

Sergej Mihajlovič Stepnjak

Podzemna Rusija

Revolucionarni profili i priče iz života

nesumnjive kvalitete. On je čovek rođen za delatnosti na širokom polju, a ne u podzemnim sferama tajnih društava.

Nedostajalo mu je fleksibilnosti uma i veštine prilagođavanja trenutnim uslovima i zahtevima praktičnog života, koje su tako neophodne za jednog zaverenika. Reč je o neumornom tražiocu istine, intelektualni predvodnik, ali ne i čovek od dela. On se iz petnih žila trudi da izvojeva pobedu izvesnih ideja, ali nikad ne teži ostvarivanju nekog praktičnog cilja.

Po pitanju svojih ubeđenja, Kropotkin je nepopustljiv i isključiv, i ne dozvoljava ni najmanja odstupanja od ultraanarhističkog programa, što objašnjava činjenicu da nikada nije sarađivao ni sa jednim revolucionarnim časopisom na ruskom jeziku, bilo iz inostranstva, bilo iz Peterburga. Uvek bi se našla neka tačka sa kojom nije mogao da se složi, i zapravo nikad nije napisao niti jedan redak za njih. Ljudi sa takvom nadmoći teorije teško da će postati vođe partija čije se delatnosti zasnivaju na zavereništvu. Jer, zavera u širokom revolucionarnom pokretu nalik je partizanskoj borbi u običnom ratu. Ljudi je malo, pa je neophodno iz njih izvući maksimum; prostor za delovanje je skučen, pa je nužno prilagoditi mu se, a pravi gerilac je uvek dužan da zna kako da raspoláže ljudima i minimalnim sredstvima. Pravi, veliki rat, a ne gerilske borbe jeste Kropotkinov prirodni teren. Jedan je od onih ljudi koji u povoljnim uslovima mogu povesti masovne društvene pokrete.

Kao propagandista, Kropotkin je nenadmašan. Priroda ga je načinila vatrenim i ubedljivim govornikom – istog trena kada se popne na binu, on se sav pretvara u strast. Kao i sve velike govornike, inspiriše ga prizor mase koja je došla da ga čuje. Tada on postaje potpuno drugi čovek – sav drhti od uzbuđenja, a glas mu poprima boju čoveka koji duboko i iskreno drži do svojih ubeđenja, nekoga ko celu svoju dušu ulaže u ono što govori. Iako ga ne bih baš nazvao vrhunskim govornikom, njegova obraćanja ostavljaju ogroman utisak, upravo zahvaljujući snazi zanosa koju znalčki prenosi na druge i kojom uspeva da naelektriše publiku.

Kada po završetku svog obraćanja Kropotkin, bled i uzrujan, side sa bine, cela sala grmi od aplauza.

Izuzetno je upečatljiv u privatnim razgovorima, pa je neverovatno teško prepirati se s njim. Kao vrstan poznavalac istorije, a pogotovo narodnih pokreta, vešto se koristi bogatim repertoarom svog znanja

policijsku stanicu je posetila izvesna žena koja se bavi izdavanjem soba, sa vešću da je jedan od njenih podstanara, knez Petar Kropotkin, spornog dana iznenada nestao. Dovedi su joj lažnog Borodina, a ona je u njemu bez poteškoća prepoznade svoju mušteriju. Kropotkinu nije ostalo ništa drugo do da potvrdi njen iskaz.

Velika je pometnja zavlada na dvoru na vest o hapšenju tako važne ličnosti. Sam car dugo nije mogao da se sa tim pomiri. Godinu ili dve po ovom nemilom događaju, prilikom prolaska kroz Harkov, grad kojim je gazdovao Petrov brat od strica Dmitrij Nikolajevič⁴⁸, car, koji se sve vreme držao izuzetno hladno prema svom službeniku, grubo mu je odbrusio: „Jel' istina da vam je Petar rođak?“

Čitave tri godine Petar provodi po kazamatima Petropavlovske tvrđave, da bi početkom 1876. godine, na preporuku doktora, bio prebačen u bolnicu Sv. Nikole. Boravak u zatvoru je toliko ozbiljno narušio njegovo inače krhko zdravlje da čovek čestito nije mogao ni da jede ni da se kreće. Kroz par meseci, pak, Kropotkin se u potpunosti oporavlja, mada je činio sve da tu činjenicu sakrije. Kretao se korakom samrtnika, nogu pred nogu, a govorio je šapatom, kao da će svakog časa ispustiti dušu. Zapravo se radilo o tome da je putem pisma koje je dobio od jednog svog prijatelja Kropotkin saznao da njegovi drugovi aktivno rade na pripremanju plana za bekstvo, a kako je nadzor u bolnici kudikamo slabiji od onog u zatvoru, za njega je bilo od suštinske važnosti da se tu zadrži što je moguće duže.

Jula 1876. godine ovo bekstvo je izvedeno i u praksi, i to prema planu koji je osmislio Kropotkin lično. Ipak, o tom poduhvatu, koji predstavlja jedinstven spoj najfinijih mera opreza i nesvakidašnjeg junaštva, zasebno ću govoriti u nekom od docnijih poglavlja.

III

Već nakon par nedelja Kropotkin se obreo u inostranstvu.

Od tog vremena za njega počinje prava revolucionarna delatnost. Iako se ta delatnost zapravo ne tiče ruskog revolucionarnog pokreta, s obzirom da je Kropotkin bio posvećen isključivo evropskom socijalizmu, to je bio možda jedini način da ovaj političar u pravom svetlu pokaže svoje

⁴⁸ Ubijen 1879. godine od strane narodnovoljaca

Krajem 1871. ili početkom 1872. godine, nisam baš siguran, Kropotkin odlazi u inostranstvo. Posetio je Belgiju i Švajcarsku, gde je u to vreme Internacionala dostizala svoj vrhunac. Tu je njegov pogled na svet, koji je svakako oduvek bio izuzetno radikaln, poprimio svoj konačni oblik. Prišao je ovom pokretu, usvajajući ideje njegove ekstremne, takozvane anarhističke frakcije, čiji je žestoki zagovornik ostao do kraja svog života.

Po povratku u domovinu, Kropotkin stupa u kontakt sa jednim kružkom revolucionara koje su privlačile slične ideje, tzv. čajkovcima, da bi 1872. godine bio najpre predložen, a onda i jednoglasno primljen u njihovo članstvo. Povereno mu je pisanje partijskog programa i sastavljanje organizacionog plana, koji će mu kasnije biti pronađeni među papirima. U zimu 1872. godine, otpočeo je sa predavanjima, naravno tajnim, o istoriji Internacionalne, koja su se zapravo svodila na elaboraciju principa revolucionarnog socijalizma na osnovu istorije savremenih narodnih pokreta. Ta su predavanja predstavljala svojevrstan spoj ozbiljnih tema sa jedne strane, i bistrine i jednostavnosti izlaganja sa druge. Radnici iz oblasti Aleksandar Nevski često su imali običaj da ih slušaju sa naročitim zanimanjem. Razume se, reč o ovim predavanjima brzo se pronela i po susednim radničkim četvrtima, a bogami je dospela i do vlasti. Policija nije birala sredstva da uđe u trag famoznom Borodinu (pod ovim se prezimeom Kropotkin predstavljao svojim slušaocima). Svi njihovi naponi bili su uzaludni. Nakon dvomesečne serije predavanja, Kropotkin je odlučio da se više ne pojavljuje u kući koja je bila pod prismotrom, pripremajući sebe za odlazak u „narod“ i širenje propagande u odelu putujućeg ikonopisca; naime, pored toga što je bio izuzetno načitan, Kropotkin je raspolagao izuzetnim darom za slikanje.

Policiji je ipak pošlo za rukom da pridobije jednog radnika, koji je pristao da za novac glumi špijuna čiji je zadatak bio da dan za danom provodi po onim prometnijim prestoničkim ulicama, u nadi da će tokom jedne od tih svojih šetnji slučajno naleteti na Borodina. U tome je i uspeo. Nakon par meseci, spazio je svoju žrtvu u *Гостини двор*-u⁴⁷ i istog trena otrčao u policiju. Tobažnji Borodin je uhapšen. Isprva, odbijao je da kaže svoje pravo ime, ali takvo stanje nije dugo potrajalo. Kroz nekoliko dana,

⁴⁷ *Гостини двор* – čaršija, nekadašnja tržnica na Nevskom prospektu sa nekoliko stotina dućana pod istim krovom (prim. prev.)

Sadržaj

PREDGOVOR	9
UVOD	15
I	15
II	18
PROPAGANDA	23
I	23
II	25
III	28
IV	32
TERORIZAM	35
I	35
II	38
III	41
REVOLUCIONARNI PROFILI	45
JAKOV STEFANOVIČ	49
I	49
II	52
III	55
DMITRIJ KLEMENC	57
I	57
II	61
VALERIAN OSINSKI	67
I	67
II	70
III	72
PETAR KROPOTKIN	75
I	75
II	77
III	79
DMITRIJ LIZOGUB	83
I	83

II	84
GESJA GELJFMAN	89
VERA ZASULIČ	93
SOFIJA PEROVSKAJA	99
I	100
II	104
III	113
KRATKE PRIČE IZ ŽIVOTA REVOLUCIONARA	123
MOSKOVSKI ATENTAT	125
I Družina pustinjaka	125
II PODZEMNI ROV	127
DVA BEKSTVA	133
I	133
II	139
.....	145
I	145
II	151
III	154
TAJNA ŠTAMPARIJA	159
PUT U SANKT PETERBURG	167
UVOD	167
I	172
II	175
III	177
IV	183
V	188
VI	191
ZAKLJUČAK	197
I	197
II	199
III	204
NAPOMENA	210
PISMO IZVRŠNOG KOMITETA RUSKOM CARU	
ALEKSANDRU III	210

II

Kropotkin je jedan od najstarijih iseljenika. Rusiju je napustio 1876. godine i više se u nju nije vraćao, što znači da mu je sve vreme od tada bilo onemogućeno da uzme makar i najmanje učešće u delatnostima revolucionarnog pokreta. To svakako ne menja činjenicu da je reč o jednom od najistaknutijih članova naše partije. Kao takav, Kropotkin zaslužuje da o njemu prozborimo koju reč više.

Gledajući mu staleško poreklo, Petar pripada višoj ruskoj aristokratiji. Loza kneževa Kropotkina jedna je od malobrojnih koje po desnoj liniji vode poreklo od starog feudalnog plemstva iz drevne kraljevske familije Rjurik. Članovi kružoka Čajkovskog, kojem je Kropotkin inače pripadao, često se u šali znali da govore kako on polaže više prava na ruski presto od tada aktuelnog romanovca, koji su u suštini jedna čistokrvna nemačka familija.

Svoje srednje obrazovanje Kropotkin je primio u paževskom korpusu, prestižnoj vojnoj školi koja je inače upisivala isključivo dečake iz aristokratskih porodica bliskih dvoru. Iz nje kao odlikaš izlazi 1861. godine, ali se kao ljubitelj nauke i geoloških istraživanja odriče dvorske službe i hita u Sibir. Kao učesnik raznih naučnih ekspedicija, tamo provodi nekoliko godina i sakuplja gomilu građe, koja mu je poslužila u potonjoj saradnji sa Elizeom Rekljem⁴⁵. Boravio je i u Kini. Po povratku u Sankt Peterburg najpre je izabran za člana, a potom i za sekretara Geografskog društva; napisao je nekoliko radova koji su naišli na odličan prijem u naučnim krugovima, da bi se napokon posvetio proučavanju glečera u Finskoj, projektu koji mu je vlast, na urgenciju Geografskog društva, dozvolila da završi u zatočeništvu.⁴⁶ Nije mu se dalo da izbegne dvorsku službu, pa je određen za komornika Njenog veličanstva, a u nekoliko navrata je i odlikovan.

⁴⁵ P. A. Kropotkin je učestvovao u pisanju knjige švajcarskog geografa Elizea Reklja (1830-1905) „Nova svetska geografija. Zemlja i ljudi“ (1876-1894, u devetnaest tomova)

⁴⁶ Kropotkin je autor sledećih naučnih radova: „Izveštaj o olekminsko-vitimskoj ekspediciji iz 1866. god.“ (1873), za koji je nagrađen zlatnom medaljom od strane Ruskog geografskog društva; „Opšti pregled orografije istočnog Sibira“ (1875); „Istraživanje o ledenom dobu“ (1876)

KOMENTAR	217
DODATAK	223
SMRT ZA SMRT	223

Kakve bi to naredbe mogli da očekujemo iz Londona, Pariza ili Švajcarske? Ko bi mogao biti toliko drzak da sebe stavi u poziciju da ovakve naredbe izdaje? Zamislite, na primer, kako bi bilo da nekom generalu padne na pamet da započne rat u Turskoj, a da sâm ostane u Peterburgu. Šta bi na to rekao svako normalan? Pri tom bi još ovaj naš general bila u ogromnoj prednosti – imao bi mogućnost komuniciranja putem telegrafa, dok jedino što nama ostaje jesu klaj-klaj usluge ruske državne pošte.

Kako se, dakle, ispostavlja nemogućim da neki iseljenik rukovodi akcijama, pa čak i da deli iole korisne savete po pitanju dešavanja u svojoj zemlji, zašto bi se uopšte trudili da ga unapred obaveštavamo o onome što se u Rusiji sprema? Da rizikujemo da neko pismo dospe u ruke policije? Da ovu titansku borbu načinimo još strašnjom, kao da do sada nismo podneli dovoljno žrtava?

Time stižemo do još jedne činjenice koja proizilazi iz ove prethodne – čak i iseljenicima koji održavaju redovan kontakt sa aktivnim članovima partije na raspolaganju ne stoje nikakve informacije o onome što se priprema u Rusiji. S vremena na vreme, prime oni po koji neodređeni trag na čisto prijateljskoj osnovi, nikad ne saznajući ništa za sigurno, bilo da je u pitanju mesto, bilo vreme ili način na koji će biti izveden zamišljeni poduhvat. Ima li razloga ovakve stvari prenositi čak i najboljim prijateljima, samo da bi im znatiželja bila zadovoljena? Bio bi to zločin, sramota i bruka, a svaki častan čovek svom bi prijatelju prvi na tome zamerio. Otud nije nikakvo čudo što su događaji kao što su ubistvo Aleksandra II i eksplozija u Zimskom dvorcu bili iznenađenje za rusku dijasporu koliko i za sav ostali svet.

Politički uticaj ruske emigracije na aktuelni politički trenutak sveden je, dakle, na nulu. Strane države predstavljaju obična odmarališta, mirne luke kojima pribegava svako kome se desi da u nemirnim vodama istorije ostane bez svoje barke. Dok ponovo ne stane na noge i otisne se ka svojoj rodnoj obali, ruski iseljenik ostaje puki brodolomnik. Može on biti odvažan kao i uvek, ali njegovo će oružje ležati sklopljeno – ljubomorno će se držati ka zemlji u kojoj se ratnici bore, ginu i pobeđuju, dok se on, utučeni i dokoni tuđin na tuđoj zemlji, guši u sopstvenoj prinudnoj neaktivnosti.

PETAR KROPOTKIN

I

Iako cela Evropa tako misli, Kropotkin nije vođa našeg pokreta. Štaviše, on nema nikakav uticaj na savremeni ruski revolucionarni pokret – ni književni, s obzirom da od početka svog boravka u inostranstvu piše isključivo na francuskom, a ni lični, s obzirom da u ovom trenutku Rusija za njega zna samo po imenu. Ova činjenica, koliko god čudna bila za čitaoca, javlja se kao prirodna posledica jedne druge činjenice – Kropotkin je emigrant, a politički emigranti koji obitavaju po raznim evropskim gradovima nemaju ni najmanji uticaj, bilo pojedinačno bilo kolektivno, na revolucionarni pokret u svojoj domovini.

Ovaj se podatak možda nekome učini neverovatnim, ali svaki razborit čovek koji o tome razmisli makar na tren nesumnjivo će spoznati apsolutnu istinitost mojih iskaza. Dovoljno će biti da se u obzir uzmu samo dva faktora – opšti karakter ruskog revolucionarnog pokreta i razdaljina između Rusije i zemalja koje emigrantima mogu pružiti utočište – Švajcarske, Francuske, Italije, Engleske; niko nije lud da svoj život poveri vlastima Pruske ili recimo Austrije. Navešću samo jedan primer kao ilustraciju – na razmenu pisama sa nekim iz Švajcarske, koja je najbliža od svih navedenih destinacija, redovno se čeka po dve nedelje, uz par dana koliko valja ostaviti za odgovor.

Postoje situacije kada je potrebno izdati neku naredbu, ili čak dati savet – da bi ovakve vesti stigle do Sankt Peterburga potrebno je da prođu dve nedelje, u najboljem slučaju deset dana od trenutka kada se pomoć zatraži. Činjenica je da se borba u Rusiji više ne vodi isključivo umnim putem, kao što je to bio slučaj pre pet godina. Danas smo svedoci okršaja koja se vodi sa oružjem u rukama, pravog-pravcatog rata, pa je neophodno preduzeti i najsitnije predostrožnosti kako bi se uspešno eskivirali najnoviji potezi neprijatelja. Primera radi, priprema se atentat na cara. Najmanja promena u njegovoj maršruti, putanji kojom će se kretati ili pak u merama njegovog obezbeđenja istog trena dovodi do promene celokupnog plana napada.

liberalnim idejama. Ali kada je trebalo priložiti koju paru, u stanju su bili da do očaja dovedu svakog ko pokuša da ih nagovori da svoju velikodušnost iskažu na neki delotvorniji način. Ni najvičnijim među nama nije polazilo za rukom da od takve gospode izvuku više od deset ili dvadeset rublji, a i to ako im se baš posreći.

Pojavi li se, pak, Valerian Osinski, i matori bogatun i mrzovoljna bakuta uz uzdah dreše svoje kese – vadili su nekad po pet stotina, nekad po hiljadu, nekad i više rubalja i uručivali ih tom simpatičnom zgodnom mladiću, čiji je jezik tako bogat, a držanje tako dražesno i graciozno.

Osinski u sebi nije imao ni trunku od pedantnog, dosadnog moraliste ili propovednika. Bio je to ratnik čvrste ruke i lavovskog srca. Voleo je opasnost, jer u takvim je situacijama on bio u svom elementu, onaj pravi. Borba ga je nadahnjivala svojim grozničavim uzbuđenjem.

Voleo je slavu. Voleo je žene – i one su volele njega.

„Kakve veličine! Velim, samo je surovi ruski despotizam mogao da izrodi takve ljudine! Svojevoljno poći u život pun patnje, na kraju krajeva i u smrt samo radi dobrobiti drugih – takvo mučeništvo, velim, nijedna zemlja osim Rusije još ne vide . . . Ne govorim o prolaznom mučeništvu, o iznenadnom požrtvovanju u ime visokih ideala u trenutku ushićenosti, gotovo ludila – govorim jedino o junaštvu posve druge vrste: o tom zadivljujućem natčovečanskom junaštvu koje gleda pravo napred, kroz godine, u daljinu na čijem ih horizontu čekaju vešala – tvrdoglavo ide ono k njima, kroz plamik pakla, ne trepnuvši, ne pobledevši, ne klonuvši duhom, čvrsto ubeđeno da će mu u deo samo jedna vešala pasti.“

M. Tven

„Ljudi će se naći.

Mi ćemo umreti, drugih će biti.“

A. Željabov

je teorizam bio tek u začecu, Osinski bio vatreni pobornik careubistva i uvrštavanja bezuslovnog i jasno formulisanog zahteva za političkom promenom u revolucionarni program.

Bio je čovek od dela, u punom smislu te reči. Sve vreme trajanja propagandnog pokreta on se držao po strani. Tek u zimu 1877. godine, kada su reči konačno ustupile mesto pištolju i jataganu, pristupio je pokretu i svim mu se srcem predao.

Posedovao je jednu od najvećih vrlina koje priroda daruje čoveku – veru, onu veru koja je, po kazivanju jevanđelja, u stanju da razmešta planine.

Tu je veru znao da prenese na svakog na koga bi naišao. Time je, prirodno, postajao centralna figura svakog poduhvata u kojem bi uzeo učešće. Zahvaljujući svojoj nesvakidašnjoj energiji, skoro da ne postoji iole ozbiljnije revolucionarno dešavanje na jugu Rusije u kojem on nije učestvovao, kao što potvrđuje i Stefanovič, još jedan revolucionar sa juga. U društvu Valeriana Osinskog nikom se nije moglo desiti da klonе duhom – inspirisao je svojim ushićenjem, nepokolebljivom verom i ličnim primerom. Uvek se prvi bacao u vatru borbe i na sebe preuzimao najopasnije uloge. Njegova se hrabrost graničila sa ludošću.

Kada je kao jedanaestogodišnji dečacić čuo da je susednu kuću opkolila banda razbojnika, iako niko od njegovih nije bio kod kuće, nije mu trebalo mnogo da se lati očeve puške i pritekne u pomoć komšijama. Na sreću, ispostavilo se da je informacija netačna, a dečak se neozleđen vratio kući. Ipak, ova mala epizoda može da vam približi hrabrost budućeg teroriste. Da bi stvorili sliku o kakvom je viteškom karakteru reč, dovoljno će biti da dodam da je pomenuti sused bio smrtni neprijatelj porodice Osinski.

Kao ilustraciju neodoljive privlačnosti njegove reči, navešću samo jedan podatak, sam po sebi možda i ne toliko značajan, koliko karakterističan. Valerian Osinski je slovio za jednog od najuspelijih sakupljača novca. Delatnosti revolucionarne partije, naročito otkako je terorizam postao sastavni deo taktike, iziskivale su zamašna novčana sredstva, a njih je vazda bilo teško obezbediti. Malo je onih koji bi po ovom pitanju mogli da pariraju Valerianu Osinskom. Njegovi podvizi na ovom polju toliko su bili zadivljujući da su postali predmet ogovaranja. Kakva bogata matora tvrdica ili mrzovoljna spahinica koja ima para kao pleve neće sebe štediti u iskazivanju saosećanja sa revolucionarima i privrženosti

sutradan umreti, te ju je konačno zamolio da majku pripremi za tu žalosnu vest. Na dan izvršenja kazne svojim prijateljima je napisao poduže pismo, koje možemo nazvati njegovim političkim testamentom. U njemu sasvim malo govori o sebi i svojim osećanjima. Potpuno zaokupljen delatnostima partije, svoje je misli usmerio ka novim načinima borbe koje je trebalo usvojiti, te greškama koje ne bi valjalo da se ponove. Reč je o svojevrsnom spomeniku koji je sam sebi podigao, a koji nikad neće biti zaboravljen.

Četrnaestog maja ujutru, Osinski je zajedno sa dva svoja druga, Antonovim i Brantnerom, odveden na gubilište. Blagodareći prefinjenoj okrutnosti svojih krvnika, na oči mu nije stavljen povez, pa je bio primoran da posmatra predsmrtna grčenja svojih drugova na vešalima, na koja će i sam kroz nekoliko trenutaka morati da se popne. Užasnost ovog prizor ostavila je toliko dubok utisak na njegovu fizičku prirodu, na koju čovek nažalost ne može da utiče, da mu je kosa u roku od pet minuta potpuno osedela. Duha je, ipak, ostao nepokoleban. Podli žandarmi, koji su mu u tom trenutku pritrčali, pitali su ga da li možda želi da moli za pomilovanje. Valerian ih je oterao sa negodovanjem i, odbijajući ruku svojih dželata, sigurnim koracima uspeo se uz stepenište gubilišta. Odmah je nastupio sveštenik sa krstačom u ruci. Odsečnim pokretom glave Osinski mu je stavio do znanja da do nebeskog cara drži koliko i do njegovog zemaljskog pandana. Po nalogu pretpostavljenih, vojni orkestar je zasvirao „kamarinsku“⁴⁴.

Par trenutaka kasnije, Valerian Osinski je umro.

III

Osinski je bio silno obdaren svim onim kvalitetima koji čoveku daju moć upravljanja događajima. Nije bio od organizatorske fele: bio je i suviše plahovit za sitne, pipave rabote takve vrste. Svaki minut svakog bogovetnog dana njegova je snaga uma bila usredsređena na jedan jedini cilj – onaj na koji mu je ukazivao njegov maltene nepogrešivi revolucionarni instinkt. Uvek je bio deo prethodnice čiji su planovi svoju punu snagu dostizali tek koju godinu kasnije. Tako je još 1879. godine, dok

⁴⁴ Ruska vesela narodna pesma i ples (prim. prev.)

PREDGOVOR

Socijalistički i revolucionarni pokret u Rusiji nije mogao da prođe bez odjeka u zapadnoj Evropi. Prirodno je, stoga, očekivati da na svakom evropskom jeziku postoji manje ili više bogata literatura o ovoj temi. Neka od ovih dela za cilj jednostavno imaju da iznesu činjenice; druga, pak, teže da zađu dublje i istraže uzroke nastanka ovog pokreta. Nema nameru da iznosim svoje mišljenje o čitavom ovom književnom žanru – romanima, romansama i pripovetkama u kojima autori, u pokušaju da što vernije prikažu događaje i ličnosti iz nihilističkog miljea, ne biraju sredstva kako bi raspirili maštu čitalaca.

Jedno se mora priznati – najveći broj ovih dela nema ni najmanju književnu vrednost. Sami autori su potpuno neupućeni u stvari o kojima pišu, podaci kojima barataju su iz druge ili treće ruke, uz nemogućnost provere autentičnosti izvora iz kojih crpe ideje; štaviše, oni ne poznaju ni prilike u zemlji o kojoj pišu, s obzirom da su informacije koje dobijamo ovde u Evropi jako oskudne; konačno, oni ne znaju ništa o ljudima koji igraju tako zapažene i važne uloge u toj velikoj drami, ruskom revolucionarnom pokretu. Zato je izuzetno nezahvalno izdvojiti jednu od gomile knjiga koje su autori iz inostranstva napisali o nihilizmu u kojoj bi ova tema bila obrađena na iole zadovoljavajući način, bilo da je reč o delu koje se bavi nihilizmom kao celinom, bilo da je u pitanju delo koje opisuje neku od njegovih pojedinosti.

Ne bih, takođe, mogao da navedem niti jedno delo iz ovog žanra koje ne pati od ozbiljnih nedostataka i ne obiluje besmislicama.

Čak i dela na ruskom jeziku koja se bave ovom temom, koja su inače malobrojna i maltene nepoznata u Evropi, čitaocima ni izbliza ne pružaju dovoljno informacija. Sada ću pobrojati i razloge za to.

Autori koji svoja dela objavljuju u ruskoj štampi, to jest, pod carskom palicom, primorani su da iz straha za sopstvenu bezbednost dobro izvagaju svaku napisanu reč, svaku rečenicu. Kada se, dakle, odluče da se pozabave temom nihilizma, oni dobro znaju da moraju da prečute mnoga pitanja koja se tiču kako samog pokreta, tako i političkog i društvenog sistema u Rusiji koji je uzrok njegovog nastanka. Štaviše, oni su prisiljeni da kriju činjenicu da su se ikad poznavali sa nekim od njegovih

najistaknutijih vođa, te da ove ljude predstave ne onakvim kakvi su oni zaista bili, već onakvim kakvi priliče knjizi napisanoj od strane jednog vernog carevog podanika. Taj podanik, i suviše je dobro poznato, lako može biti proganjan ili završiti u izgnanstvu zbog i najmanje pogrešne reči. Povrh toga, sve što je u Rusiji objavljeno na temu nihilizma poteklo je iz pera njegovih ostrašćenih neprijatelja, ljudi koji ga savesno drže za užasan zločin ili pak kakvo čudovišno ludilo. Ovi pisci, sa samih svojih pozicija, ili ne prepoznaju pravi uzrok pojave nihilizma, ili prosto ne žele da to učine. O samim nihilistima oni ne znaju gotovo ništa, izuzev par sudskih izveštaja i obraćanja javnih tužilaca, a ako su ikada i imali priliku da negde vide nihiliste, onda to je bilo na optuženičkoj klupi. Iz ovoga sledi da sve što je u Rusiji napisano o nihilizmu nema gotovo nikakvu vrednost, kako sa istorijske, tako i sa političke tačke gledišta. Dakako, tu nećete naći besmislice kojih ima i previše u knjigama stranih autora pisanim na ovu temu, ali sva ta domaća izdanja vrve od dobrovoljnog ustručavanja i namerno pravljenih grešaka; istovremeno, ne manjka im čak ni očiglednih primera nesmotrenosti kada pišu o životima samih revolucionara.

Nešto više valja očekivati od samih učesnika pokreta, od kojih neki obitavaju u Rusiji, a neki u inostranstvu, gde su izbegli. Zapravo, dela revolucionara koja su u protekle tri godine objavljena u inostranstvu ili posredstvom tajne peterburške štamparije predstavljaju bogat izvor informacija o savremenom revolucionarnom pokretu, ali doprinos koji su ovi materijali, pisani mahom na ruskom ili ukrajinskom jeziku, dali delima objavljenim na drugim jezicima maltene je zanemarljiv, i ona su uglavnom prošla nezapaženo u Evropi.

Redak je slučaj da ruski izgnanici napišu koji redak u kojem bi se evropskoj javnosti približili istorija i ciljevi ruskog revolucionarnog pokreta; čak i kada se odluče da to učine, oni sebe ograničavaju na obične pamflete, glasila od malog značaja koja osvetljavaju samo određene aspekte pokreta, ili se bave krajnje zasebnim pitanjima.

Kada je reč o ono malo učenih Evropljana koji znaju ruski jezik, materijali koje dobijaju posredstvom revolucionarne štampe krajnje su oskudni, a ni oni ne predstavljaju garanciju da autori neće činiti ozbiljne propuste. Potrebno je savršeno poznavanje ruskog jezika i života ruskog naroda, što za strance predstavlja nerešivu enigm. Neophodno je takođe pomno

Bio je oduševljen kolosalnim uspesima koje je terorizam zabeležio u skorije vreme; preuveličavajući ih svojom bujnom maštom, predskazivao je brojne posledice takvog razvoja događaja. Nisam u potpunosti delio njegov optimizam, ali kada bi on govorio bilo je nemoguće odoleti opijajućem uticaju njegove rečitosti.

Nije bio govornik u uobičajenom značenju te reči; njegove su reči posedovale snagu uverljivosti koja se javljala kao posledica duboke vere. Bio je ispunjen zaraznim entuzijazmom koji je spontano prenosio na slušaoca. Ništa manje ubedljivi od njegovih reči nisu bili ni boja njegovog glasa i izraz lica. Imao je veliki talenat da od svojih slušalaca neprijatelja napravi saveznike, koji su onda sami sebe ubeđivali u istinitost njegovih argumenata ne bi li time dobili mogućnost da se saglase sa njima.

Slušajući ga kako govori, spoznao sam koliko je istine bilo u glasinama koje su se vezivale za njegovo ime.

Idućeg dana Osinski mi je došao u posetu. Tri ili četiri dana kasnije ponovo sam napustio svoju jazbinu i uputio se ka našem zavereničkom sedištu, ali jedino što sam tamo zatekao bila je oproštajna ceduljica od njega, iz koje sam saznao da je prethodno veče otputovao za Odesu.

Nikad ga više nisam video.

U proleće 1879. godine Osinski je uhapšen u Kijevu, a već petog maja održan je sudski postupak kojim je osuđen na smrt. Optužba nije mogla da mu na teret stavi nijedno iole ozbiljnije delo. Jedini razlog za kaznu bila je činjenica da je prilikom hapšenja Osinski pokušao da se uhvati za svoj pištolj, ne uspevši čak ni da ga izvuče iz futrole. Ali vlada je dobro znala da se hapšenjem Osinskog dočepala jednog od najuticajnijih pripadnika terorističke partije, što je bio sasvim dovoljan razlog da sudu izdiktira kaznu.

Osinski je presudu primio ne zadržavajući, kao što i dolikuje pravom borcu.

Ni tokom desetodnevnog perioda između izricanja presude i izvršenja kazne nije gubio prisebnost, čak je bio i radostan. Bodrio je svoje drugove, ni na tren ne pokazujući znakove utučenosti. Kada su mu u posetu došle majka i sestra, Osinski im je, premda znajući da je vlada već potvrdila kaznu, kazao kako je smrtna presuda poništena; ipak, svojoj sestri, devojčurku od šesnaest leta, šapatom je saopštio da očekuje da će

Ipak, većito naviknuti na život pod Damoklovim mačem, oni su najposle prestali i da misle o opasnosti. Može biti da je upravo ova opasnost njihovoj radosti davala bezbrižno-neustrašiv karakter. Širom sobe odjekivali su smeh, glasno pričanje i inteligentne dosetke. Uglovi su bili rezervisani za parove, koji su tiho razgovarali između sebe; reč je o starim i novim prijateljima, a jedno drugom oni su otvarali svoju dušu – još jedna specifičnost ovih „sedeljki“. Katkad ste mogli prisustvovati i tradicionalnoj svečanosti nemačkog bratimljenja. Upravo ta potreba – da se osećanjima dâ oduška, toliko tipična za ljude koje više od krvnog srodstva vezuje jedinstvo ciljeva, ideja i opasnosti, davala je tim retkim okupljanjima neobično poetski karakter i stvarala atmosferu prisnosti.

II

Pitao sam za Osinskog. Rečeno mi je da je otišao k prijatelju, ali da ga očekuju svakog časa.

I zaista, nakon nekih pola sata eto njega kako ulazi u sobu, držeći u ruci odenutoj u elegantnu crnu rukavicu graničarski kačket, koji je nosio kako bi ostavio još upečatljiviji utisak.

Prišao sam i stisnuo mu ruku, koju potom još izvesno vreme nisam puštao, potpuno nesposoban da od njega odvojim oči.

Bio je lep kao sunce: gibak i lepo građen, jak i savitljiv poput oštrice mača. Plavokos, glave pomalo zabačene i položene na graciozni vrat po kojem su se ocrtavale žile, imao je visoko čelo od mermera, prošarano tankim modrim venama. Njegov pravilni nos, koji, gledano iz profila, kao da je bio izvajan dletom umetnika, pridavao je njegovoj lepoti klasičan karakter, koji ćete u Rusiji inače retko sresti. Kratki, svetlosmeđi zulufi i štucovana brada kutali su krasna, izražajna i vatrena usta. Celu ovo apolonsko lice osvetljavao je par krupnih plavih očiju, plamenih od vatre i mladalačke neustrašivosti.

Osinski upravo beše pristigao iz Kijeva, grada kojim je u potpunosti bio očaran, ali mu je uspelo da poseti sva veća usputna mesta i vidi se sa predstavnicima lokalnih organizacija, što znači da je baratao svežim informacijama o svemu što se na jugu Rusije radi i planira.

pratiti razvoj revolucionarnog pokreta, korak po korak i na licu mesta, kako bi se razumela ne samo naglost njegovog razvoja, već i zamena ranije isticanih teorijskih i praktičnih pitanja novim temama, pojavu koja se odigrala u jako kratkom vremenskom periodu.

Pitanjima koja su podelila partiju u potpunosti se gubi trag 1880. godine. Tokom 1878. godine, revolucionarni pokret pogađa kriza koja dovodi do temeljitih promena, bilo kada je reč o cepanju partije na različite struje, bilo kada govorimo o njihovim zasebnim odnosima. Menjaju se načini delovanja; menja se i tip revolucionara. Mane i vrline tako tipične za najistaknutije članove pokreta koju godinu ranije ustupile su mesto posve drugačijim manama i vrlinama koje karakterišu savremeni ruski revolucionarni pokret.

Otud čak i sami ljudi koji su uzeli aktivno učešće u pokretu a privremeno su napustili zemlju, ili su se, pak, posvetili nekom posebnom i izuzetnom cilju – čak su i ti ljudi, velim, skloni pravljenju ozbiljnih grešaka, kako u pogledu svojih stavova o današnjem pokretu, tako i kada je reč o predviđanjima po pitanju budućnosti.

Samo čovek koji je godinama služio u pokretu, neko ko je direktno učestvovao u raznim fazama kroz koje su prošli ruski revolucionari, osoba koja lično poznaje ličnosti koje su bile aktivne tokom ovih faza (uprkos tome što su se ove faze odigrale u periodu od svega deset godina, po svojoj prirodi one su ipak potpuno različite) – samo takav jedan čovek, pod uslovom da uopšte odluči da na papir stavi ono što je svojim očima video, u stanju je da čitaocima u Evropi pruži koliko-toliko pouzdanu predstavu o formi i suštini ruskog revolucionarnog pokreta.

Ljudi iz redova naše partije koji pored svega ovoga raspolažu još i talentom za izražavanje svojih misli na zanimljiv književni način, prava su retkost.

Veliko je, stoga, bilo moje zadovoljstvo kada sam saznao da je jedan od ovih retkih ljudi rešio da kroz niz oživotvorenih slika prikaže članove i akcije ruskog revolucionarnog pokreta, u čijim je različitim fazama i sam uzeo učešće.

Dobro pamtim oduševljenje sa kojim je mladež iz štamparije časopisa *Bnepeđ!* („Napred!“) u Londonu slušala čitanje odlomaka iz njegovog živopisnog dela. Drugi bi prepričavali raznorazne dogodovštine iz odiseje koju je kao propagandista doživeo po selima, u vreme kada je takav vid

borbe zaokupljao veći deo revolucionarnih snaga, bez obzira na partijsku pripadnost. Bio je jedan od glavnih osnivača ruske revolucionarne štampe, u trenutku kada je postalo jasno koliko štamparije u inostranstvu imaju poteškoća u svom radu, pa je revolucionarna partija odlučila da svoje organe organizuje u samoj prestonici ruskog carstva. Među imenima najzastupljenijih aktera u najvažnijim fazama kroz koje je prošao ruski pokret, revolucionari uvek pominju ime čoveka koji je evropskoj javnosti poznat pod pseudonimom „Stepnjak“. Namerno kažem evropska, a ne italijanska javnost, zato što sam uveren da će knjige koje Stepnjak objavljuje na italijanskom jeziku vrlo brzo biti prevedene i na ostale evropske jezike.

Evropska će javnost napokon dobiti priliku da vidi verodostojnu i živopisnu sliku našeg pokreta. U njoj, sa jedne strane, imamo masu ljudi lišenih celokupnog političkog života, ljudi slomljenih pod teretom dugogodišnjeg ropstva, opljačkanih od strane vlasti i dovedenih do prosjačkog štapa nametnutom ekonomskom zavisnošću od vladajućih klasa, ali ljudi koji su, uprkos svemu, na severu Rusije odlučni da sačuvaju svoju seosku opštinu - *мур*, kao i ubeđenje da zemlja mora pripasti upravo njima, onima koji je obrađuju. Pre ili kasnije, veruju oni, doći će dan kada će „zemlja biti podeljena“, baš kao što na jugu Rusije postoje ljudi koji održavaju običaje autonomne kozačke zajednice. Sa druge strane, imamo odojčad despotizma, čopor poganih zveri bez ikakvog osećaja dužnosti, ljudi koji su spremni da iz sopstvene koristi, pa i ličnog čefa, žrtvuju interese kako države, tako i čitavog naroda; imamo carskog činovnika kome po proneverama i podmićenosti nema i nikad nije bilo ravna nigde na belome svetu, osim možda u istočnoj Aziji; tu je i trgovačka kasta, koju čine sve sami špekulanti sa berze i protuve koje ne prezaju ni od čega. Između ova dva društvena sloja pomalja se nova grupa boraca, ljudi koji su svojom posvećenošću idealima i entuzijazmom čitavu deceniju izazivali oduševljenje cele Evrope. Oni predstavljaju baštinike opozicione književne i političke borbe svih klasa, oni su pravi naslednici novih radikalnih pisaca, kao i prvih apostola socijalizma u Rusiji – Hercena i Černiševskog.

Na stotine ovakvih ljudi, koji i sami predstavljaju odojčad povlašćenih klasa, odlazi „u narod“, noseći sa sobom jevanđelje socijalizma, čiji je

koje sam bio siguran da čuva tačna uputstva, a koje nijedna policija na svetu ne bi mogla da otkrije, sve i da je načula nešto o našem lukavstvu. Reč je o onom mestu za koje se veruje da mu i sâm car, da prostitute na izrazu, hita peške. Tamo, u unapred dogovorenom čošku, trebalo je da zateknem jedva primetni znak koji su menjali svakog jutra, a u izuzetnim slučajevima i po dva puta na dan. Znak je stajao na svom mestu, dakle, situacija je bezbedna. Sumnjama je bio kraj.

Međutim, „biro za informacije“, kako inače u šali zovemo ovo mesto, bio je udaljen više od kilometar i po od našeg zbornog mesta. Ne želeći da usput privučem pažnju nekog špijuna, osetio sam potrebu da se uverim da nikog ne vučem za petama. Nikad nisam imao tu naviku; ne postoji strašnija stvar od osvrtnjanja, a ako se nađete u sličnoj poziciji morali biste da znate da to ne činite, jer ćete time gotovo izvesno navući sebi špijune na vrat. Najbolji način da izbegnete ove dosadnjakoviće jeste da uopšte ne obraćate pažnju i ne mislite na njih. Ipak, našavši se u izuzetnoj situaciji, s obzirom da mi je u susret žurila jedna prekrasna neznanka, posebno sam joj ispitao lice, a čim smo se mimoišli osvrtnuo sam se ne bih li ponovo bacio pogled na nju.

Ne beše nikog.

Već sam bio nadomak svog odredišta. Lagano se uspevši uz stepenice, pozvonio sam na poseban način. Vrata se istog trena otvorile.

Soba je bila puna ljudi. Na grubo odeljanom drvenom stolu stajalo je nekoliko boca piva i par tanjira: u jednom je bila slanina, a u drugom dimljena riba. Stižem, dakle, u pravi čas – na jednu od naših malih sedeljki, koje nihilisti s vremena na vreme znaju da priušte sebi. Ipak valja malo odmoriti od nervnog naprezanja kojem smo svakodnevno izloženi. Konkretan povod za ovu svetkovinu bio je dolazak Osinskog, kog, za divno čudo, tamo ne beše.

Društvo je već bilo u elementu i dočekan sam na najsrdačniji mogući način, uprkos činjenici da sam na svoju ruku prekršio pravila boravka u „karantinu“. Oduvek su mi godila okupljanja ovakve vrste, tako vesela i puna života da se maltene ne daju opisati. Svi koji su se ovde našli bili su „ilegalci“, ljudi kojima su pripisivani svakojaki „grehovi“. Svako od njih za pojasom je nosio po jatagan i napunjen pištolj, spreman da se u slučaju iznenadnog napada brani do poslednje kapi krvi.

poznao lično, puno sam slušao o njemu. Normalno je bilo da poželim da se vidim sa njim, tim pre što je to bila izuzetna prilika da makar na kratko izađem iz svog svojevrstnog kućnog pritvora.

Bio je sumrak. Ulice su bile gotovo puste, s obzirom da se kuća mog prijatelja nalazila na obodu grada.

To ne znači da nije trebalo preduzeti mere opreza, naprotiv; krenuo sam suprotnim smerom od onog kojim je trebalo da pođem. Posle malo kruženja, konačno izbih na jednu od najprometnijih ulica. Prvo što mi je zapalo za oko bili su naoružani kozaci na konjima, kao i čitav čopor špijuna, kojih se moglo sresti na gotovo svakom koraku – čas bi stajali na jednom mestu, čas tumarali tamo-amo. Ništa lakše nego prepoznati ih: usiljeno držanje, drsko ponašanje i ujedno prestravljen izgled, kojim su pratili svakog ko bi tuda prošao – bili su to znaci koji nisu mogli da promaknu iskusnom oku, iako je reč o profesionalnim špijunima. „Privremeni“ špijuni izgledali su mnogo smešnije. U pitanju su očigledno bili bedno preruseni vojnici. Uvek su se kretali u grupicama, a kao ljudi koji su godinama navikavani na strojev korak, nikako im nije polazilo za rukom da se kreću ili stoje normalno. Zato su se i držali u polučetama. Nosili su se na krajnje interesantan način. Kako u žurbi očigledno nisu mogli da im nađu različitu odeću, cela je skupina bila odevena u istovetne kape, mantile i pantalone. Neki su u jadnom pokušaju da liče na studente na nos kanderili plave cvikere, velike poput točkova zaprežnih kola. Bio je to tako komičan prizor da je teškom mukom trebalo da se suzdržavate da ne puknete od smeha.

Pošto sam im se dovoljno nadivio, požurio sam ka glavnom štabu našeg kružoka. Prolazeći kroz susednu ulicu, podigao sam pogled ne bih li na dobro poznatom prozoru spazio mali damski suncobran, znak da je sve bilo u redu, pošto je poznato da bi i pri najmanjoj opasnosti ovaj znak bio uklonjen. Suncobran je stajao na svom mestu. Ipak, znajući da je policija obavestena o ovakvom načinu komuniciranja između revolucionara, a neretko se dešavalo i da detaljno pretraže sve prozore, te nakon hapšenja sve vrata u prvobitni položaj, to mi nije bilo dovoljno, pa sam produžio dalje. Posle još malo kruženja, došao sam do jednog mesta za

cilj upravo ukidanje povlastica, povlastica onih klasa iz kojih su potekli. Njihovo junaštvo i istorijska misija svakim novim suđenjem postaju samo očigledniji. Ruska vlada odlučuje da pribegne ekstremnim merama represije. Ona celu Rusiju drži u stanju opsade i po njenoj teritoriji podiže vešala. Maltene bezazlenog agitatora ona je primorala da se lati smrtonosnog oružja i otpočne terorističku borbu koja i dan-danas traje. Zasigurno ne postoji osoba koja može da kaže da je pobeda na strani vlade, naročito ako se u obzir uzme činjenica da je primena njenih mera jednog cara koštala života, dovela do dobrovoljnog povlačenja sa trona njegovog naslednika, kao i do potpunog urušavanja celokupne društvene strukture u Rusiji.

Postoji jedna, možda i mnogo značajnija činjenica; pokret se održao svega deset godina, borbe sa vladom utihnule su pre samo pet godina, ali već se primećuje jedna važna promena u sastavu borbenog krila partije. Veći deo zatvorenika koje vidamo na sudu u postupcima koji se vode protiv terorista nisu više apostoli koji svoje ideje šire među ljudima odraslim u potpuno različitoj atmosferi od njih; ti su ljudi potekli iz samog naroda, naroda za kojeg se sve do nedavno govorilo kako je ostao ravnodušan prema revolucionarnoj propagandi i agitovanju.

Ruska socijalistička i revolucionarna partija predstavlja izuzetno mladu organizaciju, ali ona je ipak uspela da sebi obezbedi mesto u istoriji.

Čitaoci Stepnjakove knjige nadalje će znati koji su to elementi ovim borcima dali snagu da se u kasnijim danima preobrate u partiju koja budućnost s pravom može da nazove svojom. Upravo ti novi elementi, ljudi iz naroda koji će istupiti i zauzeti borbene položaje, jamac su za to.

PETAR LAVROV

LONDON, 4. mart 1882. godine

⁴³ Olga Aleksandrovna Natanson (1850-1881) – članica kružoka „čajkovci“, docnije i društva „Zemlja i sloboda“

VALERIAN OSINSKI

I

Osinskog sam imao priliku da vidim svega par puta, pošto je bio neuhvatljiv poput pustinjskog vetra; špartao je Rusijom uzduž i popreko, prvenstveno na jugu, stecištu najglavnijih revolucionarnih kružoka sa kojima je saradivao, dok sam ja imao stalni boravak u Sankt Peterburgu. Upravo u ovom gradu mi se i dogodilo da se sretnem s njim, tokom jedne njegove kratke posete nakon koje je, kao kakva munja, nestao – ovaj put, zauvek.

Bilo je to gadno vreme za upoznavanje. General Mezencov tek što beše ubijen u po bela dana, i to na jednom od glavnih trgova u prestonici, a njegove ubice netragom su nestale. Budući da je reč o prvom delu takve vrste, ovaj događaj je izazvao grdne reakcije, kako naroda, tako i vlasti. Policija je ceo grad prevrnula tumbе. Tolikey premetačine, toliko nasumičnih hapšenja na sred ulice, na najmanji znak sumnje. Kolale su glasine, možda malo i preuveličane, da je broj uhapšenih u prvih dva dana dostigao cifru od hiljadu.

Za nas, „ilegalce“, bilo je krajnje rizično da izlazimo napolje, pa sam se stoga zatekao u jednoj od najnesnosnijih situacija koja jednog revolucionara može snaći u njegovom tegobnom životu – „karantinu“. Preselivši se u kuću jednog od naših najpouzdanijih prijatelja, koji je blagodareći svom položaju bio van svake sumnje policije, bio sam prinuđen da celo vreme provodim pritešnjen između četiri zida, ne smevši da pomolim nos na ulicu čak ni noću. Umirao sam od dosade. Malo bih pisao⁴², a kada više ne bih bio u stanju da to radim, vreme sam ubijao iščitavanjem francuskih romana. S vremena na vreme, pokoji prijatelj bi se sažalio i svratio mi u posetu. Jednom prilikom u goste mi tako dođe Olga Natanson⁴³, sa veću da je Valerian Osinski u Peterburgu. Iako čoveka nisam

⁴² Kravčinski je u ovo vreme i u ovim uslovima sročio čuvenu proklamaciju „Smrt za smrt“, u kojoj navodi razloge koji su ga naveli da počini osvetnički atentat na Mezencova. Oštroumniji i trezveniji ili jednostavno informisaniji čitaoci verovatno su već naslutili da je „ubica koji je netragom nestao“ posle atentata sâm Kravčinski (prim. prev.)

UVOD

I

Turgenjev, ruski romanopisac koji će u svojim delima zasigurno živeti pokoljenjima i pokoljenjima, obezbedio je sebi večnu slavu jednom jedinom rečju. On je čovek koji je izmislio „nihilizam“¹. Spočetka, ova je reč upotrebljavana u prezrivom smislu, da bi najposle ponosno bila prihvaćena od strane onih na koje se prvobitno odnosila, kako to odveć često zna da bude slučaj u istoriji.

Jedini razlog zbog kojeg ovo pominjem jeste činjenica da grupa koju danas tako nazivaju u Evropi nije ista ona koja je pod tim imenom delala ranije u Rusiji, već nešto posve drugo.

Pravi nihilizam je bio filozofski i književni pokret koji je svoj procvat doživeo u prvoj deceniji po oslobođenju kmetova, tj. između 1860. i 1870. godine. Danas je on u potpunosti iskorenjen, a i ono par tragova gubi se munjevitom brzinom. Po svemu sudeći, grozničava priroda života u Rusiji u poslednjih nekoliko godina zaista može da od jedne decenije učini period od najmanje trideset do pedeset godina.

Nihilizam je predstavljao svojevrsnu borbu ruske inteligencije za oslobođenje od svake vrste zavisnosti, a rastao je rame uz rame sa pokretom za oslobođenje radničke klase od ekonomskog ropstva.

Osnovni princip nihilizma, s pravom tako nazvanog, bio je bezuslovni individualizam. Radi se o negiranju svih pravila koja se pojedincu nameću od strane društva, porodice i religije, a u ime lične slobode. Nihilizam je predstavljao žestok i snažan odgovor usmeren ne toliko protiv političkog, koliko protiv moralnog despotizma koji se nadvija nad intimnim životom svakog pojedinca.

---

¹ Smatra se da je reč *nihilizam* prvi put „zvanično“ upotrebljena u Turgenjevjevom romanu „Ocevi i deca“ (1862. godina), kojeg je redakcija časopisa *Современник* („Savremenik“), ali i veliki deo revolucionarno-demokratske omladine doživela kao rujanje mladom naraštaju. Kao ni D.I. Pisarev, ni Kravčinski se nije slagao sa ovakvom ocenom romana, a u njegovom glavnom junaku Jevgeniju Bazarovu prepoznao je tipičan primer mladog čoveka šezdesetih godina XIX veka. Sam Turgenjev docnije je objasnio da reč „nihilist“, kojom je nazvao Bazarova, ima da znači „revolucionar“.

Istini za volju, naši su praočevi u ovu izuzetno tihu borbu, makar u prvim danima, udahnuli nemirni duh pobune i maltene istu onu vrstu fanatizma koja karakteriše današnji pokret. Ovde bih da naznačim samo opšti karakter ove borbe, zato što ona uistinu predstavlja pravi prolog velike drame čiji se poslednji čin odvija u Carstvu noći².

Prva bitka povelala se na polju religije³, ali ona nije bila ni duga ni teška. Dobijena je takoreći jednim udarcem; jer, nema na ovom svetu zemlje u kojoj je među obrazovnim klasama religija naišla na slabiji prijem nego što je to bio slučaj u Rusiji. Minula generacija bila je jednim delom hrišćanska po običajima, a drugim ateistička po kulturi. Jednom, pak, kada je šaćica mladih pisaca, naoružanih znanjem iz prirodnih nauka i filozofije, raskošna talenta, strasti i žara za preobraćenjem bila prinuđena da zada udarac, hrišćanstvo se srušilo poput kakve straćare koja se u životu i držala jedino zahvaljujući činjenici da nije bilo nikog da je ćušne.

Materijalistićka propaganda je sprovedena na dva načina, koja su se nazmenićno dopunjavala i podupirala: posredno, štampanjem i umnožavanjem knjiga stranih i domaćih autora u kojima su iznošeni najstamenitiji dokazi protiv svakog religijskog sistema, slobodne volje i natprirodnog. Da bi se umaklo kandžama cenzure, pasusi koji su bili i suviše očigledni prikrivani su velom izvesnih opskurnih reći koje bi revnosnijim i pažljivijim ćitaocima na još bolji način pojasnile iznete ideje.

Usmena propaganda, koja se služila argumentima saćinjenim od strane ljudi dobro upućenih u tematiku, izvlačila je iz njih logićke posledice, istovremeno silovito odbacujući ćutljivost koja je bila nametnuta piscima. Ateizam je u ljudima budio osećanja nove religije. Oni požrtvovaniji među nama lutali su, poput istinskih misionara, dalje, u potrazi za živim dušama koje će ih oćistiti od „mrskosti hrišćanstva“. Organizovana je ćak i tajna štamparija, u okviru koje je prevedena i odštampana Bihnerova⁴ *Kraft und Stoff: Empirisch-naturphilosophische Studien* („Sila i materija“). U toj knjizi, ovaj nemaćki filozof direktno se okomljuje na hrišćansku

budućnost, ali on jednostavno nije tip ćoveka koji je u stanju da skupinu mladih ljudi osudi na propast.

Reć je o izvanrednom primeru mislioca, sa svim njegovim vrlinama i manama.

² Rusija za vreme cara Aleksandra II (prim. prev.)

³ Reć je o ideološkoj borbi s početka šezdesetih godina, koja se povelala oko ćuvenog dela N.G. Ćerniševskog „Antropološki princip u filozofiji“ (1860).

⁴ Fridrih Bihner (1824-1899) – nemaćki buržoaski fiziolog i vulgarni materijalista. Njegova, kao i dela Molešota (1822-1893) i Fohta (1827-1895), u kojima je istican znaćaj prirodnih nauka, eksperimenta i istraćivanja, imponovala su demokratskoj mladeži tadašnje Rusije.

sarađivao samo sa tajnom štampom, već je mnogo češće i pod raznim pseudonimima bio dopisnik i brojnih „legalnih“ peterburških časopisa.⁴¹ Nije to činio samo iz želje da bude samostalniji i živi od plodova svoga rada, već prvenstveno zato što mu je bio potreban brojniji auditorijum od onog koji mu je realno mogla priuštiti ilegalna literatura.

Držao se po strani kad god bi došlo do „programskih“ razmirica, koje su i suviše često znale da partiju podele na neprijateljske tabore. Pun vere u principe socijalizma uopšte, bio je krajnje sumnjičav prema raznim sredstvima kojima su revolucionari u različitim okolnostima pribegavali kao univerzalnim lekovima. Očigledno, takva vrsta skepticizma paralizovala je njegovu snagu u okolnostima podzemne borbe; uski okviri ilegale dozvoljavaju primenu samo izuzetnih sredstava i metoda.

Uistinu, uloga Klemenca kao zaverenika bila je beznačajna. Svojim neodoljivim šarmom, socijalističkoj partiji je doneo veliki broj pristalica iz svih klasa, naročito iz redova omladine. Ipak, sâm nije bio u stanju da te ljude, novopečene članove partije, povede nekom određenom cilju – taj je posao prepuštao drugima.

Ne kažem da je imao nedovoljno jak karakter, koji je obično u stanju da od čoveka načini gospodara volje drugih ljudi. Naprotiv, najbolji dokaz za to krije se u neodoljivoj privlačnosti same njegove ličnosti. Znao je on i da tera po svome, ukoliko se to činilo nužnim. Lišen svake vrste samoljublja i sujete, Klemenc poseduje izuzetno retku osobinu da se odvažno suprotstavi opšteprihvaćenim stavovima onda kada ih lično proceni kao neosnovane. Dobro se sećam situacije kada je povodom Stefanovičeve akcije, koja je jedno vreme izazivala oduševljenje čak i u Sankt Peterburgu, bio u sukobu sa celom partijom.

Ipak, u njemu nema ni one isključivosti, ni one bezdušnosti koje proizilaze iz strasne vere, a koje su neizostavni činoci u situaciji kada gomilu ljudi treba povesti u sigurnu smrt.

Kada je u pitanju revolucionarni pokret dakle, Klemenc nije pružio ni stoti deo onoga za šta je bio prirodno nadaren.

Po svom ogromnom intelektualnom kapacitetu i svojoj plemenitoj naravi, mogao je biti jedan od onih koji bi ruski narod povelu u bolju

⁴¹ Recimo, u časopisu *Русское слово* Klemenc je članke objavljivao pod nekoliko različitih pseudonima – P. Topornjin, T-njin ili jednostavno P.

teologiju. Knjiga je kružila u tajnosti i, uz izvesnu dozu opasnosti, doživela priličan uspeh. Neki su u svojoj posvećenosti išli toliko daleko da su propagandu širili među osnovnoškolcima.

Jednoga dana, šaka mi je dopalo „otvoreno pismo“ V. Zajceva, objavljeno u časopisu *Русское слово* („Ruska reč“), glasilo koje je u to vreme uživalo ogromnu popularnost.⁵ U ovom pismu, namenjenom tajnoj štampariji, autor govori o opštim prilikama i optužbama tadašnjih nihilista na račun nihilista ranijeg doba. On veli: „Kunem vam se svime što mi je sveto da nismo bili egoisti za kakve nas držite. Pogrešili smo, priznajem, ali duboko smo verovali da se borimo za sreću ljudske prirode, i svako od nas je bio spreman da ode na vešala i položi svoj život za Molešota ili Darvina“. Nasmejala me je ovakva opaska. Čitalac će se takođe možda nasmejati kad je bude video, ali ona je duboko iskrena i istinita. Da su kojim slučajem stvari zaista toliko otišle u krajnost, svet bi možda imao da vidi spektakl koji je u isto vreme tragičan i komičan; mučeništvo kao dokaz da je Darwin bio u pravu, a Kuvje⁶ u krivu, baš kao što je dva veka pre toga protopop Avakum sa svojim učenicima otišao na lomaču i uspeo se na vešala, ubeđujući sve da se Isus Hrist piše sa jednim *I*, a ne sa dva, kao što je to slučaj u grčkom jeziku, i da *Aleluja* treba da se poje po dva, a ne tri puta, kako se inače radi u državnoj crkvi.⁷ Činjenica je to, tako tipična za ruski um, da ovakva jedna tendencija poprimi čak oblik fanatizma po pitanju nekih tema ka kojima bi se kakav zapadnoevropejac jednostavno odnosio ili sa odobravanjem, ili sa neodobravanjem.

⁵ Vartolomej Aleksandrovič Zajcev (1842-1882) – kritičar i publicista. Bio je saradnik časopisa *Русское слово* (1859-1866), koji je uz *Современник* slovio za najborbeniji organ revolucionarne demokratije. Naročitu popularnost stiče među omladinom iz 1863. godine, u vreme opadanja revolucionarnog vala.

⁶ Baron Žorž Leopold Kretjen Frederik Dagober Kuvje (1769-1832) – francuski prirodnjak i zoolog, pristalica teorije nepromenljivosti vrsta

⁷ Avakum Petrovič (1620 ili 1621-1682) – protopop, pisac, jedan od utemeljivača ruskog staroobredništva i veliki protivnik crkvenih reformi patrijarha Nikona. Neslaganje staroobrednika nije se svodilo samo na neprimenjivanje određenih ritualnih novina zvanične crkve (kršćenje sa tri prsta, uvođenje treće *Aleluje*, ispravke ortografskih grešaka u svetim spisima), već su staru veru čuvali i razotkrivanjem poroka crkvenih zvaničnika (pijanstvo, razvrat, uživanje u prekomernoj hrani i piću, koristoljublje, nemilosrdnost), čime su ustali protiv samog cara i njegovih lakeja. (prim.prev.)

Međutim, u našem slučaju, stvari su prošle prilično glatko. Nije bilo nikog da stane u odbranu zaoblačnih oltara. Sva sreća pa među nama nikad nije zaživeo duhovni uticaj sveštenstva, koje su činili beskrajno neuki ljudi, oženjeni i potpuno zaokupljeni porodičnim stvarima. Šta je mogla vlast protiv jednog čisto intelektualnog pokreta koji svoj izraz nije imao ni u jednom javnom činu?

Bitka je dobijena maltene bez pò muke i napora; pobjeda je bila konačna i apsolutna. Bilo bi zaista zanimljivo da među Rusima koji nemaju nikakvo obrazovanje nađete čoveka koji nije potpuni materijalista.

Pobjeda je bila od najvišeg značaja. „Apsolutni ateizam predstavlja jedino netaknuto nasleđe koje je ostalo od novog pokoljenja i jedva da ima potrebe da istaknem koliko korist savremeni revolucionarni pokret izvlači iz toga.“

Ali rat nije bio objavljen samo religiji, već i svemu onome što se nije zasnivalo na čistom i pozitivnom razumu. Ova tendencija, ispravna sama po sebi, poprimila je takve razmere kod nihilista iz šezdesetih godina XIX veka da je postala apsurdna. Umetnost, kao jedan izraz idealizma, u potpunosti je bila odbačena od strane nihilista, kao uostalom i sve drugo što pobuđuje osećaj lepog u čoveku.

Ovo je bio jedan od najžešćih sukoba u koji je bio umešan stari nihilizam. Jedan od tadašnjih fanatika smislio je čuveni aforizam o tome kako je „obučar bolji od Rafaela, zato što ovaj prvi pravi korisne, a potonji stvari koje ama baš ničemu ne služe“⁸. Za jednog okorelog nihilistu, sama priroda bila je puki izvor sirovina za hemiju i tehnologiju. „Priroda nije hram, već radionica, a čovek je u njoj radnik“, govorio je Turgenjevlev Bazarov.

II

Kako god mu drago, postojalo je jedno pitanje po kojem je nihilizam učinio veliku uslugu svojoj zemlji. Reč je o vrlo važnom „ženskom pi-

⁸ Misli se na D. I. Pisareva, koji je poricao nezavisnost estetike, smatrajući beskorisnim sve one vidove umetnosti koji se zasnivaju na čulima i ne doprinose „umnom usavršavanju čovečanstva“. Izraz da je „obučar bolji od Rafaela“, koji prenaglašava utilitarni odnos Pisareva i njegovih sledbenika prema umetnosti, korišćen je u književnoj polemici šezdesetih godina XIX veka.

slučaju jedan njegov prijatelj prolazio kroz pomenutu varoš, tužilac ga je između ostalog pitao i da li poznaje izvesnog kapetana Šturma. Ispričavši mu gomilu najneverovatnijih dogodovština vezanih za njegov boravak u Petrozavodsku, dodao je:

– Krasan čovek. Obećao je da će nam svratiti pri povratku iz Finske, ali od tada ni traga ni glasa od njega. Gre'ota. Biće da se vratio morem.

Šta li bi rekao da je znao pravi identitet inženjera Šturma?

Bilo kako mu drago, valjalo bi istaći da darovi uma ili srca nisu najzanimljiviji deo njegove tako bogate i raznovrsne ličnosti. Ono što je najupečatljivije u vezi sa njim jeste njegov intelekt. Klemenc je jedan od najmoćnijih umova iz redova ruske revolucionarne partije. I pored toga što je od samog početka bio aktivno uključen u rad pokreta, i pored svih iskušenja kojima je kao „ilegalac“ bio izložen, uvek je uspevao da održi korak sa intelektualnim razvojem zapadne Evrope i, premda izuzetno naklonjen ekonomskim naukama, nikad sebe nije ograničavao isključivo na tu granu.

Većito neutoljive žeđi za znanjem, želeo je da bude upućen u sve, ne mareći da li iz toga može da izvuče neposrednu korist ili ne.

Pamtim oduševljenje s kojim je pohađao Helmholceva⁴⁰ predavanja za vreme svog boravka u Berlinu, 1875. godine. Imao sam izvesnih neprijatnosti da mu kažem da prestane da njihovim sažecima puni pisma koja mi je slao u Sankt Peterburg.

Širina njegovih shvatanja ni po čemu nije zaostajala za njegovom žeđi za učenjem.

Klemenc uopšte ne predstavlja partijski tip čoveka. Kao zakleti socijalista, što i priliči čoveku tako dobro upućenom u prirodne i društvene nauke, u službu pokreta stavio je sve što ima – i svoje znanje, i svoj bistri, pronicljivi um. Ipak, on uopšte nije čovek stvoren za uske okvire tajnog društva. Partija kojoj je pristupio za njega nikako nije mogla biti domovina, porodica, rečju – sve. Oduvek je vodio pomalo osamljenički život. U njemu nema ni trunke partijskog samoljublja, koja se kod zaverenika često javlja kao jedan od najsnažnijih motiva. On voli ceo svet i ne propušta nijednu priliku da uzme učešće u njegovom životu. Tako, na primer, nije

⁴⁰ Herman Ludvig Ferdinand fon Helmholtz (1821-1894) – nemački prirodnjak; od 1871. godine radio je kao profesor fizike na Berlinskom univerzitetu

da se iz najvećih nevolja iskobelja na čudesno spretan, ponekad i tako duhovit način, da je bilo jasno da on uopšte ne mari za opasnost, već se celo vreme zanima izvesnim smešnim pozicijama i trenucima. Nije mu se jedanput dogodilo da načini velike propuste – ne iz sujete, koje kod njega nema ni u tragovima, već iz čiste strasti prema ludiranju.

Tako se dogodilo da je jednom, na početku svoje revolucionarne karijere, dok još nije bio prešao na „nelegalni položaj“, premda tražen od strane policije, Klemenc lično pošao državnom javnom tužiocu da traži oslobađanje političkog zatvorenika Anatolija Serđukova³⁸, nudeći sebe kao jemca. Srećom, tužilac je bio nov na toj funkciji i o njemu nije znao ništa, a Klemenc je svoju ulogu odigrao tako uverljivo da je dobio obećanje da će mu molba biti uslišena. Da nije došlo do izvesnih novih okolnosti u postupku protiv Serđukova, imali bismo zanimljiv slučaj oslobađanja političkog zatvorenika čiji se jemac i sam skrivao od policije.

Katkad su njegovi poduhvati popimali karakter prave komedije koju je Klemenc, u maniru istinskog umetnika, razrađivao do najsitnijih pojedinosti. Kao primer, navešću jedan od njih: reč je o oslobađanju izvesnog Tejljsa³⁹, osuđenog na manju kaznu u postupku protiv Nečajeva i prote-ranog administrativnom uredbom u Petrozavodsk, varošicu na severu Rusije. Klemenc se zaputio tamo sa lažnim papirima inženjera, nekog kapetana Šturma, koji je tobože dobio zadatak da obavi izvesna geološka istraživanja u Finskoj. Odmah po svom dolasku, posetio je gubernatora, načelnika policije i ostale ljude iz vlasti pod izgovorom da od njih traži neophodne informacije i naravno, sve ih redom fascinirao. Celu jednu nedelju proveo je u Petrozavodsku, izvodeći raznorazne naučne smicalice. Čitav grad je brujao o njemu, a meštani su ga toliko zavoleli da su se prosto utrkivali ko će ga pre ugostiti na ručku ili večeri. Pošto je nate-nane pripremio bekstvo Tejljsa, na kraju je otputovao zajedno sa njim kako ga ne bi izložio riziku samostalnog kretanja. Podudarnost njihovog nestanka bila je više nego neobična. Pa ipak, Klemenc je svoju ulogu odigrao tako vešto da niko u gradu nije posumnjao da on ima ikakve veze sa bekstvom. Kada je nekih godinu dana po ovom nesvakidašnjem

³⁸ Anatolij Ivanovič Serđukov (1852-1878) – član „čajkovaca“

³⁹ U pitanju je Aleksej Nikitič de Tejljs (Teljsijev) (1844-1875), osuđen 1871. godine na četiri meseca zatvora i pet godina izgnanstva. Poslat je u Pudož, odakle beži avgusta 1873. godine, uz asistenciju Klemenca; uhvaćen je, da bi kasnije umro u izgnanstvu

tanju“. Nihilisti su smatrali da žena treba da uživa jednaka prava kao i muškarac. Intimna priroda društvenog opštenja u Rusiji, gde ne postoje ni kafeterije ni klubovi i gde dnevna soba nužno postaje jedino mesto sas-tanka, a možda i još više novi ekonomski položaj plemstva koji je došao sa oslobođenjem kmetova, značajno je intenzivirao pitanje oslobođenja žena i obezbedio maltene potpunu pobedu.

Žena se podjarmljuje kroz ljubav. Svaki put, dakle, kada ustane u od-branu svojih prava, jedino prirodno rešenje je da najpre zahteva slobodu ljubavi. Tako je bilo u davno doba, tako je bilo u Francuskoj devetnaestog veka i epohi u kojoj je živela i radila Žorž Sand.⁹ Tako je bilo i u Rusiji.

Kada je, pak, o nama reč, pitanje oslobođenja žena ne svodi se na traženje pukog prava na „slobodnu ljubav“, koje nije ništa više do pravo žene da uvek može da izabere svog gospodara. Ubrzo je postalo jasno da je najvažnije osvojiti samu slobodu, a pitanje ljubavi prepustiti ličnoj volji pojedinca; s obzirom da slobode nema bez ekonomske nezavisnosti, dotadašnja borba poprima drugačiji oblik i prerasta u borbu za slobodan pristup visokom obrazovanju i zanimanjima koje stoje na raspolaganju obrazovanim muškarcima. Bila je to dugotrajna i žestoka borba, s obzirom da nam je na putu stajala institucija srednjevekovne porodice.

Naše su žene herojski izgurale ovu borbu, dajući joj isti onaj strastveni karakter kakav poseduje većina novijih društvenih previranja. Konačno, žene su odnele pobedu. Vladi nije bilo druge do da prizna poraz.

Nema više oca koji svojoj kćerci preti kako će joj odrezati kosu ako poželi da ode u Sankt Peterburg na studije medicine ili pohađa tamošnje više kurseve iz drugih nauka. Mlada devojka više ne mora da beži iz kuće svog oca, a nihilisti više nemaju potrebe da pribegavaju „lažnim brakovima“ kako bi imali partnerke.

Nihilizam se u potpunosti primio.

Nihilistima je sada preostalo da počivaju na svojim lovorikama. Prva dva elementa koji čine trojstvo njegovog ideala, kako je inače propisano u delu N. Černiševskog *Что делать?* („Šta da se radi?“) – nezavisna misao

⁹ Reč je o ženskom pokretu iz doba Francuske buržoaske revolucije (1789-1794), koji je u prvi plan izbacio niz istaknutih aktivistkinja, od kojih je jedna bila i Olimpija de Guž, autorka „Deklaracije o pravima žena i građanki“, koja je podneta na usvajanje (i odbijena) u Konventu. Žorž Sand (1804-1876) – francuska spisateljica. Njena dela su imala veliki uticaj na razvoj ženskog pokreta uoči revolucije iz 1848. godine.

i društvo inteligentnih žena, sada su stajala nadohvat ruku. Nedostaje treći element, zanimanje koje će odgovarati njihovim ukusima, ali kako nihilisti slove za inteligentne ljude a Rusija oskudeva u obrazovnom kadru, i to se lako dalo rešiti.

„I? Šta sad?“ pita usrdni mladić upravo pristigao iz kakve daleke provincije u posetu svom starom učitelju.

„Srećan sam“, odgovara mu ovaj.

„Dobro“, reći će mladić, „to vidim. Ali kako možeš da budeš srećan kada ti u rođenoj zemlji ljudi umiru od gladi, kada vlast ljudima otima poslednji groš i tera ih na ulicu da prose za koru crnoga hleba? Može biti da ti sa tim nisi upoznat, ali ako ipak znaš, šta si učinio da pomogneš svojoj braći? Nisi li mi pre par godina govorio kako želiš da se boriš za sreću ljudske prirode?“

Nihilistički model, Turgenjevljev nihilista, biće uznemiren tom pojavom koja ne poznaje kompromis – entuzijazam i vera koji su ga pokretali u prvim godinama borbe, iščezli su sa pobedom. Danas je on jedan inteligentan i prefinjen sladokusac čijim zadriglim telom mrzovoljno kruži krv.

I mladi će čovek otići od njega pun sete, u očajanju postavivši sebi to strašno „Šta nam je činiti?“

Sada je 1871. godina. Kroz sve one čudesne izume zbog kojih savremenog čoveka možemo nazvati sveprisutnim¹⁰, pred njim stoji slika ogromnog grada koji je nastao iz jedne veličanstvene ideje, ideje da je on tu da traži prava koja pripadaju narodu. On sa naročitim zanimanjem prati sve obrte strašne drame koja se odigrava na obalama Sene¹¹. On vidi potoke krvi, čuje bolne krike žena i dece koje zverski ubijaju po bulevarima. Ali zašto oni umiru? Zbog čega jecaju? Oslobođenje radnika – to je ta veličanstvena društvena ideja!

U isto vreme, do njega dopire žalopojka ruskog seljaka, sva bolna i tugaljiva, kao da su se u njoj nataložili vekovi i vekovi mučenja. Njegova beda, čitav njegov život pun je tuge, patnje i gneva. Pogledajte ga samo: iznuren od gladi, slomljen danonoćnim tegljenjem stoji on, večiti rob povlašćenih klasa, radnik bez prava na odmor, bez nade u izbavljenje

¹⁰ Telegraf, dnevna štampa (prim. prev.)

¹¹ Misli se na revoluciju koja se odigrala 1871. godine (Pariska komuna).

makar dlaka s glave. Nikakva upozoravanja, niti negodovanja najbližih mu drugova nisu mogla da pokolebaju njegovu odlučnost i ubede ga da se ne igra tako sa životom, životom koji je isuvuše dragocen za ciljeve pokreta. Upravo ovo poslednje Klemenc nikako nije hteo da prizna. On predstavlja ovaploćenje skromnosti, iako u njemu nećete naći ni trunku one hrišćanske poniznosti i skrušenosti koje su nam u amanet ostavili vekovi robovanja i licemerja, a iza kojih se često krije najneobuzdanija bahatost. Naprotiv, Klemenc je svoj čovek, ponosan na sopstveno ljudsko dostojanstvo i nesposoban da pred bilo kim stoji pognute glave.

Njegova se skromnost čini najprirodnijom stvari na svetu. On iskreno i odlučno odbija da sebi pripíše ijednu od tih čudesnih osobina koje su ga načinile jednim od najpopularnijih i najpoštovanijih članova partije – organizacije kojoj definitivno ne manjka odlučnih umova, čestitih ljudi i plemenitih duša.

Zahvaljujući izvesnoj optičkoj iluziji, koja još uvek čeka na naučno razjašnjenje, on sve ove vrline ne vidi u sebi, već u svojim prijateljima.

II

Dmitrij Klemenc je rođen na obalama Volge, gde mu je otac gazdovao jednim imanjem. Celo svoje detinjstvo proveo je među primitivnim pastirima koji su čuvali stoku po tamošnjim nepreglednim stepama, tako prekrasno opisanim u jednoj od njegovih pesama iz mladosti.

Takav avanturistički način života, u netaknutoj i veličanstvenoj prirodi, dao je njegovom karakteru poetski kolorit i razvio ljubav prema opasnostima i pustolovinama, osobine koje su se u njemu održale do zrelog doba.

Međutim, kao i kod načina na koji je širio propagandu, i njegova hrabrost nosila je pečat originalnosti. On opasnosti ne prilazi kao ratnik koji u njoj nalazi neiscrpan izvor jakih osećanja, već praktično – kao umetnik koji se njom naslađuje, naročito njenim smešnim stranama. Po svemu sudeći, priroda ga je obdarila srcem fizički nesposobnim da oseća strah. I u najopasnijim situacijama Klemenc ne gubi glavu. On ostaje potpuno pribran, smeje se i zbija šale kao da se ništa nije dogodilo. To objašnjava njegovu nesvakidašnju prisebnost. Polazilo mu je za rukom

U čemu je onda tajna njegove jedinstvene sposobnosti da osvaja ljudska srca? Tajna je ta u dubini i širini samog njegovog srca – njegova ljubav beskrajna je kao okean.

Ne može se reći da je bio preterano druželjubiv čovek; naprotiv, kao i svako duboko osetljivo biće, slabo se zbližavao s ljudima i vrlo je nerado otvarao svoju dušu pred neznancima. Ali ne, nesvestan svojih vrlina, on sebe čak smatra hladnim, krutim, pa ga osećanja obožavanja koja spontano izaziva kod drugih onespokojavaju i tište; uveren da je nesposoban da odgovori na njih, ona mu se čine ukradenim predmetom, nečim na šta on ne polaže nikakva prava. Međutim, nijedan od njegovih mnogobrojnih prijatelja ne bi se zbog toga usudio da mu zameri – njegovi moralni kvaliteti toliko su dragoceni, da čak i oni najmanji koje pristane da podeli sa drugima predstavljaju pravo blago.

Privrženost Klemencu nimalo se ne odražava na njegov odnos prema ljudima. Taj čovek je bukvalno nepotkupljiv. Zato on ne propušta priliku da uoči svaku simpatičnu crtu u karakteru drugih ljudi i da je čak preuveliča velikodušnošću koja je tako tipična za njega. On nema običaj da ljude vrednuje prema tome u kojoj meri bi oni mogli biti od koristi partiji. Među toliko svojih prijatelja zaverenika, on ostaje čovek. Ako se sprijatelji sa nekim, on to nikada ne čini sa skrivenim namerama, za razliku od većine zaverenika, koji su prinuđeni da ljude procenjuju već prema tome koliko mogu da ih iskoriste pri ostvarivanju nekog cilja. Otud se svi i osećaju opušteno u njegovom društvu i veruju mu; svako je spreman da mu otvori svoju dušu i slepo sledi svaku njegovu reč, uveren da će Klemenc uvek stajati na straži i biti prvi koji će ga upozoriti na makar i najmanji znak opasnosti.

Kada bi i želeo da nekog isprati na kakav opasan zadatak, svako bi pošao iz istih stopa i bez oklevanja. Ako je to rekao Dmitrij Klemenc, onda nema sumnje da životi zaverenika neće biti dovedeni u pitanje, inače niko ne bi ni bio poslat.

Dmitrij Klemenc, opet, nikad nije bio takav čovek. Sam se rado upuštao u svakojake opasne avanture, ali nikada u životu nije gurao druge u opasnost. Čak i u manje rizičnim situacijama – kojih su „ilegalci“ prinuđeni da se klone s obzirom da ih mogu koštati života, a za koje „legalnima“ preti eventualno par dana apsane – čak je i u tim slučajevima sve uvek preuzimao na sebe, ne dozvoljavajući da zbog njega nekom drugom zafali

– vlast ga namerno drži neobrazovanim, pa bi svi da ga pelješe i gaze po njemu. Nikog nema da mu pruži ruku podrške. Nikog? Ne bih rekao. Mladi čovek sada zna „šta mu je činiti“. Pružiće svoju ruku. Pokazaće seljaku kako da postane slobodan i srećan. Njegovo srce svom snagom bije za ovog sirotog mučenika, kojem je jedino jecanje preostalo. Sa zračkom entuzijazma na licu, on žarkim pogledima zaviruje u svoje srce, svečano polažući zakletvu da će čitav svoj život, svu svoju umnu i fizičku snagu posvetiti oslobođenju naroda, koji poslednju kap svoje krvi proliva da bi on, voljeni sinak iz povlašćene klase, mogao lagodno da živi, uči i obrazuje se.

Poderaće finu odeću koja mu je srasla sa kožom; iskopaće iz nekog ormana stari kaput i iznošene likove opanke i, odrekavši se raskoši i udobnosti roditeljskog gnezda koje ga tište poput sećanja na kakav gnusan zločin, otići će „u narod“, u neku udaljenu provinciju. Tamo će taj žgoljavi i nežni potomak plemenite rase crnčiti rame uz rame sa seljakom, trpeće svaku nemaštinu ne bi li dobio priliku da svojim domaćinima prenese reči izbavljenja, jevanđelje našeg doba – socijalizam. Šta se njega tiče opasnost od pada u nemilosrdne ruke vlasti? Šta su za njega deportacija, Sibir, smrt? Ispunjen ovom uzvišenom idejom, sa jasnoćom, raskoši i snagom podnevnog sunca on prkosi mučenju i spreman je da smrtni pogleda u oči sa entuzijazmom i izrazom blaženstva na licu.

Tako je nastao revolucionarni profil socijalista iz perioda od 1872–1874. godine. Tako su nastali njihovi prethodnici iz 1866. godine, zlosrećni „karakozovci“, čije je malecno jezgro visokog intelektualnog karaktera raslo pod neposrednim uticajem Internacionale, pokreta koji je tada bio u nastajanju, ali koji je bio kratkog veka i za sobom nije ostavilo nikakve tragove.¹²

Ovde, dakle, imamo dve grupe koje predstavljaju ruski intelektualni pokret: prvu, onu iz perioda 1860–1870, i drugu, od 1871. pa nadalje.

Kakva suprotnost!

¹² Karakozovci su bili članovi moskovskog revolucionarnog kružoka, organizovanog 1863. godine od strane N. A. Ištutina (1840-1879), čiji je član bio i D. V. Karakozov. Članovi kružoka širili su socijalističku propagandu među radništvom, pokušavajući da stupe u kontakt sa Prvom internacionalom. Ipak, njihove socijalističke ideje imale su utopistički karakter i po svojoj suštini bile daleko od programa Internacionale.

Nihilisti će se za svoju sreću boriti po svaku cenu. Njihov ideal jeste „razuman“ i „realističan“ život. Revolucionari se po svaku cenu bore za sreću drugih ljudi, žrtvujući zbog nje sopstveno blagostanje. Njihov ideal je život pun patnji i mučenička smrt.

Pa ipak, sudbina se postarala da se za ove prve, koji niti jesu, niti bi mogli biti poznati u ma kojoj drugoj zemlji osim svoje, u Evropi uopšte ne zna, a da ovi potonji, koji su već izašli na užasan glas, budu nazivani imenom ovih prvih. Kakva ironija!

Kada bismo hteli da nađemo dva čoveka koji po svojim osobinama predstavljaju suštu suprotnost u svakom pogledu, našli bi ih u Jakovu Stefanoviču i Dmitriju Klemencu.

Jedan predstavlja tip iskusnog organizatora – drugi nikada u životu nije organizovao nijedan kružok ili tajno društvo, niti je za to ikad pokazao zanimanje; jedan večito u pokretu, obuzet kakvim grandioznim planovima, nije birao sredstva i u stanju je bio da sklopi i pakt sa samim đavolom, samo ako bi mu to išlo na ruku – drugi potpuno miran i spokojan u svojoj posvećenosti ciljevima socijalizma, beskompromisan, nikada nije dopuštao da ga sticanje neposredne koristi natera da skrene sa pravog puta.

Prvi, neiscrpna entuzijazma i nepokolebljive volje, bio je u stanju da ne samo pojedince, već i čitave mase pokrene u svrhu ostvarivanja cilja koji je sâm odabrao – drugi nikada nikog nije terao ni na šta. Toliko je bio nesposoban za takvu rabotu da je sa gnušanjem gledao na ljude koji su mu podilazili.

Bez obzira na to, lično ne poznajem čoveka koji je imao neograničeniji uticaj na svoju okolinu, bilo da govorimo o pojedincima ili kružocima, od uticaja koji je imao Klemenc.

Često je jedna jedina njegova reč bila dovoljna da se stavi tačka na žestoke rasprave ili izmire razlike koje su se činile nepomirljivim. Takva vrsta takoreći spontanog uticaja, koji Klemenc nikada nije tražio, već se jednostavno javljao sam od sebe svuda gde bi se on pojavio, naročito je dolazila do izražaja u ličnom opštenju. Nikad nisam upoznao, niti sam uopšte čuo za čoveka koji je bio u stanju da kod toliko ljudi izazove tako duboko osećanje privrženosti, na granici obožavanja, kao što je to bio slučaj sa Klemencom. Imao sam prilike da pročitam nekoliko pisama koja je dobijao od raznih ljudi. Da nisam znao ko ih šalje i kome su upućena, smatrao bi ih za ljubavna pisma. Takva vrsta privrženosti nikako nije mogla biti prolazno oduševljenje, kakvo inače umeju da inspirišu pojedini blistavi umovi, a koje, poput vatrometa, zna da na tren zasjaji na nebu, ostavljajući iza sebe zatim još gušći mrak. Čoveka kao što je on nemoguće je zaboraviti. Srce koje on jednom pridobije ostaje njegovo zauvek. Ni godine, ni kilometri ne mogu da unište, čak niti da oslabe osećanja koja jednom počnete da gajite prema njemu.

Klemenca nikako ne biste mogli nazvati zgodnim muškarcem, čak naprotiv. Imao je jedno od onih lica na koje je dovoljno jednom baciti pogled, pa da vam zauvek ostane urezano u pamćenju. Njegov gornji deo, sa širokim čelom filozofa te živahnim kestenjastim očima, blagim i prodornim, iz kojih se s vremena na vreme razbukte iskre diskretnog osmeha, u njemu otkrivaju Evropejca u pravom smislu te reči. Sudeći, pak, po donjem delu lica, čovek bi pomislio da je u pitanju kakav Kalmik, Kirgiz, Baškirc, sve samo ne predstavnik kavkaskе sorte. Ne radi se o tome da je u njemu bilo nečег divljeg i nakaznog, daleko od toga – njegova usta, sa tankim i majstorski izvajanim usnama, izuzetno su lepa, a u njegovom osmehu postoji nešto neopisivo nežno i privlačno. Ono što upada u oči pri prvom pogledu, ono što celokupnoj njegovoj fizionomiji daje tako čudan karakter jeste njegov nos, koji ne podleže nikakvom opisu – širok, malčice prćast pri vrhu, i toliko pljosnat da se iz profila teško dā i primetiti – istinsko ruglo prirode.

PROPAGANDA

I

Kako sam već istakao u prvim rečenicama uvoda, do nastanka ruskog revolucionarnog pokreta došlo je kada su primeri i ideje iz zapadne Evrope doprli do umova ruske mladeži, generacije koja je blagodareći specifičnosti uslova koji su vladali u zemlji bila predodređena da ih sa najvećom naklonošću usvoji.

Sada ću pojedinačno osenčati prave uticaje koji su odredili ovakav ishod, te njihove specifične tokove, kao kod kakve velike reke čiji izvor i ušće poznajemo, a da pritom ne znamo precizno ni njen tok, ni pritoke koji su je načinili tako nadošlom.

Uticaj Evrope nije nimalo teško odrediti, s obzirom na njegovu jednostavnost i elementarnost. Kontinuitet razmene ideja između Rusije i Evrope nikad nije bio prekinut, bez obzira na sve preduzete mere cenzure. Zabranjivane knjige Prudona, Furijsa i Ovena uvek su pronalazile tajni put do svojih čitalaca u Rusiji, čak i za vreme azijskog divljaštva i podozrivog despotizma Nikolaja I.

Ipak, zbog objektivnih poteškoća pri nabavljanju ovog dragocenog štiva, te jezika kojim su bile pisane, a koji ih je činio nedostupnim za širu publiku, ove knjige nisu mogle da zabeleže neki značajniji uticaj. Postojala je, kako god, čitava plejada vrlo darovitih i inspirisanih pisaca koji su socijalističke ideje načinili opšte prihvaćenim. Na njihovom čelu stajali su najumniji ljudi kojima je Rusija toga doba mogla da se podiči: Černiševski, mudri mislilac i ekonomista širokog znanja, romanopisac i oštri polemičar koji je cenu svog plemenitog poziva platio mučeništvom koje i dan-danas traje; Dobroljubov, genijalni kritičar koji je umro u dvadeset šestoj godini, nakon što je svojim besmrtnim pisanijem uspeo da prodrma celu Rusiju; Mihajlov, univerzitetski profesor i pisac¹³, osuđen na nekoliko godina teškog rada zbog jednog javnog obraćanja

¹³ Mihajlov je bio talentovan pesnik i prozni pisac, izuzetan poznavalac književnosti i autor brojnih ozbiljnih članaka u časopisu *Современник*. U godini pre hapšenja, bio je autor i urednik enciklopedijskog rečnika, iako nije imao akademsko zvanje.

svojim studentima, kao i mnogi drugi. Hercen i Ogarev, urednici prvog slobodnog časopisa na ruskom jeziku, *Колокол* („Zvono“), iz Londona su pružali svoj dragoceni doprinos ovom pokretu. To su bili istinski apostoli novog učenja koji su čitavu generaciju sedamdesetih godina XIX veka upoznali sa načelima socijalizma i na taj način pripremili teren za razvoj savremenog pokreta. Sa Pariskom komunom, koja je ostavila tako gro-moglasan odjek širom sveta, ruski socijalizam stupio je u borbenu fazu, a sa iščitavanja knjiga i privatnih okupljanja prešlo se na posete zanatskim radionicama i pohode po selima.

Mnogo je razloga uticalo na činjenicu da ruska omladina sa takvim žarom prihvata ideje revolucionarnog socijalizma koje je proklamovala Komuna. Ja ih ovde mogu samo naznačiti. S obzirom da je zlosrećni Krimski rat nemilosrdno pokazao trulost celokupne zgrade ruske društvenosti, od suštinske je važnosti bilo što pre pronaći lek za takvo stanje. Ali rad na oporavku zemlje, pod rukovodstvom jednog samovoljnog cara koji je hteo da sačuva sve – i svoja sveta „prava“ (koja bi trebalo da budu prva na spisku za ukidanje) i preimućstva plemićke klase, čiju je podršku u strahu od revolucije hteo da obezbedi – takav rad nije ni mogao da bude ništa drugo do nepotpun, dvoličan, protivurečan, jalov. Nećemo ga kritikovati, jer za tim apsolutno više nema potrebe; sva današnja štampa, uključujući i „legalne“ časopise, na različite načine ponavlja isto ono zbog čega je sama svojevremeno napadala socijaliste – i to da su se reforme Aleksandra II pokazale potpuno nedelotvornim, i da je čuveno oslobođenje seljaka samo dodatno pogoršalo njihov ionako nezahvalan materijalni položaj, uzevši u obzir činjenicu da je surovost nametnutih uslova za otkup zemlje prevršavala svaku meru.

Čemerni, svakim danom sve nesnosniji uslovi u kojima je tavorilo seljaštvo, to jest devet desetina ukupnog stanovništva Rusije, neizbežno su morali da svakog kome je u srcu ležala budućnost zemlje nateraju da stavi prst na čelo. Od suštinski važnosti bilo je potražiti izlaz iz ovakve situacije, pa se s pravom pretpostavljalo da će se posegnuti za legalnim i nenasilnim sredstvima. U tim očekivanjima javnost se oslanjala na činjenicu da je car Aleksandar II, nakon što je seljake oslobodio robovanja zemljoposjednicima, Rusiju oslobodio robovanja i njemu samome, podarivši joj nekakav Ustav koji je tobože trebao da je načini gospodaricom sopstvene sudbine, ili joj bar da nadu da bi to jednog dana mogla postati.

DMITRIJ KLEMENC

I

Klemenc je jedan od najvremešnjih „čajkovaca“, sa svojih trideset šest, trideset sedam leta.³⁵ Uhapšen je u martu 1879. godine, a trenutno se stoički drži u Sibiru, gde izdržava svoju kaznu.

U njegovom držanju nema ničeg konspirativnog. Reč je o jednostavnom, otvorenom čoveku, izvanrednom prijatelju i pripovedaču bez premca. Govor mu je tečan, bogat, slikovit i pun poređenja, iskićen svim ukrasima narodnog ruskog jezika, kojima barata na čudesan i neverovatno vešt način.

Klemenc je naš gotovo najbolji narodni propagandista. Odlikuje ga jedinstven način govora i vođenja propagande, koji je apsolutno nemoguće oponašati. Nije to strastvena i nadahnuta propoved Katarine Breškovske³⁶, niti sokratovski, neodoljivi metod Mihajla Kuprijanova³⁷, mlađanog genijalca zatočenog u Petropavlovskoj tvrđavi u svojoj dvadeset četvrtoj godini, gde je i skončao. Klemenc svu svoju propagandu vodi u vidu pošalica. On se smeje i na smeh tera i staro i mlado, bez obzira na uobičajnu hladnokrvnost svojih slušalaca. Pa opet, redovno se stara o tome da kroz svoje šale izmajstoriše kakvu ozbiljnu misao, koja slušaocima onda ostaje trajno utisnuta u sećanje. Retko je kome uspelo da privuče toliki broj pristalica, kako iz redova seljaštva, tako i iz redova gradskog radništva.

Neka od njegovih obraćanja po kojekakvim seoskim krčmama ispala su pravi biseri umetnosti. Pamtim kako se u pohodima po selima na kojima sam ga pratio često puta dešavalo da i sâm satima stojim po strani, ne želeći da se mešam i prekidam beskrajnu bujicu njegovih blistavih improvizacija. Zaboravivši na svoj poziv propagandiste, u potpunosti bih se prepuštao estetskom užitku slušaoca.

³⁵ Klemenc je rođen 1848. godine. U zavisnosti od godina izdavanja knjige u različitim zemljama, varira i broj njegovih godina. Na primer, u prvom izdanju na ruskom jeziku (1893), Stepnjak kaže da mu je „blizu pedeset godina“ (prim. prev.)

³⁶ Ekatarina Konstantinovna Breškovskaja (1844–1934) – uzela učešće u revolucionarnom pokretu sedamdesetih godina; kasnije je bila jedan od organizatora partije esera

³⁷ Mihail Vasiljevič Kuprijanov (1854–1878) – član kružoka „čajkovci“

okupljanjima nikako. Kada sluša nekoga, glava mu je obično spuštana nisko, kao da spava. Nikada ne ulazi u teoretske prepirke, koje prezire, a ako baš mora da prisustvuje čitanju nekog „programa“ ili „objašnjenja“, neretko mu se dešava da i bukvalno zaspi, što potvrđuje svojim glasnim hrkanjem. U pitanju je isključivo čovek od akcije, ali ne u užem smislu te reči, koji važi za ljude nesposobne da provedu makar minut, a da nešto ne rade. On ume da čeka. Stefanović je osoba dalekosežnih planova i najbolji organizator kog sam ikada video. Njegov bistar i nesvakidašnje praktičan um, njegova čvrsta i oprezna ličnost, poznavanje ljudi i veština ophođenja s njima čine ga naročito pogodnim za ovu izuzetno nezahvalnu ulogu.

Veliki skeptik u odnosu sa ljudima, on je istovremeno kadar da gaji prijateljstvo koje se graniči sa obožavanjem. Njegov najbolji prijatelj bio je L., od koga se nikad nije odvajao, izuzev kada ga na to primoraju „poslovne“ obaveze. U takvim slučajevima, oni su svakodnevno razmenjivali dugačka pisma, koja su se ljubomorno trudili da sakriju, čime su drugovima davali neisrpan povod za zbijanje šala na njihov račun.

Uprkos svoj prevrtljivosti života, Stefanović nikada nije prekinuo veze sa svojim ocem, starim seoskim parohom, što je bilo prilično opasna stvar za čoveka za kojim čitavi gradovi ostaju izvrnuti naopačke, dogodili se da policija u njima nasluti njegovo prisustvo. On izuzetno voli i poštuje svog oca, i često sa naročitim zadovoljstvom pripoveda anegdote iz njegovog života i odlomke iz pisama, koja otkrivaju njegovu postojanu i otvorenu prirodu, kao i časno, iskreno srce.

Ali upravo je to bilo nešto što car ne bi ni za šta na svetu učinio. S obzirom da je samodržavlje zadržalo apsolutnu moć, sve je i dalje zavisilo od careve dobre volje, a ona je sa godinama nastavila da slabi. Aleksandar II kao reformator izdržao je test svega par godina.

Ustanak u Poljskoj¹⁴, ugušen sa opšte poznatom okrutnošću, predstavljao je znak za uzbunu, a reakcija je svakim danom bivala sve gnevniija. Nije bilo ničega u legalnim i nenasilnim sredstvima što bi ulivalo nadu. Valjalo je bespogovorno izdržati sve nedaće ili potražiti druge načine za spas zemlje. Naravno, svi oni čija su srca u grudima tukla za Rusiju priklonili su se ovom drugom rešenju.

I tako, kako je reakcija bivala sve radikalnija, tako je revolucionarno ushićenje postajalo očiglednije, a u svim većim gradovima počela su da se roje tajna društva. Pucanj iz pištolja studenta Karakozova do kojeg je došlo upravo kao plod tog ushićenja bio je strašan znak upozorenja za Aleksandra II. On se, pak, uporno trudio da to ne shvati. Ne samo to – posle 1866. godine, reakcija je udvostručila svoju snagu. Svega par meseci bilo je potrebno da se zбриše sve što je mirisalo na liberalizam iz prvih godina carovanja. Bilo je to „orgijanje“ reakcije u pravom smislu reči.

II

Nakon 1866. godine, samo su još slepci ili licemeri mogli da veruju u ma koju drugu mogućnost postizanja poboljšanja osim borbe nasilnim sredstvima. Revolucionarno uzbuđenje vidljivo je raslo i samo je varnica nedostajala da od skrivenih težnji načini masovni pokret. Kao što sam već pomenuo, Pariska komuna je bila ta varnica. Neposredno posle uspostavljanja Komune, to jest krajem 1871. godine, u Moskvi se formira tajno društvo „dolgušinci“; 1872. godine u Sankt Peterburgu nastaje uticajni kružok Čajkovskog, sa svojim ispostavama u Moskvi, Kijevu, Odesi, Orelu i Taganrogu. I jedno i drugo udruženje za cilj je imalo širenje revolucionarne i socijalističke propagande među radnicima i seljaštvom. Neću pominjati pregršt malih tela koja su sa istim ciljem delovala u provinciji, niti bezbroj slučajeva širenja propagande pojedinačnim odlascima

¹⁴ Misli se na ustanak protiv carizma iz 1863/64. godine, koji je zahvatio Poljsku i Belorusiju.

„u narod“. Pokret je u potpunosti bio spontan, nužna posledica uslova života u Rusiji tumačenih pod uticajem pariskog pokreta, a kroz prizmu socijalističkih ideja širenih od strane Černiševskog i Dobroljubova.

Nedugo zatim, iz inostranstva stiže siloviti val koji se pridodaje ovim domaćim strujanjima. Reč je o Internacionali, koja je, kao što je to dobro poznato, svoje zlatna dane doživela u godinama koje su usledile neposredno nakon pada Pariske komune. Ovde bi takođe valjalo razlikovati dva zasebna pravca širenja propagande: prvi, putem pisane reči, i drugi, kroz lične i neposredne kontakte sa ljudima. Dvojica pisaca, veliki Mihail Bakunjin¹⁵, slavni genije uništavanja, glavni osnivač anarhističke ili federalne Internationale i Petar Lavrov¹⁶, istaknuti filozof i pisac, svojim su perima dali nemerljiv doprinos ostvarivanju našeg cilja – prvi kao autor knjige o revoluciji i federalizmu, u kojoj je ovaj neumorni tribun i odvažni mislilac na neuobičajno jasan i snažan način izlaže svoje ideje o neophodnosti hitnog podizanja opštenarodne revolucije, a drugi kao urednik časopisa *Вперед!*, koji je najvećim delom napisao lično, a koji zrači neumornom posvećenošću i načitanošću. Koliko god bili različiti stavovi ove dvojice pisaca po nekim pitanjima – Bakunjina, kao revnosnog branioca ekstremnog krila Internationale i Lavrova, kao čoveka koji je težio umerenijem krilu – i jedan i drugi su u narodnoj revoluciji prepoznali jedino delotvorno sredstvo za promenu nepodnošljivih uslova u kojima je obitavao ruski narod.

Međutim, bilo je i neposrednog uticaja Internationale na ruski pokret. Ovde bih na tren morao da se vratim nekoliko koraka unazad, budući da revolucionarni pokret i opravdano nazvani individualni nihilistički pokret, o kojem sam govorio u uvodu, ovde imaju dodirne tačke. Obzirom da je borba za oslobođenje žena pripojena borbi za pravo na više obrazovanje, ali i činjenicu da u Rusiji nisu postojali fakulteti i univerziteti koji su upisivali studentkinje, devojke su odlučivale da napuste

¹⁵ Mihail Aleksandrovič Bakunjin (1814-1876) – jedan od ideologa anarhizma. Njegova knjiga „Etatizam i anarhija“ (1873), na koju će se ovde pozivati Kravčinski, na najbolji način oslikava Bakunjinovo shvatanje revolucionarne aktivnosti kao „buntovništva“ i organizovanje „izliva“ [narodnog nezadovoljstva]. Bila je popularna kod većeg dela narodnjaka.

¹⁶ Za razliku od Bakunjina, Lavrov je revolucionarnu omladinu pozivao da „ne podbunjuje narod, već uči“ i tako priprema kadrove za revoluciju koja će se desiti u budućnosti.

čoveka od njega, u njegovom je ružnom licu bilo nečeg privlačnog. Iz njegovih sivih očiju zračila je inteligencija, a osmejak mu je bio lukav i zajedljiv – tipično za Ukrajinca, narod kojem pripada.

Pripovedajući o kakvoj lukavštini kojom je zbunjivao policiju, smejao se od srca, pokazujući pritom dve niske prekrasnih zuba, belih poput slonovače. Celokupna njegova spoljašnjost, sa tim naklobučanim čelom i hladnim, kamenim licem odavala je znak rešenosti i nepokolebljive prisebnosti. Primetio sam da se u govoru uopšte nije služio gestikulacijom.

Pričali smo o zajedničkim prijateljima koje je usput posetio, o poslovima koji su ga doveli u Peterburg, kao i o mnogo čemu drugom.

– *Che il tacer è bello, si com' era il parlar colà dov' era.*³⁴

Nisam mogao da ne cenim trezvenost njegovog suda po mnogim pitanjima; oduvek je imao vrlo originalno i praktično gledište, a to se naročito odnosilo na njegovo poznavanje ljudi: dovoljno mu je bilo par dana poznanstva sa nekim da proceni o kakvoj je osobi reč, iako moram da primetim da je imao sklonost ka pesimizmu. Već se dobrobrano beše razdanilo kada smo rešili da prekinemo razgovor i malo odmorimo.

III

Stefanovič se u prestonici zadržao celih mesec dana. Vidali smo se često, pa sam imao odličnu priliku da ga upoznam detaljnije, a upoznati takvu osobu znači zavoleti je. Njegova je narav krajnje jedinstvena i složena. Nesumnjivo, reč je o izuzetno inteligentnom, čoveku neobično snažnog karaktera. U povoljnim uslovima, takvi ljudi kroje istoriju. Obdaren je izuzetno retkom sposobnošću da upravlja masama, kao što se i pokazalo u čigirinškoj zaveri. Ipak, nije bio jedan od onih koji, poput topovskog đuleta, streme direktno cilju, kršeći i rušeći sve što im se pritom nađe na putu. Ne, on uvek daje prednost tajnom delovanju, povlači se kada je to nužno, da bi se već prvom sledećem prilikom vratio. Neki ljudi Stefanoviča smatraju kvarnim čovekom, ali to teško da je pravično. Takav je samo u „politici“. U ličnim odnosima, u opštenju sa prijateljima, on ostavlja utisak jednostavnog, iskrenog i prostodušnog čoveka. Zapravo, reč je o izuzetno uzdržanoj i povučenoj osobi. Govori malo, a na javnim

³⁴ Čutanje je zlato, ali zlato je i govoriti kada je to potrebno (ital.)

neizmerne dubine onog drugog, svoda koji se ogledao u tamnoj vodi reke. Kako sam ih samo kasnije zamrzio, te proklete žandarmske noći!

Da ostanem napolju bilo je nemoguće; postojala je opasnost da zapadnem za oko kakvom slučajnom špijunu ili dežurnom policajcu i navučem ih sebi na vrat, što po takvoj noći nije bila nimalo priyatna misao. Šta ću, kud ću – vratih se kući.

Nestrpljenje mi je raslo iz minuta u minut. Nakon što otkuca ponoć, a i dalje ne beše nikog, našao sam se na pravim mukama, znamim samo ruskom revolucionaru koji, opraštajući se od svog druga, brata ili žene, nikad nije siguran da će ih ponovo videti. Mašta je učinila da postanem žrtva najcrnijih sumnji kada se iznenada, desetak minuta po ponoći, začu škripa kapije, a odmah zatim i bat koraka po mom stepeništu. Otvorio sam vrata. Bili su to oni. Istog časa sam prepoznao Stefanovića, s obzirom da je, kao i svaki politički zatvorenik, fotografisan prilikom hapšenja. Nakon bekstva, fotografije su podeljene policijskim agentima koji su bili zaduženi za njegovo pronalaženje, a neke od njih, razume se, dospele su i u naše ruke. Bez ikakvih reči, obesih mu se o vrat. Stisnuo sam ga u zagrljaj, a zatim sam, toplo se zahvalivši svom prijatelju, uveo Stefanovića u sobu, posmatrajući ga očima punim ljubavi. Jedva da sam verovao svojim očima kada sam pred sobom ugledao čoveka koga smo već smatrali mrtvim i oplakali, čoveka na čijem su vratu svi već videli omču. Kad eto, stoji pred vama isti taj čovek kao da se ništa nije desilo, živ, vedar, čio i gotov na borbu i akciju.

Podrazumevalo se da smo se od početka jedan drugom obraćali sa „ti“, kao stari prijatelji. Evocirali smo svoje pređašnje odnose. Nije računao da će me zateći u Sankt Peterburgu, s obzirom da su mu u provinciji saopštili kako sam još uvek u Ženevi. Upoznat sa detaljima njegovog bekstva, upitao sam ga kako mu je uspelo da se prošunja među čoporima špijunima, od kojih inače vrve železničke stanice.

Nasmejao se i odmah krenuo da pripoveda. Gledao sam u tog silnog čoveka koji je, ne dopustivši da ga išta iznenadi, sam, oslanjajući se isključivo na sopstvenu neiscrpu energiju, sebe načinio apsolutnim gospodarem hiljada tvrdoglavih i nepoverljivih seljaka i koji se lako se mogao obresti na čelu strahovitog ustanka.

Bio je čovek srednjeg rasta, suvonjav, upalih grudi i uskih ramena. Fizički, činio se veoma slabašnim. Iako u životu nisam video ružnijeg

zemlju i u inostranstvu potraže znanje koje im je domovina uskraćivala. Slobodna Švajcarska, koja nikog ne vraća sa svojih granica niti ikome brani pristup svojim školama, predstavljala je omiljenu destinaciju ovih modernih hodočasnica, a čuveni Cirihi bio je njihov Jerusalim. Mlade devojke iz svih krajeva Rusije – sa ravnica pitome Volge, Kavkaza ili iz dalekog Sibira – devojke od nepunih šesnaest leta, sa oskudnim prtljagom i još oskudnijim novčanim sredstvima otiskivale bi se same u nepoznatu zemlju, gladne znanja koje je jedino moglo da im pruži toliko iskanu samostalnost. Jednom, pak, kada bi se našle u zemlji svojih snova, tamo nisu nailazile samo na medicinske škole i fakultete, već su zaticale i masovni društveni pokret s kojim se mnoge od njih tada prvi put upoznaju. Ovde razlika između starog nihilizma i socijalizma nove generacije ponovo postaje očigledna.

„Čemu svo ovo znanje“, zapitale bi se ove mlade devojke, „kada je to obično sredstvo za sticanje još povoljnijeg položaja među povlašćenim klasama kojima već pripadamo? Ko će osim nas imati ikakvu korist od njega; a ako je već niko nema, po čemu se onda razlikujemo od gomile krvopija koje žive na znoju i suzama naših sirotih zemljaka?“

Zato ove mlade dame napuštaju studije medicine i počinju da sve pomnije prate zasedanja Internacionale. Sebe posvećuju izučavanju političke ekonomije, iščitavanju dela Marksa, Bakunjina, Prudona i ostalih utemeljivača evropskog socijalizma. Za vrlo kratko vreme, Cirihi je od akademskog centra postao ogroman i stalan klub. Dobar glas o njemu pronosi se širom Rusije, čime privlači na stotine muškaraca i žena. Upravo u tom trenutku, carska vlada, kao najveću meru predostrožnosti, donosi benasti i sramni ukaz iz 1873. godine. Pod pretnjom podizanja optužbe za odmetništvo, svim izbeglim Rusima naređeno je da smesta napuste strašni Cirihi, čime vlada pravi kobnu grešku. Mladi Rusi okupljeni u Cirihi počeli su da kuju manje ili više određene planove za povratak kako bi kući širili internacionalističku propagandu. Pomenuti ukaz je za posledicu imao to da se ljudi nisu pojedinačno vraćali u Rusiju u roku od nekoliko godina, već maltene svi zajedno, u isto vreme. Dočekani širom raširenih ruku od svojih saboraca u domovini, u svakom su mestu vatreno počeli da šire internacionalističku propagandu.

III

U zimu 1873. godine, u jednom oronulom kućerku na rubu Peterburga, nekolicina okupljenih radnika tiska se tako oko kneza Petra Kropotkina, slušajući izlaganje o socijalizmu i revoluciji. Bogati kozak Obuhov¹⁷, iako bolestan od tuberkuloze i na smrtničkoj postelji, čini to isto na obalama svog rodnog Dona. Poručnik Leonid Šiško¹⁸ postaje ručni tkáč u jednoj od peterburških fabrika samo kako bi mogao da širi propagandu među radništvom. Jedan drugi član tog istog društva, oficir Dmitrij Rogačev, koji je docnije izazvao toliko užasa, sa prijateljem se upućuje pravo u Tver, da kao testeraš radi i širi propagandu među seljacima iz te oblasti.¹⁹ U zimu 1873. godine, zbog iznetih optužbi na račun gubernatora, obojica bivaju uhapšeni. Nakon što su im seljaci pomogli da se izbave iz ruku policije, obreli su se u Moskvi, gde među omladinom nastavljaју započeti rad na širenju propagande. Tamo zatiču dve žene koje tek što bejahu pristigle iz Ciriha istim dobrom.²⁰ Kao što vidimo, putevi dveju struja koje je vodio zajednički cilj, jedne iz zemlje, a druge iz inostranstva, često su znali da se ukrštaju. Knjige kazuju: „Kucnuo je čas da uništimo stari buržoaski svet. Na njegovim ruševinama podići ćemo novi svet, svet zasnovan na bratstvu među ljudima, svet u kojem više neće biti siromaštva i suza. Na noge! Na posao! Živela revolucija, živelo jedino sredstvo za postizanje ovog zlatnog ideala!“

Muškarci i žene tek pristigli iz inostranstva palili su maštu javnosti živopisnim pričama o velikoj borbi koju je zapadni proletarijat otpočeo,

¹⁷ Ivan Jakovljevič Obuhov (umro 1876. godine) bio je pozvan na odgovornost u postupku koji se vodio protiv „sto devedeset trojke“. Zbog bolesti je bio pošteđen i određen mu je kućni pritvor koji je izdržavao u svom zavičaju, gde je i umro.

¹⁸ Leonid Emanuelovič Šiško (1852-1910) – član kružoka „čajkovci“. Godine 1874. bio je uhapšen, da bi na potonjem suđenju „sto devedeset trojki“ bio proteran u Sibir, odakle je uspeo da pobegne 1890. godine. Uzeo je aktivno učešće u delatnostima „Fonda slobodne ruske štampe“ Kravčinskog. Umro je u Parizu.

¹⁹ Dmitrij Mihajlovič Rogačev (1851-1884), takođe član „sto devedeset trojke“, bio je osuđen na deset godina robije, gde je i umro. Njegov prijatelj koji se ovde pominje bio je sam Kravčinski.

²⁰ Osobe o kojima Kravčinski govori jesu S.I. Bardina i L.N. Figner, koje su se po povratku u zemlju posvetile širenju propagande među moskovskim radništvom.

– Toliko volite dečake – izustih – ili majku koja se porodila?
– Majku! Dečake! – vikala je ona, mašući rukama. – Pobegli su iz zatvora!

– Ko to? Gde? Kako?

– Stefanovič, Deč i Bohanovski! Iz Kijeva!

– Sva trojica?

– Sva trojica!

Tu već ni sam nisam mogao da se uzdržim.

Nekoliko dana potom, stiglo je pismo u kojem je bio najavljen dolazak Stefanoviča i Dečja u Peterburg.

Sa velikim sam nestrpljenjem očekivao susret sa njima, pre svega sa Stefanovičem, sa kojim sam koju godinu ranije imao poslovne odnose³³.

Zamolio sam prijatelja koji je trebalo da Stefanoviča sačeka na železničkoj stanici da ga dovede k meni, ako je moguće već istu noć. U to vreme, koristio sam se pasošem jednog visokog funkcionera, na raspolaganju sam imao sobu sa posebnim ulazom i bio u izvanrednim odnosima sa domarom i svojom gazdaricom. Nije bilo ni tračka opasnosti.

Na dogovoreni dan sam sedeo kući, u iščekivanju Stefanoviča, koji je trebao da stigne vozom u deset sati. Ipak, znao sam da je, pre nego pođe k meni, trebao da se negde preruši i „očisti“, tj. otarasi špijuna koji su ga eventualno pratili od stanice. Dakle, nije bilo šanse da stigne pre ponoći. Kako god, već od jedanaest časova obuze me silno nestrpljenje. Gledao sam na časovnik svaki božji minut.

Vreme je teklo izuzetno sporo. Kuća u kojoj sam živeo imala je takav položaj da je do nje bilo moguće doći jedino dugačkom, predugačkom ulicom. Izašao sam da proverim da li idu gosti.

Bila je to jedna od onih čarobnih peterburških noći, koje ubrajaju u najveće lepote naše prestonice. Večernje i jutarnje rumenilo kao da su se ljubili na bledom nebu bez ijedne zvezde, sa kojeg su pljuštali potoci nežne, rumene i nesvakidašnje svetlosti, dok su lagani zlatni oblaci lebdeli u atmosferi očaravajuće prozirnosti. Kako sam samo nekada voleo ovakve bele noći, dok u maloj barci, sam, sa veslom u rukama plutam sredinom ogromne Neve, lebdeći u prostoru iznad beskrajnog nebeskog svoda i

³³ Sve što se odnosi na revoluciju, mi zovemo „posao“. Naravno da ne mislimo na trgovačke i slične vrste transakcija. (prim. Stepnjak-Kravčinski)

su bili zatočeni u Kijevskom zatvoru, gde su ih držali sa izuzetnom predostrožnošću. Suđenje je bilo planirano za leto 1878. godine. Nije bilo sumnje da će glavni krivci dobiti smrtne kazne.

II

To sam leto proveo u Sankt Peterburgu. Bio sam čest gost u kući Aleksandre Malinovske³¹, talentovane slikarke i jedne od najpredanijih bivših članova naše partije. Nisam imao nikakva posla kod nje, s obzirom da ona, iako zadužena za pružanje dragocenih usluga organizaciji, nije pripadala mojoj, već jednoj drugoj grupi. Ipak, bilo je nemoguće odoleti omamljujućem šarmu njene umetnički elegantne prirode i njenim blistavim duhovitim razgovorima. Nisam bio jedini iz naše družine „ilegalaca“ koji zbog nje sebi dopušta neznatna odstupanja od pravila zavere.

I tako, često bih joj svraćao u goste. Jednog dana, stigavši malčice ranije nego obično, ne zatekoh svoju domaćicu. Rešio sam da je sačekam dok se ne vrati, a nakon nekoliko minuta u sobu je ušla Maša Kolenkina³², nekadašnja velika prijateljica kijevskih „buntara“ i Malinovske.

Časkali smo, ne primetivši da je prošlo već pola sata. Iznenada, predobljem se prolomi glasna zvonjava. To nije mogla biti Malinovskaja, s obzirom da sam znao kako ona zvoni; takođe, nije mogao biti ni iko od „naših“, jer oni nisu zvonili na taj način. Ovako je mogao da zvoni samo čovek od vlasti. Ispostavilo se da je jednostavno reč o poštaru. Doneo je telegraf adresiran na moju domaćicu, ali Kolenkina ga otvori odmah, što me ni najmanje nije začudilo, znajući da su prisne prijateljice. Pa ipak, nisam mogao da se ne začudim kada je inače tradicionalno uzdržana Maša, bacivši pogled na telegram, naglo ustala, počela da pljeska dlanom o dlan i skače po sobi, mahnita od radosti.

– Šta se desilo? – upitah s čuđenjem.

– Pogledajte! Pogledajte! – vikala je, pružajući mi telegram.

Pročitao sam ga; adresa i svega pet reči: „Radujte se, rodio se dečak“, potpis i ništa više.

³¹ Uhapšena zime 1879. godine. Preminula u kazanskom Domu za duševne bolesnike (prim. Stepnjak-Kravčinski)

³² Marija Aleksandrovna Kolenkina (1850-1926) – članica „Zemlje i slobode“

o Internacionali i njenim slavnim osnivačima, o Pariskoj komuni i njenim mučenicima; sa svojim novopečenim saborcima pripremali su se za odlazak „u narod“ kako bi usvojene ideje mogli da sprovedu u praksi. I jedni i drugi sa zebljom su se obraćali nekolicini onih koji su se već vratili sa zadatka širenja propagande u provinciji. Zanimalo ih je kakva je to moćna i tajanstvena sredina u pitanju, kakvi su to ljudi na koje su ih očevi toliko upozoravali, koje nisu ni poznavali, a ipak su ih voleli svom snagom svog mladalačkog bića. Ovi, koji su ne tako davno i sami patili od istog osećanja nepoverenja i istih predrasuda, kazivali su u potpunoj zanesenosti da su ta „čudovišta“ zapravo obični dobroćudni, jednostavni ljudi, naivni poput dece. Ne samo da su verovali svojim novopečenim gostima, već su ih primali širom raširenih ruku i otvorena srca; sa najvećim odobravanjem slušali bi njihova kazivanja, a posle celodnevnog tegljenja u polju, i staro i mlado se tiskalo oko svojih posetilaca u nekoj mračnoj stračari punoj dima. Tu, pod treperavim svetlom zapaljenog komada smolastog drveta umesto sveće, razgovarali bi o socijalizmu ili čitali neku od knjiga koje su ovi poneli. Mladi idealisti prepričavaju i kako je bilo slučajeva da po njihovom dolasku u neko mesto čitavi zborovi budu prekidani, jer su seljaci napuštali ta sastančenja i dolazili da ih čuju. Pošto bi svojim mladim kolegama dočarali sve užasne patnje kojima je ovaj nesrećni narod bio izložen, a koje su videli sopstvenim očima i čuli sopstvenim ušima, pominjali su sitne znakove i simbole, možda malo uveličane njihovom maštom, koji su potvrđivali da narod nipošto nije onoliko obeshrabren kako se to pretpostavljalo, te da je bilo naznaka i glasina koje su ukazivale na to da se njihovom strpljenje polako bliži kraj i da se sprema veliko nevreme.

Svi ovi silni i mnogobrojni uticaji na prijemčive umove ruske omladine, inače toliko sklone entuzijazmu, doprineli su stvaranju masovnog pokreta iz 1873-74. godine, čime je označen početak nove ere ruske revolucije.

Ništa slično ne beše viđeno ni pre, ni posle toga; pre će biti da je u pitanju bila neka vrsta otkrovenja nego propaganda. U prvo vreme, moguće je bilo odrediti knjigu ili pojedinca koji je datu osobu nagonio da se pridruži pokretu – iza nekog vremena, pak, to postaje neizvodljivo. Bio je to gromoglasan urlik, dolazeći neznano odakle, koji odjekuje širom zemlje i zove sve one usrdne snage u zemlji da se posvete velikom cilju

spasenja otadžbine i čovečanstva. I svi ljudi očuvana duha odazivali su se na poziv, odbacivali prošlost i odricali se udobnosti rodnog krova, bogatstva, časti i porodice, bacajući se u pokret sa strasnim oduševljenjem i žarkom verom koja ne poznaje prepreke niti broji žrtve. Za njih upravo stradanje i smrt postaju najjači i najtrajniji podsticaj za akciju.

Neću pominjati brojne mladiće i devojke, članove najuglednijih porodica koji su znali da po petnaest sati dnevno rmbače po fabrikama, zanatskim radionicama ili u polju. Omladina je uvek velikodušna i gotova na žrtve. Ono što je značajno jeste da se „zaraza“ širi dalje, a zahvata čak i gotove ljude, svet čija je budućnost već bila poznata i koji je znojem svoga čela već zavredio svoj položaj: sudije, lekare, oficire, državne službenike. Svi oni po posvećenosti nimalo ne zaostaju za mladeži.

Pa ipak, po svojoj virusnoj prirodi i svojoj privlačnosti sve je više podsećalo na verski, nego na politički pokret. Ljudi nisu samo težili ostvarivanju nekog dalekog praktičnog cilja, već i zadovoljenju jednog unutrašnjeg osećanja dužnosti – stremili su postizanju sopstvenog moralnog savršenstva.

Kako god bilo, ovaj plemeniti pokret je u dodiru sa surovom stvarnošću stradao kao kakva skupocena vaza na koju je bačen težak i kaljav kamen.

Ne radi se o tome da se socijalizam suočio sa nezainteresovanošću ili neprijateljstvom naroda, naprotiv. Za ruskog seljaka koji ima svoju *общину* (seosku zadrugu) sa zajedničkim vlasništvom nad zemljom, svoj *мир* (seosku opštinu) ili pak svoju *зромаду* (zbor), koji su jedini nadležni za vođenje zajedničkih poslova, principi naučne kombinatorike i federalizma predstavljali su samo logične i prirodne zaključke institucija sa kojima je on već vekovima bio upoznat. Šta više, na svetu ne postoji zemlja u kojoj je seljaštvo moglo biti spremnije da primi ideje federativnog socijalizma od Rusije. Neki naši socijalisti starije generacije, recimo Bakunjin, idu čak dotle da smatraju kako uopšte nije potrebno širiti socijalističku propagandu među seljacima, ubeđeni da oni već poseduju sve osnovne elemente i da bi stoga, u slučaju da budu pozvani na revoluciju, to jedino mogla biti socijalna revolucija. Ali revolucija uvek iziskuje neku moćnu organizaciju, koja se jedino da stvoriti putem propagande – bilo socijalističke, bilo čisto revolucionarne. S obzirom na nemogućnost javnog delovanja, trebalo je pribeći širenju propagande

trebalo je pobuniti i dići narod protiv postojećeg poretka i samog cara – u ime cara. Stefanovič je sročio i lično uručio tajni carski manifest, u kojem se narod poziva na opšti ustanak, navodno zbog potpunog gubitka moći i careve potčinjenosti sopstvenim dvorjanima i činovnicima. Bila je to stara „samozvanština“ u novom birokratskom ruhu. Takva beskrupulozna mistifikacija i istovremeno tako ubojito sredstvo za podsticanje uma ruske seljačke mase na bunu nije mogla nastati ni u jednoj ludoj glavi lupeža iz razinske ili pugačevske družine.

Princip Stefanovičevog plana – prevariti narod, premda za njegovo sopstveno dobro, i podržavanje odvratne carske legende, premda sa revolucionarnim ciljevima, bezuslovno je odbačen od strane partije i nije imao niti jednu pristalicu. Ali energija ima neku neodoljivu draž, naročito u Rusiji, među čijim su stanovništvom jako retki energični ljudi. Povrh toga, Stefanovičev plan je imao još jednu prednost, koja nije robovala monarhističkim predrasudama: bio je to prvi, a za sada i jedini pokušaj stvaranja narodne organizacije ne na osnovu opštih teorija, već lokalnih težnji, kakve su se u čigirinškom srezu svodile na borbu *общинника* protiv individualista – *душевика*.

U svakom slučaju, Stefanovič je jedno vreme bio bezmalo najpopularniji čovek u partiji. Njegovo obraćanje sudu predstavljalo je veliko iznenađenje kako za njegove drugove, tako i za one koji ga nisu poznavali. Sopstvena strast da se kreće zaobilaznim putevima grubo se poigrala s njim. Pridobivši seljake za dobrobit revolucije u čigirinskom slučaju, on je na procesu hteo da prevari vladu predstavljajući se pristalicom monarhizma. Nasamaren je od strane vlade, a poslednji pokušaj podvale po njega je bio gori od prvog.

U opisano vreme, Stefanovič je bio na vrhuncu slave. Njegov čigirinški plan nije urodio plodom. Vlada, koja je u rukama imala sva neophodna dokumenta, lišila je slobode više od hiljadu ljudi, uključiv i sve vođe. Malo je onih kojima je uspelo da umaknu. Ubrzo je uhapšen i sam Stefanovič, u zasedi koja je bila postavljena na putu dok je zajedno sa svojim prijateljem Lavom Dejčim išao na sastanak sa nekolicinom preostalih učesnika zavere. Ivan Bohanovski, koji je odštampao sva dokumenta i proklamacije u vezi zavere, uhvaćen je nekoliko dana ranije. Uhapšeni

robom od gvožđa, nadajući se da će na taj način otkriti ko kupuje oružje, ali narod je prozreo njegovu nameru. Niko se nije dao upecati.

Policija je bila u očaju, ne znajući šta više da pokuša. Ipak, jedne kasne večeri načelniku se javio vlasnik jedne mehane, nekakav Konograj, obavestavajući ga kako je k njemu došao seljanin po imenu Prihodko. Prihodko je jedva stajao na nogama od gladi i umora, a posle čaše votke, od koje se gotovo istog trena napio, počeo je da urla kako će uskoro sve biti „drugačije“, kako je on već „dao zakletvu“ i video „papir“. Očito, čovek je bio jedan od učesnika zavere. Konograju istog trena sinu ideja da bi preko njega i sam mogao da se ušunja tamo. S obzirom da je za tako nešto očigledno nužno bilo položiti zakletvu, otišao je k načelniku da traži odobrenje. Ovaj je toliko bio van sebe od sreće da ga je blagoslovio obema rukama, i ne samo da mu je dozvolio da se zakune kad god i koliko god puta bude bilo potrebno, već mu je obećao i nagradu u novcu i zemlji. Konograj je zatim pronašao Prihodka i razgovarao sa njim, pretvarajući se kako sve odobrava. Nakon što je primljen u družinu, Prihodko mu je pokazao „papir“, koji je bio ni manje ni više nego sam statut tajnog udruženja. Konograj ga je pročitao, a zatim se okrenuo ka Prihodku i u lice mu rekao: „Slušaj, vidim te da znaš sve. Biraj – ili ćemo s tim papirima smesta poći načelniku, koji će ti oprostiti i pride ti darovati koliko god novaca budeš tražio, ili ti se crno piše, pošto ovi papiri nisu bogzna koliko teški, pa ih mogu odneti i sam.“

Našavši se tako između dve vatre, ovaj nesrećnik, umesto da ubije ološ, postade izdajnik. Iako sam nije znao puno toga, i to je bilo sasvim dovoljno da se mic po mic dođe do svih bitnijih informacija. Za kratko vreme, policija je u svojim rukama imala sve niti zavere i znala imena učesnika. Situacija je bila krajnje ozbiljna. Broj članova družine dostigao je tri hiljade, a zaverenička vojska je zahvatala nekoliko gubernija; računalo se da znak za podizanje ustanka bude upućen na dan jednog od predstojećih praznika.

Cela ova impozantna organizacija stvorena je za nekih osam meseci i predstavlja delo jednog jedinog čoveka. Ime mu je Jakov Stefanovič.

Upravo on je smislio plan kojem po odvažnosti, veličanstvenosti i primenjivosti nije bilo premca. Nije se zasnivao samo na težnjama pokreta, već se koristio i predrasudama ljudi koje je Stefanovič dobro poznao, s obzirom da je celo svoje detinjstvo proveo među seljacima. Po njemu,

u tajnosti. U uslovima koji vladaju u našim selima, to je bilo apsolutno nemoguće.

Svako ko se tamo doseli, bilo kao običan zanatlija, bilo kao učitelj ili državni činovnik, istog trena postaje predmet opšte znatiželje. Na njega se motri, svaki njegov potez pomno se prati, kao da nije u pitanju ljudsko biće već kakva ptica u kavezu od stakla. Pored toga, tu je i činjenica da meštanima nikako ne polazi za rukom da propagandu čuvaju za sebe. Kako da od seljaka očekujete da sa komšijom kog poznaje čitav svoj život ne podeli nešto tako nesvakidašnje kao što je čitanje neke knjige, pogotovo ako se ona bavi nečim što mu se čini tako pravičnim, tako dobrim i prirodnim, kao što je knjiga koju mu je preporučio socijalista koji mu nedavno beše u gostima? I tako, svaki put kada neki od naših revolucionara poseti nekog svog prijatelja, selom odmah prostruje vesti o njegovom dolasku i već nakon pola časa kuća je puna bradatih seljaka koji su pohitali da čuju došljaka, a da pre toga nisu našli za shodno da upozore ni njega, ni njegovog domaćina. U slučaju da se prostorija pokaže premalom da primi svu ovu rulju, oni ga vode u zadržni dom ili napolje, da pod otvorenim nebom naglas čita svoje knjige ili drži govore.

Potpuno je jasno da uz ovakve običaje vlada nije imala poteškoća u dobijanju vesti o agitaciji koja se sprovodi među seljaštvom. Redaju se bezobzirna hapšenja po kratkom postupku. Prema navodima jednog izvora bliskog vladi²¹, socijalističkom bolešću bilo je „zaraženo“ trideset sedam oblasti. Ukupan broj uhapšenih nikad nije obelodanjen. Prema zvaničnim podacima, samo u toku jednog sudskog postupka, za četvoro godišnjeg suđenja „sto devedeset trojki“, ona su dostigla brojku od gotovo hiljadu duša.

Pa ipak, legija za legijom neustrašivih boraca i dalje puni spiskove regruta, premda se činilo da usled broja palih žrtava borba polako posustaje. Pokret je trajao dve godine, sa promenljivom intezitetom. Na kraju se ipak moralo priznati da se ne može „glavom kroz zid“.

Godine 1875. pokret okreće novi list. Napuštena je metoda širenja propagande među masama, zapravo jedina metoda koja je mogla da ljude

²¹ Reč je o tajnoj „Belešci ministra pravde Palena“, koju su revolucionari objavili u inostranstvu (časopis *Вперед!*, br. 18 od prvog oktobra 1875. godine; posebno izdanje časopisa *Работник*, Ženeva, 1875)

pokrene na akciju, a na njeno mesto stupila su takozvana *поселения*; reč je o malim naseobinama pripadnika narodnovoljske inteligencije iz iste provincije, ili bolje reći okruga, koje su formirane s ciljem da pomognu seljacima i šire propagandu.

Da bi izbegli zamke koje su dovele do sloma prethodnog pokreta, propagandisti su poslu pristupili krajnje obazrivo, vodeći računa da ne skreću pažnju na sebe, da ne izazivaju nikakva komešanja u narodu, te da svoju propagandu šire isključivo među onim seljacima za koje provereno znaju da postupaju oprezno i promišljeno. S obzirom na znatno manji rizik od otkrivanja, ove naseobine su sa promenljivim uspehom delovale nekoliko godina, a neke od njih još uvek postoje, doduše bez ikakvih rezultata. Očigledno, njihove akcije nisu ni mogle da budu bogzna koliko efikasne ako se u obzir uzme nepreglednost prostranstva Rusije, kao i činjenica da su, čak iako su sami birali oblasti u koje će ići, ovi ljudi morali da iz opreza budu uzdržani u svom delovanju.

IV

Suđenja propagandistima koja su se odigrala 1877. i 1878. godine istovremeno su označila kraj prvog perioda revolucionarne aktivnosti u Rusiji i bila njegova apoteoza.

Ruska vlada, poučena primerom Drugog Francuskog carstva, koje je iznašlo tako uspešne načine obračunavanja sa takozvanom crvenom aveti, naredila je da prvi masovni sudski postupak, suđenje „moskovskoj pedesetorki“, bude otvoreno za javnost, uzdajući se da će se prestravljena buržoazija priviti uz presto i okanutu svojih liberalnih tendencija, koje su već počele da se otvoreno ispoljavaju.

Ali ne! Čak ni oni koji su okrivljene smatrali svojim prirodnim neprijateljima ostali su zatečeni pred prizorom tolike požrtvovanosti.

„Ta ovi su ljudi sveci!“ čuli bi se povici, ponavljani isprekidanim glasom onih koji su imali priliku da prisustvuju ovom istorijskom suđenju.

Čudovišno suđenje „sto devedeset trojki“ iz sledeće godine samo je potvrdilo ovakav stav.

A zapravo, radi se o tome da su ovi nesebični mladi ljudi u sebi, kako se čini, objedinili sve ono plemenito i uzvišeno što krase ljudsku prirodu.

JAKOV STEFANOVIČ²⁹

I

U leto 1877. godine, među predstavnicima vlasti sreza čigirinškog nastaje prava pometnja.

Žandarmi jure kao muve bez glave, tamo-amo; za komesara i načelnika sreske policije nema mira ni danju ni noću – gubernator lično hita u obilazak sreza.

Šta se desilo?

Evo u čemu je bila stvar. Policija je, preko sveštenika, koji su kršenjem tajnosti ispovedanja postali doušnici, načula da se među seljacima sprema strašna zavera. Na njenom su čelu stajali „nihilisti“, odvažan svet spreman na sve.

Međutim, nikako da se pronikne u pojedinosti ove zavere – seljaci su, saznajući za izdaju popova, odlučili da prekinu sa praksom ispovedanja. U svemu tome nije se smeo protračiti ni minut vremena. Zavera je bivala sve veća, sudeći prema jasnim i pretećim znacima. Da se ne bi odali u stanju pijanstva, zaverenici su se u potpunosti odrekli konzumiranja votke, a po selima u kojima su činili većinu, čak su i krčme zatvarali. Bio je to nedvosmislen znak osnaživanja pokreta. Ali kako dokučiti njegovu tajnu i zaustaviti njegovo dalje širenje? Ni nenajavljeni pretresi, ni stotine hapšenja nisu urodila plodom.

Seljaci ni da zucnu; čak ni šibanje nije moglo da ih natera da progovore. Oružani ustanak se činio neizbežnim. Kolale su glasine da su zaverenici, poput pariskih sankilota³⁰, u tajnosti pravili koplja, te kupovali sekire i noževe. Načelnik policije je poslao na vašar svoje ljude, tobože trgovce

²⁹ Jakov Vasiljevič Stefanovič (1854-1915) – član Izvršnog komiteta „Narodne volje“. Osuđen na osam godina robije

³⁰ Sankiloti (fr. *Sansculottes*, golač, bezgačnik) je pogrdan naziv koji je francuska aristokratija prihvatila u periodu samog početka Francuske revolucije (1790–1792) za pariske radnike i siromahe, koji za razliku od francuske aristokratije nisu nosili kratke čakšire (fr. *culottes*, pantalone do kolena) nego duge pantalone pogodne za rad. Kasnije ovaj termin postaje sinonim za rodoljuba, proletera u doba revolucije, a najposle i ekstremnog pristalicu radničke klase (prim. prev.)

Potpuno obuzeti i posvećeni ovoj veličanstvenoj ideji, bili su spremni da u njeno ime žrtvuju ne samo svoje živote, svoju budućnost i položaj, već i same svoje duše. Težili su da se reše svake druge misli i intimnih osećanja kako bi u potpunosti mogli da se posvete ovom cilju. Rigoroznost je podignuta na nivo dogme. I zaista, ovi mladi ljudi znali su da se po nekoliko godina strogo pridržavaju apsolutnog asketizma²², bez obzira na pol. Za sebe propagandisti nisu želeli ništa – oni su predstavljali najčistije oličenje samoodricanja.

Po svoj prilici, ova stvorenja su bila i suviše idealna za užasnu borbu koja tek što ne beše otpočela. Propagandista prve polovine prethodne decenije bio je po svom karakteru više vernik nego revolucionar. Njegova vera bio je socijalizam, a njegov bog – narod. Uprkos svim dokazima koji su navodili na suprotno, on je iz dana u dan čvrsto verovao da će do revolucije doći, baš kao što su ljudi u srednjem veku imali običaj da svako malo veruju u skoriji dolazak Sudnjeg dana. Neumoljiva stvarnost zadala je težak udarac njegovom entuzijazmu i veri, predstavljajući mu boga u pravom svetlu, a ne onakvim kakvim ga je on zamišljao. Pa opet, bio su spremniji no ikad na žrtvu. Nažalost, u njemu više nema ni žustrine ni želje za borbom. Nakon prvog razočarenja, on više ne gaji nikakve nade u pobedu. Predmet njegove žudnje nije više bio lovorov, već venac od trnja. U svoje je mučeništvo polazio sa smirenošću ranih hrišćana, a podnosio ga je potpuno spokojno, čak sa izvesnim ushićenjem, znajući da život polaže za svoju veru. Bio je ispunjen ljubavlju i u njemu nije bilo ni trunke mržnje, čak ni prema sopstvenim dželatima.

Tako je izgledao propagandista iz perioda od 1872–1875. godine. Ovakva vrsta ljudi bila je i suviše idealna da pruži otpor neprijatelju u jednom žestokom sukobu koji je kucao na vrata. Nije mu bilo druge, morao je ili da se povuče ili da se menja.

Njegovo mesto polako zauzima novi soj ljudi. Za horizontom se pomalja turobna figura obasjana plamenom svetlošću pakla, figura čoveka ponosna držanja i izgleda, osobe koja na sve strane bljuje mržnju i prkos. On odlučnim koracima krči put kroz prestravljenu masu i stupa na istorijsku pozornicu.

---

²² To je dalo povoda apsurdnoj zabuni da su nihilisti isto što i uškopljenici (rus. *сконцы*), pripadnici pravoslavne sekte u staroj Rusiji koji su imali običaj da se kastriraju

Stigao je terorista.

zajedno uzev ove nijanse doprinose boljem poimanju osobnosti života ovakve revolucionarne Rusije – što mi je glavni, ako ne i jedini cilj.

Ne iznosim sve ovo zbog ruske policije, koja, s obzirom na činjenicu da je sa svime podrobno upoznata, za informacijama ovakve vrste prosto nema potrebe. Činim to zbog tebe, dragi moj čitaocu, da tebi dok spokojno iščitavaš ove stranice srce ne bude pritisnuto setnom mišlju da bi jednog dana one mogle da dovedu do mučenja nekog ljudskog bića, negde po mračnim kazamatima Petropavlovske tvrđave. Dozvolite mi da vam ovim, pomalo i predugačkim uvodom, predstavim našeg prvog junaka i svog vrlog prijatelja, Jakova Stefanoviča.

Predočio sam vam kratku istoriju revolucionarnog pokreta iz deseto-godišnjeg perioda od 1871. do 1881. godine. Čitaocima bih sada želeo da približim unutrašnji život podzemne Rusije i upoznam ih sa nekolicinom onih groznih ljudi koji su toliko puta uspeli da na drhtanje nateraju onog pred kim svi drhte. Trudiću se da ih prikažem onakvim kakvi oni zaista jesu – bez preuveličavanja, ali i bez lažne skromnosti. Svestan sam da je za slikanje portreta Sofije Perovske, Vere Zasulič, Dmitrija Lizoguba i tolikih drugih ličnosti potrebno daleko ubojitije pero od ovog kojim raspolazem. Ne kažem to iz uobičajene kurtoazije, već zbog neizmernog divljenja prema njima, osećanja koje bi gajio svako da je kojim slučajem imao priliku da ih upozna tako dobro kao što sam ih upoznao ja. Na čitaocu je, stoga, da nadomesti moje propuste, i to tako što će živim bojama ispuniti blede i suve konture koje ću ja ovde samo grubo naznačiti. Što je do mene, jedno vam garantujem – privrženost istini. Zato smatram svojom dužnošću da upozorim ljubitelje pikanterija da će biti silno razočarani – u stvarnom životu, sve se postiže na mnogo jednostavniji način nego što su to ljudi utvili sebi u glavu.

Naravno, nemam nameru da donosim „otkrovenja“; ničeg kompromitujućeg nema u mojoj knjizi. Opisacu samo ono što se dá opisati, ograničavajući se na činjenice i imena koja su opšte poznata i često puta ponavljana, čak i po ruskoj štampi.

Ne treba tragati ni za kakvim političkim značajem, bilo kada je u pitanju izbor, bilo redosled obrade likova. Ljudi o kojima ću govoriti pre svega su moji lični poznanici, što je sasvim dovoljan pokazatelj da sam svoj izbor zasnovao na slučajnom uzorku: u pokretu koji je toliko rasprostranjen i u zemlji koja je velika poput naše, čovek sebi može da priušti samo ograničen krug prijatelja i ličnih poznanika. Kada je u pitanju redosled opisa, nisam se vodio niti značajem, niti relativnom popularnošću osoba koje su uzele učešće u pokretu. Zato ne počinjem ni Sofijom Perovskom, ni Verom Zasulič, ni Petrom Kropotkinom. Svoje portrete, kao što će čitalac i sam posvedočiti, poređao sam vodeći računa da na što jasniji način, kroz suprotstavljanje likova, dočaram opštu narav partije. Upravo iz ovog razloga za svoju sam pripovest izabrao možda pomalo i površnu formu, imajući u vidu temu koju obrađujem – mislim na formu ličnih uspomena, prilagođenu što je to moguće bolje cilju očuvanja nijansi lokalnog kolorita; premda same po sebi praktično beznačajne,

TERORIZAM

I

Godine 1876. i 1877. predstavljaju najmračniji i najžalosniji period po ruske socijaliste. Pokret širenja propagande uzeo je beskonačno mnogo žrtava. U nastupu paničnog straha, despotizam je pokosio čitavu jednu generaciju mladih ljudi. Postojeći zatvori bili su dupke puni propagandista, pa je vlast morala da gradi nove. A koji je bio rezultat tolikog požrtvovanja? O, kako je beznačajan bio on u poređenju sa količinom uloženog truda!

Šta se moglo očekivati od par radnika i seljaka ponetih socijalističkim idejama? Šta su mogla *поселения*, rasuta tamo-amo?

Prošlost je bila mračna, a budućnost sumorna i neizvesna. Ali pokret nije mogao da stane. Javnost, razdražena i gotova na akciju, tražila je samo nov način za postizanje starih ciljeva.

U uslovima koji su u to vreme vladali u Rusiji, njega nije bilo nimalo lako pronaći. Bio je to dugotrajan i mukotrpan posao, uz bezbroj žrtava. Situacija je donekle podsećala na izlazak iz kakve mračne pećine, prostori je koja iza svakog svog kuta krije opasnosti i zamke, gde svaki pogrešan korak znači gubitak bezbroj života i gde su vapaji pale braće upućeni preživelim njihovim jedine smernice u kretanju.

U neku ruku, propagandni pokret je bio veliki test kojim je trebalo proveriti snagu reči. Prirodno je bilo da sada dođe red na ono drugo, na dela.

„Omanuli smo zato što smo bili obična blebetala, nesposobna za ikakav praktičan rad.“

Tako su preživeli članovi velikog pokreta znali da sebi gorko prebacuju, suočeni sa novom generacijom revolucionara koja je polako ali sigurno zauzimala njihovo mesto. Poklič „Na delo!“ sve se više ustaljivao u narodu, baš kao što je koju godinu ranije to bio slučaj sa sloganom „U narod!“.

Ali kakva je dela valjalo preduzeti?

Gonjeni nesebičnom željom da samo i jedino za narod učine sve, revolucionari su nastojali da ljude pre svega organizuju u pobunjenički pokret. Prva grupe takozvanih buntara (fanatika) iz Kijeva, Odese i Harkova, čiji

REVOLUCIONARNI PROFILI

je konačno postavljeni cilj bilo hitno podizanje ustanka, datiraju iz 1875. godine. Ali revolucija kao pokret jeste nešto što se među ljudima dâ širiti spontano, a ne na silu. Jedino je vredan pomena pokušaj Stefanoviča, krajnje mudro zasnovan na logičnom širenju propagande i sa logičnim ciljevima, koji je, ako ništa drugo, ono makar uspeo da se za nekoliko koraka približi cilju.²³ Ostali nisu postigli ni toliko. Još i pre nego što bi stigli da zažive, njihovi krvavi planovi otkrivani su i otkazivani.

Ista ova tendencija poprimila je drugačiji oblik u gradskom okruženju, gde revolucionari svoje prve pokušaje čine organizovanjem uličnih demonstracija.

Tokom 1876. i 1877. godine, pa i za prvih nekoliko meseci 1878, bilo je nekoliko takvih „demonstracija“, manje-više jakog intenziteta – na primer, neredi prilikom sahrana Černiševa i Padlevskog²⁴, demonstracije na Kazanskom trgu, okončane na tako tragičan način, te konačno neredi u Odesi na dan izricanja presude Kovaljskom, koji su predstavljali okršaj u pravom smislu te reči, sa ubijenima i ranjenima na obe strane, kao i stotinama uhapšenih.

Bilo je potpuno jasno da je na ovaj način nemoguće postići nikakav napredak. Nesrazmera između materijalnih snaga revolucionarne partije i snaga koje je angažovala vlada ipak je bila prevelika da od ovih protesta učini išta više od dobrovoljnog žrtvovanja samog cveta ruske omladine

²³ Kravčinski misli na Čigirinsku zaveru iz 1877. godine. Naime, među stanovništvom nekoliko opština čigirinskog sreza kijevske gubernije došlo je do komešanja povodom glasina o preraspodeli zemlje. Veći deo seljaka borio se za raspodelu zemlje po glavi stanovnika (*душевику*), čemu su se snažno protivili imućniji seljaci, tzv. *актовику* ili *общинику*. Prvi su među sobom izabrali predstavnika i poslali ga u Peterburg, ali je on ubrzo uhapšen. Među seljaštvom se proneo glas da je njihov predstavnik imao priliku da se vidi sa carem lično, koji mu je rekao da saoseća sa njihovim mukama, ali da ipak zavisi od spahija. Posluživši se monarhističkim iluzijama seljaka, J.V. Stefanovič sebe izdaje za carskog opunomoćenika i zajedno sa L.G. Dejčem, I.V. Bohanovskim i nekolicinom drugih pokušava da podigne seoski ustanak. Napravljena je „tajna družina“, u koju je ušlo nekoliko stotina seljaka pod oružjem.

²⁴ Anton Aleksandrovič Padlevski (1855-1878) – student Rudarskog fakulteta u Sankt Peterburgu. Godine 1877. uhapšen je zbog širenja zabranjenih knjiga među radništvom. Umro je u zatvoru, od tuberkuloze. Njegova sahrana (25. februara) takođe se pretvorila u demonstracije protiv vlade.

centralnih zatvora, mučenike koji ka njemu pružaju svoje iznemogle ruke u vapaju za pomoć. On se bori za sebe. Dao je zavet da će postati slobodan čovek i tako će i biti, uprkos svemu. On se ne klanja ni pred kakvim idolom. Svoje je snažne ruke stavio u službu naroda. Ipak, on taj narod više ne veliča kao ranije. A kada se iz zabludene mase začuju reči saveta „Budi rob!“ on odsečno uzvraća „Nikad!“ i polazi svojim putem, prezirući zlobu i kletve naroda, čvrsto ubeđen da će tek pošto u grobu bude bio ljudi o njemu moći da sude po zaslugama.

Takav je terorista.

Moloh²⁵ ogrnutom u carski plašt. Podići revoluciju, pa čak i neki manji ustanak, poput onih koji se povremeno dešavaju na ulicama Pariza, u Rusiji predstavlja apsolutno nemoguć zadatak. Stanovništvo koje živi u našim gradovima čini svega jednu desetinu ukupnog broja žitelja u Rusiji; u većini slučajeva imamo samo velika sela, između kojih leže kilometri i kilometri prostranstva. U pravim gradovima, gradovima od recimo deset ili petnaest hiljada duša, živi svega četiri do pet procenata ukupnog stanovništva, koje broji tri do četiri miliona ljudi. Osim toga, vlada koja pod svojom komandom drži oružani kontigent od milion i dvesta hiljada vojnika, s lakoćom može da pet ili šest najvećih gradova, jedina mesta u kojima je uopšte moguće začeti bilo kakav pokret, pretvori u prave pravcate vojne logore, što je ona uistinu i činila.

Ovo je činjenica koju nikako ne bi valjalo smetnuti s uma ako želimo da proniknemo u pravi uzrok svega što se od tada događa.

Protesti, kao jedan vid odgovora, napušteni su u svakom obliku, a od 1878. njima se u potpunosti gubi trag.

Pa opet, iz ovog perioda beležimo jednu značajnu novinu kod revolucionara. Naime, on više nije isti onaj čovek od pre pet godina. Iako još uvek obavijen velom tajne i bez velikih dela za sobom, on neprestano razmišlja o njima i uporno ponavlja kako su meci delotvorniji od reči, svakodneвно dojeći krvave planove u svom umu. Sve ovo utiče na činjenicu da se nešto od duha revolucionara odražava na njihovu ličnost. Tako su ovi ljudi nastali. Država je, sa svoje strane, dala sve od sebe da podstakne razvoj ovih tendencija koje su u njima tek počele da se roje i natera ih da počnu sa njihovom materijalizacijom.

Ljudi su hapšeni na najmanji znak sumnje: jedna adresa, pismo od prijatelja koji je otišao „u narod“, ili pak reč koja se omakla nekom preplašenom i zatečenom deranu od dvanaest leta bila je dovoljno da osumnjičeni budu bačeni u tamnicu, gde bi potom godinama trunuli i na svojoj koži imali da iskuse svu surovost zatvorskog sistema u Rusiji. Da bi čitaocima bolje dočarao ovakvu situaciju, poslužiću se sledećim podatkom: samo u toku istraga koje su sprovedene u okviru četvorogodišnjeg suđenja „sto

²⁵ Moloh je starosemitski bog sunca i rata. U figurativnom smislu, moloh označava slepu i strašnu silu koja traži mnoge i nevine žrtve (prim. prev.)

devedest trojki“, broj zatvorenika koji su počinili samoubistvo, umrli ili pomerili pameću popeo se na 75.

Presude posebnog suda, koji je jednostavno bio veran instrument u rukama vlasti, bile su zverski surove. Za par govora održanih u tajnosti, pred šaćicom radnika, ili za jednu jedinu pročitano ili pozajmljenu knjigu propisivane su kazne od deset, dvanaest, pa i petnaest godina teškog rada. Ono što ljudi u svim zemljama Evrope rade slobodno, kod nas se tretiralo kao zločin ravan ubistvu.

Kao da ova sudska izživljavanja nisu bila dovoljna, vlada je zloglasnim tajnim naredbama nanosila dodatne patnje političkim zatvorenicima. „Kuća strave i užasa“, kako se u narodu zvao Centralni harkovski zatvor, bila je poprište nekoliko „pobuna“ političkih zatvorenika, koji su zahtevali da se sa njima postupa kao i sa ostalim osuđenima. Eto kako je bilo njima! S vremena na vreme, putevima koje samo zatvorenici uspevaju da pronađu, primili bi po koje pismo ovih jadnika, ljudi koje žive sahranjuju po najodratnijim tamnicama. Na parčetu papira u koje bi zamotali duvan ili sveću, oni su pisali o zverstvima, o gnusnoj i beskorisnoj okrutnosti kojoj su izloženi od strane tamničara, koji su se, pak, time dokazivali pred svojim nadređenima. Ova su pisma išla od ruke do ruke, informacije su se prenosile od usta do usta, terajući na bolan plač i srdžbu svakog ko bi ih čitao ili slušao. U najplemenitijim i najosetljivijim umovima počinju da se javljaju ideje krvi, mržnje i osvete.

II

Prvi krvavi događaji dolaze nekih godinu dana pre nego što će terorizam postati sastavni deo zvanične taktike. U pitanju su bili izolovani slučajevi, incidenti bez ikakvog političkog značaja, ali oni su nedvosmisleno pokazali da je ponašanje države konačno urodilo plodom, te da se „mleko ljubavi“ socijalista iz prethodnog perioda polako, mic po mic, pretvaralo u žuč mržnje. Pobuđena ličnom ozlojeđenošću, ova mržnja bila je uperena protiv onih najbližih neprijatelja, špijuna, pa je tako u kratkom roku i u različitim delovima Rusije ubijeno njih pola tuceta.

Očito, ova prva krvoprolevanja nisu mogla da se na tome i zaustave. „Ako već traćimo vreme na ubijanje kakve podle uhode, kako da ljudima

Kakav spektakl! Da li je takav spektakl viđen ikad ranije? Osamljen, tajnovit, ništavan, na sebe je uzeo obavezu da bude zaštitnik obešćaćenog čovečanstva, da brani prava po kojima svakodnevno gaze. Na smrt je izazvao vladara najvećeg carstva na svetu, godinama se suprotstavljajući njegovim nemerljivim snagama.

Sa ponosom vraga koji je ustao protiv boga, taj je terorista svoju volju suprotstavio volji čoveka koji je jedini u gomili robova sebi prisvojio pravo da se u svaćije ime pita za sve. Kako se samo ovaj zemaljski bog razlikuje od starog Jehove ili Mojsija! Kako samo krije svoju drhtavu bradu pred teškim udarcima teroriste! Istini za volju, još uvek stoji uspravno, i munje koje ispaljuje svojom drhtavom pesnicom često promašuju protivnika; ali kada pogode svoju metu, one su smrtonosne. Ipak, terorista je besmrtn. Katkad se dogodi da mu ruke ili noge otkazu poslušnost, ali vrlo brzo, kao čarolijom, one uspevaju da povrate svoju snagu i, gle! – terorista je opet na svojim nogama, kadar da vodi borbu za borbom sve dok ne obori protivnika i oslobodi svoju domovinu. I već se vidi kako isti taj protivnik posrće, zbunjuje se i u očaju pokušava da pribegne i nasu-manutijim sredstvima, koja jedino mogu da ubrzaju dolazak njegovog kraja.

Upravo ova neverovatna borba, ova zadivljujuća misija i vera u skoriju pobedu jesu ono što teroristu hrani tim hladnim i proračunatim entuzijazmom, tom maltene nadljudskom snagom koja čitav svet ostavlja u čuđenju. Ako je reč o čoveku plemenite naravi, on će postati junak; ako je, pak, reč o čoveku malo jačeg kova, njegova će osećanja vremenom okoraviti, a on sam postati nesalomiv.

Teroristu odlikuje snažna i upečatljiva ličnost. Za razliku od svog prethodnika, on se više ne bavi poricanjem svega i svaćega. On više niti poseduje, niti teži posedovanju one apstraktne moralne krasote koje su propagandiste činile nalik bićima iz nekog drugog sveta. Pogled mu nije više usmeren ka sopstvenoj unutrašnjosti, već u pravcu omraženog neprijatelja. On predstavlja individualnu snagu, snagu koja se ne miri ni sa kakvim ograničenjima. Njegova borba nije samo borba vođena s ciljem da ljudi postanu gospodari svojih sudbina, niti je to samo borba u ime naroda koji se guši u takvoj kužnoj atmosferi – on se bori i za sebe samog; za svoje voljene, ljude koje obožava svim entuzijazmom koji mu duši udahnjuje život; za svoje prijatelje, koji trunu po prljavim ćelijama

U tri navrata zakleti neprijatelji sreli su se oči u oči. Tri puta su teroristi voljom sudbine bili potučeni, ali su iz svakog obračuna izlazili jači i opasniji no pre. Nakon Hartmanove akcije, usledio je pokušaj Solovjeva, a odmah za njim i paklena eksplozija u Zimskom dvorcu²⁸, koja je po svojoj prirodi pomerila granice ljudske mašte. Ipak, i ona je prevaziđena. Trinaestog marta protivnici su se još jednom našli prsa u prsa. Ovog puta na zemlju je polumrtav pao svemoćni car.

Iz ovog strašnog okršaja, koji je odneo toliko žrtava, teroristi su ipak izašli kao pobednici. U narodu skapanom od umora oni su svoje čelo držali visoko podignutim, a nisu se saginjali ni tokom tolikih oluja koje su preturili preko glave.

Narav terorista je plemenita, neodoljivo očaravajuća – u njoj su objedinjene dve najuzvišenije osobine ljudske golemosti: mučeništvo i junaštvo.

Terorista je mučenik. Onog trenutka kada negde u dubini svog srca dâ zavet da će se posvetiti oslobođenju naroda i zemlje, on zna da je primio blagoslov za smrt i sa njom se suočava na svakom koraku u svom burnom životu. On neustrašivo hrli ka njoj kad god se za to ukaže potreba i spreman je da umre bez trzaja – ne kao stari hrišćanin, već kao ratnik koji je navikao da smrti gleda u lice.

U njemu više nema verskog pregalaštva. On je ratnik, sušte kosti i mišići, osoba koja više nema ništa zajedničko sa nekadašnjim drljavim idealistom. Reč je o zreloom čoveku, čiji su se nerealni snovi iz mladosti raspršili sa godinama. On je fatalno ubeđeni socijalista, ali ipak shvata da sprovođenje socijalističke revolucije iziskuje mnogo pripremnog rada koji nije moguće ostvariti bez političke slobode. Tako skroman i odlučan, on se drži odluke da ograniči svoje trenutne planove, kako bi docnije mogao da ih razradi. Za njega ne postoji drugi cilj do smaknuće odvratnog despotizma i ostvarivanje onoga što svi civilizovani narodi već imaju – političke slobode, koja će njegovoj zemlji omogućiti da čvrstim korakom krene put sopstvenog izbavljenja. Umnu snagom, neukrotivu energiju i duh požrtvovanosti koje je njegov prethodnik dostizao u lepoti svojih snova, on sada postiže uzvišenošću svog poziva, intenzivnim osećanjima koja ova čudesna i očaravajuća borba sa promenljivim ishodom pobuđuje u njegovom srcu.

²⁸ Eksplozija u Zimskom dvorcu iz februara 1880. godine bila je delo S.N. Halturina

kao što su žandarm koji ga je poslao, sudija koji na osnovu informacija uzetih od njega sakuplja materijal za podizanje optužnice ili šef policije koji zapravo stoji iza svega toga dopustimo da se provuku nekažnjeno?“ Logika stvari jednostavno je prisiljavala revolucionare da svaki njihov sledeći korak bude ekstremniji, i uopšte ne treba sumnjati da je tako i bilo. Rusima možda manjka mnogo toga, ali svakako ne i odvažnosti kada treba da postupaju logično. Upravo jedna od najupečatljivijih osobina koje krasi njihov karakter jeste to da nikad ne oklevaju pred praktičnim posledicama koje donosi lanac logičkog razmišljanja.

Kako god bilo, zbio se jedan događaj od prvorazrednog značaja koji je pokretu dao tako snažan podstrek, a usled kojeg je ovaj korak, čije bi se sprovođenje otešlo možda i na nekoliko godina, ostvaren jednim skokom.

Dvadeset četvrtog januara 1878. godine, iz revolvera Vere Zasulič razleže se nezaboravni pucanj u Trepova, generala koji je naredio kaznu šibanjem za političkog zatvorenika Bogoljubova. Dva meseca docnije, Zasuličeva je odlukom porotnog suda oslobođena.

Ne moram da detaljno opisujem ni ovaj događaj ni samo suđenje, niti ima potrebe da ističem njihov značaj. Svi smo ih dobro razumeli, a čak i danas, četiri godine po samom slučaju, svi pamtimmo val divljenja koji je preplavio srca svih nas, ma kojoj partiji, klasi ili starosnoj dobi pripadali. Lako se dâ zamisliti kako je sve to izgledalo tih dana u Rusiji.

Zasuličeva nije bila teroristkinja; ona je bila anđeo osvete, a ne anđeo terora. Kao žrtva koja se dobrovoljna baca u čeljusti zveri, želela je da sačuva čast partije i spreči njeno javno sramoćenje. Bilo je jasno da svako ko se odluči na nove nepopularne poteze slične akciji Zasuličeve može da računa na spokojan san i duboku starost.

Pa opet, ovaj je događaj dao izuzetno snažan podsticaj terorizmu. On ga je osvetlio svojim božanskim oreolom i doneo mu podršku javnog mnjenja.

Oslobođenje Zasuličeve je predstavljalo svečanu presudu celokupnom sistemu samovlasti koji je ovu ženu i primorao da na siledžiju digne ruku. Štampa i javnost su jednoglasno potvrdile ovakvu odluku porote.

A kako je država primila sud naroda?

Car Aleksandar II se postarao da lično poseti Trepova, sada ophrvanog sramotom. Prevrnuo je svaki kamen u prestonici ne bi li pronašao oslobođenu Zasuličevu i ponovo je smestio u zatvor.

Nema boljeg načina da iskažete bezočniji prezir prema pravosuđu i mišljenju javnosti, zar ne?

Kada su žaoci uvređenosti pridodata osećanja gorke razočaranosti, činilo se da opšte nezadovoljstvo polako prelazi svaku meru.

Ovde bih da na časak zastanem i kritički se osvrnem na čisto liberalni pokret koji se javio među kultivisanijim i povlašćenijim klasama ruskog društva na početku vladavine Aleksandra II. Kako to ne mogu da učinim čak ni u crtama, reći ću samo da je događaj koji ga je doveo do pune snage bio rat sa Turskom, koji je, poput Krimskog rata, obelodanio sramne zloupotrebe našeg društvenog uređenja i pobudio nade u nov način organizovanja države, naročito posle ustava koji je Aleksandar II podario Bugarskoj.²⁶

Povratak carev u prestonicu vremenski se podudara sa suđenjem Zasuličevoj.

Liberali su se trgnuli iz svojih snova. Upravo tada oni su se, u očaju, obratili jedinjoj strani koja se još uvek suprotstavljala despotizmu, socijalističkoj partiji. Prve korake koje je liberalna partija preduzela s ciljem da se približi revolucionarima i sa njima napravi savez vezuju se za 1878. godinu.²⁷

²⁶ Nakon zbacivanja turskog jarma, do kojeg je došlo nakon Rusko-turskog rata 1877-1878. godine, Severnoj Bugarskoj je 16. aprila 1879. godine darivan ustav, s ciljem stvaranja samostalne buržoaske kneževine sa ograničenom nadležnošću. Uvažavajući težnje bugarskog naroda, koji je s pravom u Rusiji video svog oslobodioca, Aleksandar II bio je primoran da prizna ustav koji je usvojila Ustavotvorna skupština Bugarske, iako je bio nezadovoljan nizom njegovih odredbi, kao što su recimo odredbe o slobodi štampe, slobodi zajedničkog udruživanja i sl.

²⁷ Reč je o pokušaju liberalnih aktivista iz zemstava harskovske, černigovske i još nekih gubernija da uspostave kontakt sa revolucionarima, ubeđujući ih da makar privremeno prekinu „rušilačku delatnost“ ne bi li od cara mirnim putem iznudili umeren ustav. Ipak, „revolucionari nisu pristali ni na kakav prekid ili obustavu ratnih dejstava“ (Ленин В.И. Полн. собр. соч., т. 5, стр. 39-40)

III

Vlast je, po svemu sudeći, bila čvrsto rešena da razjari ne samo liberale, već i revolucionare. Vođena primitivnim porivima za osvetom, udvostručila je svoju okrutnost prema socijalistima, koje je već imala pod svojom čizmom. Car Aleksandar II ide čak dotle da poništava presude sopstvenog Senata, koji je putem peticije za pomilovanje oslobodio većinu ljudi koji su bili optuženi tokom suđenja „sto devedeset trojki“.

Uostalom, kakva je to vlada koja s takvom drskošću krši redom svaki zakon u zemlji, vlada koja niti ima, niti uopšte želi da ima uporište u narodu, nekoj klasi, pa čak ni u zakonima koje je sama donela? Šta je ona predstavljala do običnu sirovu snagu?

Protiv takve vlade, sva sredstva su dozvoljena. Ona više ne predstavlja čuvara volje naroda ili volje većine, već organizovanu nepravdu. Građani su dužni da se prema njoj odnose s poštovanjem isto koliko su dužni da to čine prema hrpi drumskih razbojnika koji pri pljačkanju namernika primenjuju svu raspoloživu silu.

Ali kako se otresti ove *kamarile* skrivene iza šume bajoneta? Kako iščupati zemlju iz njihovih ruku?

Apsolutno je nemoguće prevazići ovu prepreku ciljanjem u samo središte, s obzirom da se i u zemljama daleko srećnije sudbe od naše postojanje „bočnog“ pokreta ispostavilo kao nužno rešenje; on bi trebalo da se na ovu *kamarilu* okomi pre nego joj pođe za rukom da iskoristi svu raspoloživu silu, koja bi tada bila potpuno neupotrebljiva.

Tako je nastao terorizam.

Začet u mržnji, dojen patriotizmom i nadom u brzu pobedu, rastao je u naelektrisanjoj atmosferi, obremenjen entuzijazmom koji bi pobudilo neko herojsko delo.

Šesnaestog avgusta 1878. godine, pet meseci po oslobođenju Zasuličeve, ubistvom generala Mezencova, šefa peterburške policije i predvodnika cele *kamarile*, terorizam hrabro baca rukavicu u lice samodržavlja. Od tog dana pa nadalje, on džinovskim koracima grabi napred, istovremeno dobijajući na snazi i položaju, a svoj vrhunac doživljava u strahovitom okršaju sa čovekom koji je bio samo oličenje despotizma.

Ne bih da navodim postignuća terorizma, ona su ostala ispisana na stranicama istorije, i to vatrenim slovima.

kompletna štamparska oprema pet godina neupotrebljena tavorila na tavanu.

Zaista, poteškoće sa kojima je skopčano osnivanje tajne štamparije u državi u kojoj se prati svaki korak pokazale su se nesavladivim, jer se one tiču same prirode štamparskog posla. Možemo kriti knjige, časopise, ljude; ali kako sakriti štamparsku presu, kada ona samu sebe otkriva, najpre bučnim i složenim načinom rada koji zahteva pregršt ljudi, a onda i stalnim dovoženjem i odvoženjem hrpe papira – što čistog, što štampanog.

Posle mnogobrojnih pokušaja, koji su redom nizali žestoke poraze, svi su u osnivanju tajne štamparije videli delo koje ne samo da je teško izvodljivo, već i potpuno nemoguće, praznu uobrazilju koja čak vodi besciljnom arčenju novca i snage. Ideja o tajnoj štampariji definitivno je odbačena. „Ozbiljni“ ljudi prosto više nisu hteli da čuju za to.

Našao se, međutim, sanjar, maštar koji se ni po koju cenu nije mirio sa ovom opštepriznatom idejom i koji je strasno dokazivao da je čak i u Sankt Peterburgu moguće pokrenuti štampariju, te da će baš on biti taj koji će je organizovati, ukoliko mu samo budu omogućena sva neophodna sredstva.

Taj sanjar je bio Litvanac Aron Zundelevič¹¹¹, rodom iz Vilnjusa, sin sitnog jevrejskog dućandžije.

U organizaciji kojoj je pripadao (kasnije nazvanoj „Zemlja i sloboda“), njegovi planovi ismejavani su kao prosti fantazmi nepopravljivog optimiste.

Ali, tiha voda breg roni. Uz ogromne napore Zundelevič uspeva da savlada nepoverenje prijatelja i za ostvarivanje svoje zamisli napibirči oko 4 000 rubalja. S tim novcem on odlazi u inostranstvo, tamo kupuje i u Peterburg doprema svu neophodnu opremu, da bi konačno, savladavši tehniku posla i prenevši je na još četiri svoja prijatelja, uspeo da sa njima 1877. godine pokrene prvu tajnu štampariju u Sankt Peterburgu koja je redovno radila i izdavala brošure iole zamašnjeg tiraža, a kasnije i manje novine¹¹².

¹¹¹ Aron Isakovič Zundelevič (ok. 1854-1923) – zemljovoljac; od 1879. član Izvršnog komiteta „Narodne volje“; osuđen na doživotnu robiju

¹¹² Misli se na časopis *Начало* („Početak“)

kada je potrebno da svoje stavove potkrepi originalnim i neočekivanim primerima i analogijama. To se snažno odražava na uverljivost i jasnoću njegovih navoda.

Kropotkin nije puki štancač knjiga; ako izuzmemo njegove naučne radove, on nije napisao niti jedno značajnije delo. Dve krasne knjige posvećene socijalnom pitanju koje su mu izdate proteklih godina nisu ništa više do zbornici zasebnih članaka.⁴⁹ Pre svega, on je novinar – žestok, oštrouman, prgav. Čak i u svojim delima on ostaje propagandista.

Ovim svojim vrlinama pridodao je iznenađujuću aktivnost i takvu vičnost u svojim radovima da je oduševio i radilicu kao što je Elize Rekli.

Kropotkin je jedan od najiskrenijih i najotvorenijih ljudi koje sam imao priliku da upoznam. Istini uvek gleda u oči, sa svom pažljivošću prijatnog i blagog čoveka, ali bez i najmanjeg znaka snishodljivosti prema plitkom samoljublju svojih slušaoca. Upravo ta безусловna prostodušnost jeste najneobičnija i najprivlačnija crta njegove ličnosti. Svakoju njegovoj reči se može verovati. Toliko je iskren da mu se često dešava da stane usred neke rasprave, samo zato što mu je na pamet iznenada pala neka nova ideja. Onda će se na par trenutaka zamisliti i povući u sebe, a zatim početi i naglas da misli, prelazeći na stranu sopstvenog protivnika. U drugim slučajevima, on će u mislima prebirati po argumentima koji se pominju tokom rasprave, da bi se posle nekoliko minuta ćutanja obratio svom preneraženom sabesedniku, izgovarajući sa osmehom: „Tačno tako, imate svako pravo“.

Ova apsolutna iskrenost čini ga krajnje zahvalnim prijateljem, a njegovoj ličnosti daje specifičnu težinu, kako kod onih koji ga hvale, tako i kod onih koji ga kude.

⁴⁹ Po svoj prilici, reč je o Kropotkinovim knjigama *Paroles d'un revolte* („Govori jednog pobunjenika“, 1884) i *La conquete du pain* („Hleb i sloboda“, 1892), izdatim u Francuskoj

TAJNA ŠTAMPARIJA

Osnovati tajnu štampariju, omogućiti slobodu misli koja prkosi despotizmu, posedovati tako moćno sredstvo kao što je štamparska presa – bila je to strasna želja svih organizacija, čim bi one osetile da su u stanju da postignu nešto ozbiljnije.

Još 1860. godine, sa pojavom prvih tajnih društava koja su za cilj imala podizanje seljačke revolucije, poput „Zemlje i slobode“ i „Mlade Rusije“¹¹⁰, srećemo klice nečega nalik na štampariju koje bi opstajale svega nekoliko nedelja.

Jasno, inostrana slobodna štampa toga doba, čak i na čelu sa piscem kao što je Hercen, nije zadovoljavala potrebe partije koja je delovala u Rusiji.

Za poslednjih deset ili petnaest godina, od kako je pokret dostigao dotle neviđene razmere i snagu, sve je očiglednija bila manjkavost nezavisnih štamparija koje su radile u Švajcarskoj i Londonu, a potreba za domaćom ilegalnom štampom, koja bi u trenutku mogla ispratiti sve aktuelne teme, postajala je sve neodložnija.

Upravo su iz tog razloga revolucionarne organizacije, koje su brzo smenjivale jedna drugu, težile da poseduju sopstvenu štampariju.

No, ispostavilo se da je nad pokušajima takve vrste visila kakva zla kob: svi su oni bili kratkog daha. Policija je otkrivala štamparije čim bi ove uspele da objave neki znak svog postojanja.

Tako se, recimo, štamparija karakozovaca održala svega nekoliko meseci. Nečajevci su takođe posedovali svoju štamparsku mašinu, ali su bili prinuđeni da je sve vreme drže negde zakopanom, sve dok policija nakon sloma organizacije mašinu nije iznela na svetlost dana. Štamparija „dolgušinaca“ zaplenjena je posle dva prva i jedina proglašena. „Čajkovci“ su takođe ne jednom pokušali da pokrenu štampariju i čak su nabavili slova i odličnu presu. Opet, nije im se dalo da se bace i na posao, pa je

¹¹⁰ „Zemlja i sloboda“ – revolucionarno društvo aktivno u periodu 1861-1864; „Mlada Rusija“ – po svemu sudeći, moskovski revolucionarni studentski kružok s početka šezdesetih godina XIX veka, osnovan od strane P. G. Zajčnevskog, autora proklamacije „Mlada Rusija“

DMITRIJ LIZOGUB

I

Jednom prilikom, decembra 1876. godine, imao sam priliku da prisustvujem „studentskom“ zboru – događaju tako tipičnom za ruski život i jednom od najdelotvornijih propagandnih sredstava. Skoro da nema potrebe da napominjem da su okupljanja takve vrste najstrožije zabranjena. Ipak, između društva i vlade postoji toliko veliki jaz da takvih sastanaka i dalje ima, kao što ih je uvek i bilo, čak i za vreme „belog terora“⁵⁰. Nekad to umeju da budu prava masovna, maltene javna okupljanja, izuzetno burnog karaktera.

Opasnost koja prati ovakve događaje čini ih veoma privlačnim u očima omladine, dajući njihovoj diskusiji strast koja toliko doprinosi preobražaju jedne ideje u smrtonosno oružje.

Okupljanje o kojem ovde govorim nije privuklo mnogo ljudi, niti je pak bilo naročito burno. Predmet razgovora bio je toliko puta pominjani i nikad realizovani projekat objedinjavanja svih omladinskih kružoka u zajedničku organizaciju. Ovaj plan je, uzme li se u obzir šarenolikost tih tajnih društava, bio očigledno neizvodljiv, pa se projekat od početka mogao smatrati mrtvorodenim. Po svoj prilici, i sami inicijatori zbora bili su samo delimično svesni ove činjenice, pa su debate bile mlitave, nezanimljive i usiljene.

Postojao je, kako god, među ono malo prisutnih jedan čovek kome je polazilo za rukom i da oživi zbor i da privuče pažnju svaki put kada bi se rešio da nekoj jednoličnoj debati da svoj skromni, po pravilu umesni i pomalo šaljivi doprinos. Bio je to plavušan visokog rasta, bled i suvonjav. Dugačka brada davala mu je apostolski izgled, premda nije

⁵⁰ Period „Belog terora“ je otpočeo carevom odlukom da se grofu Mihailu Muravjovu (zaradio nadimak „dželat“ zbog načina na koji se ophodio prema poljskim ustanicima prethodnih godina) poveri zadatak suzbijanja nihilističkog pokreta. Zabranjena su dva vodeća radikalna časopisa (*Современник* i *Русское слово*), liberalne reforme su svedene na minimum zakasnelom reakcionarnom mišlju, a sprovedena je i reforma obrazovnog sistema kako bi se ugušio revolucionarni duh koji je tamo živeo. Reč je o drugoj polovini šezdesetih godina XIX veka. (prim. prev.)

bio naročito zgodan. Ipak, teško se šta da zamisliti prijatnijim od izraza njegovih krupnih plavih očiju smeštenih u hladu dugačkih trepavica, ili pak privlačnijim od njegovog osmeha, u kojem kao da je još uvek obitavalo dete. Njegov ravni, otegnuti glas bio je praznik za uši, nalik niskim, milozvučnim notama iz pesama koje znaju da dirnu u samo srce.

Bio je krajnje oskudno obučen. Iako je napolju besnela prava ruska zima, na sebi je imao kratak laneni mantil sa glomaznim drvenim dugmadima, od kojeg je često pranje načinilo običan dronjak. Iznošeni crni prsluk pokrivaio mu je prsa do vrata, a svaki put kada bi se podigao da izusti neku reč, ispod njega su se nazirale lagane letnje pantalone.

Kada su se po okončanju zбора okupljeni razišli u grupicama od po troje ili četvoro, što je u Rusiji inače redovna praksa u sličnim situacijama, ispostavilo se da sa jednim svojim prijateljem izvestan deo puta treba da provedem u društvu našeg neznanca. Primetio sam da je na sebi imao samo tanani mantil, izandani crveni vuneni šal i kožni kačket. Nije čak nosio ni tradicionalni nihilistički pled, bez obzira što je te večeri bilo najmanje dvadeset stepeni ispod nule. Pozdravivši se sa mojim prijateljem, s kojim se po svemu sudeći poznavao od ranije, makar iz viđenja, ovaj stranac brzo uteče. Skoro da je trčao niz ulicu ne bi li se malo ugrejao, da bi se konačno izgubio u daljini.

- Ko je on? - upitah svog pratioca.
- Dmitrij Lizogub - glasio je odgovor.
- Lizogub? Černigovac?
- On, glavom i bradom.

Nehotice sam još jedanput bacio pogled u pravcu njegovog nestanka, još uvek kao razaznajući mu tragove.

Dmitrij Lizogub je bio milioner, vlasnik ogromnog imanja u jednoj od najbogatijih ruskih gubernija. Salaši, šume, zemlja - svega se toga bio odrekao u korist revolucije, živeći grđe od svog najubogijeg sluga.

II

Dve godine docnije ponovo smo se sreli u Sankt Peterburgu, ovaj put kao pripadnici iste revolucionarne organizacije. Njeni članovi sastajali su se i međusobno prepoznavali kao da potiču iz iste porodice.

Kod te sam dobre žene sačekao kraj nevremena i policiju koja je, progoneći druge, na mene napokon zaboravila, nakon čega sam ponovo mogao da izronim na slobodu, pod drugim imenom i u drugom delu grada.

Preko studenata je upoznala nekolicinu pripadnika organizacije, a svoju revolucionarnu karijeru započela je čuvanjem zabranjene literature, zavereničke prepiske itd., da bi konačno postala *укриватель*-ka ilegalnog sveta. Moglo joj se bezuslovno verovati, pošto je bila oličenje poštenja i obazrivosti – što nije jedanput dokazala.

Sve te crte i zanimljivosti iz njene biografije ispričao mi je pratilac dok smo zajedno bazali prestoničkim ulicama, hitajući prema kućici Otilije Gustavovne na Kamenoostrovskom prospektu.

Domaćica nas je već čekala. Bila je to visoka, stamena žena energičnog, maltene vojničkog držanja, kojoj po izgledu ne bi dali više od 55-60 godina.

Iako se prvi put srećemo, dočekala me je raširenih ruku, kao rođaka koji se vraća nakon dugog odsustva.

Istog se časa na stolu stvori samovar sa poslužavnikom punim svakoja-kih kiflica i kolača. Pokazala mi je moju sobu, u kojoj sam imao bukvalno sve što bi mi moglo trebati za udoban boravak.

Za čajem je Otilija pokazala živo zanimanje za dvojicu, trojicu mojih prijatelja, koji su imali tu sreću da ranije uživaju u njenom gostoprimstvu. Očigledno da je, upoznavši se lično sa teroristima – kojima se u početku divila samo iz daleka, te ljude zavolela materinskom nežnošću. Uzgred budi rečeno, nije imala dece. Opet, sva snaga njene privrženosti bila je usredređena na one koji su joj u tom trenutku bili povereni na čuvanje. Silne sam muke imao da je ubedim da me ne gnjavi za svaku sitnicu. Ipak, bila je rešena da me po svaku cenu upozna sa svojim mužem.

Starac se već bio svukao i ležao je u svojoj postelji, ali Otilija Gustavovna mu zapovedi da ustane. Nakon nekoliko minuta ušao je zbunjen u moju sobu, na brzinu ogrnut u poderani halat i u iznošenim sobnim papučama.

Sa skrušenim, blagim osmejkom koji je titrao na njegovom krezubom licu pružio mi je ruku, klimajući svojom sitnom ćelavom glavom.

Starac je živio u potpunoj pokornosti prema svojoj strašnoj ženi.

– Ako treba – reče Otilija, zaskrivši očima – sutra ga šaljem u policiju po informacije.

Starina je, osmehujući se, nastavio da klima glavom.

Energična je Otilija i njega privolela nihilizmu.

Neću reći da je Dmitrij Lizogub bio najčestitiji, najidealniji čovek kog sam ikad upoznao, jer bi to bilo premalo. Odgovorno tvrdim da u celoj partiji niti je bilo, niti je moglo biti čoveka koji bi parirao savršeno idealnoj lepoti njegove ličnosti.

Potpuno odricanje od celokupnog imetka u korist revolucije bila je njegova najmanja zasluga. I drugi su se odricali bogatstva u korist revolucije, pa opet među njima niste mogli naći dvojnika Dmitrija Lizoguba. Ispod spokojne i tihe spoljašnosti, nalik nebu bez oblaka, u njemu je plamtela duša puna entuzijazma. Za njega su njegova ubeđenja predstavljala religiju, kojoj ne samo da je posvetio čitav svoj život nego i, što je mnogo teže, svaku svoju misao; samo mu je jedno bilo na pameti – kako da služi svom cilju. Porodice nije imao. Nikad u život nije osetio ljubav prema nekoj ženi. Njegova štedljivost dosegala je takve razmere da su drugovi morali da motre na njega kako se ne bi razboleo od preterane oskudice. Na sve njihove ukore odgovarao bi smireno, kao da predoseća svoju preranu smrt:

– U svakom slučaju, neću dugo živeti.

I imao je pravo.

Njegova rešenost da ne protraći ni kopejku koja bi mogla biti utrošena za dobrobit revolucije bila je toliko izražena da sebi nikada nije dozvolio da putuje na konju, da ne govorim o fijakeru, iako je to prevozno sredstvo kod nas toliko jeftino da ga svaki radnik redovno priuštava sebi nedeljom. Sećam se kada nam je jednom prilikom pokazao dva odevna predmeta koji su bili sastavni delovi njegovog svečanog odela – cilindar i par rukavica. Kupio ih je onomad kada je, blagodareći svom položaju, imao da poseti černigovskog gubernatora ili nekog visokog funkcionera policije. Rukavice su bile nežno pepeljaste boje i izgledale su kao nove. Rekao nam je, međutim, da ih ima već treću godinu, te uz osmeh otkrio sitnu lukavost kojoj je pribegavao kako bi ih održao u takvom stanju: navlačio ih je na ruke tek na pragovima sala za prijem i kabineta, u kojima je povremeno morao da se pojavljuje. Što se tiče cilindra, tu je stvar bila malčice zamršenija, s obzirom da mu je godinu dana ranije stradala opruga, a on nikako da stigne da ga dâ na popravku. Svaki put je nalazio da se tih dvadeset kopejki mogu iskoristiti i na svrsishodniji način. Da bi sačuvao svoje dostojanstvo, pri ulasku u salon za goste cilindar je redovno nosio pod pazuhom. Međutim, u džepu bi držao svoj neuništivi kožni

kačket, koji je nosio i leti i zimi. Izašavši na ulicu po završetku posete obično bi tako gologlav pustio par koraka, kao načinjajući kosu, a zatim bi, uverivši se da ga niko ne posmatra, iz džepa vadio svoj legendarni kožni kačket.

Kako god, ovaj novac, o kojem se Lizogub starao sa ljubomornom brižljivošću jednog Harpagona⁵¹, bio je njegov ljuti neprijatelj, izvor većitih nevolja i neka vrsta prokletstva koje ga je većito proganjalo. Po prirodi osetljiv i pun razumevanja, neizmerno je patio zbog nametnute uloge nemog svedoka koji skrštenih ruku posmatra borbu i mučeništvo svojih najbližih drugova.

Stavljen pod strogi nadzor policije nakon što je prijavljen za potpomaganje revolucionarnog pokreta, i to od rodbine koja se nadala da će se u slučaju da ga vlasti osude dočepati njegovog imetka, malo je toga mogao da učini; da samo jedan korak pusti, celokupno imanje bilo bi mu zaplenjeno, a partija ostala uskraćena za tako značajnu podršku. Tako je bogatstvo za njega predstavljalo svojevrstu bukagiju koja se prikiva za noge kakvog teškog robijaša kome valja onemogućiti slobodno kretanje.

Prinudna neaktivnost je svakako predstavljala noćnu moru za Lizoguba, čoveka koji je u sebi objedinjavao neustrašivost junaka i vatreni entuzijizam proroka. Ali Lizogub je našao način da tu neaktivnost preobrti u majdan najdubljih moralnih patnji. Sa skromnošću istinski velike duše on nije video ni najmanje zasluge u onome što je sâm smatrao najprirodnijom stvari na svetu – odricanju od svog bogatstva i života svog, provedenog u bedi.

Bespoštedan prema sebi, poput surovog sudije koji ne haje ni za kakva pravdanja i ne vidi ništa do pukog zločina, doživljavao je svoju, istina samopregornu pasivnost kao veliku sramotu. I taj čovek, koji je, podnevi neviđenu žrtvu, skoro godinu i po dana izdržavao čitav ruski revolucionarni pokret, čovek čije je moralno dostojanstvo izazivalo bezgranično divljenje sveta koji ga je poznao, čovek čije je prisustvo u redovima partije uveličavalo njenu snagu i autoritet – taj je čovek sebe smatrao najgorim od najgorih.

⁵¹ Glavni junak Molijerove „Tvrđice“ (prim. prev.)

prvi muž pola veka ranije bio liferant ili neki niži dvorski činovnik u Kopenhagenu.

Kako se i dalo očekivati, konzul joj je jednostavno pokazao vrata. Ali Otilija Gustavovna se nije tako lako odričala ideja koje joj jednom padnu na pamet. Nakon izvesnog vremena ona opet odlazi u poslanstvo sa identičnim dosadnim zahtevom. Ovaj put, pak, konzul je bio toliko neučtiv da joj se grohotom nasmeja pravo u lice.

Takva smrtna uvreda izazvala je u vatrenom srcu Otilije Gustavovne osećanje nepomirljive mržnje prema zlosrećnom konzulu.

Ipak, kako mu vratiti za ovo poniženje? Nažalost, nije joj preostalo ništa drugo do da u najdubljim majdanima duše čuva svoje osvetničke planove, bez ikakve nade da će ih jednog dana ostvariti. Tako je sebe izjedala godinu za godinom.

U međuvremenu se javlja revolucionarni pokret, a prve terorističke akcije kao grom udaraju po umu srećnih Rusa.

Vatrenoj starici tada sinu jedna izvanredna ideja.

„Eto šta meni treba“, ponavljala je sebi iz dana u dan, da bi konačno počela da gori od bezgraničnog entuzijazma koji je osećala prema nihilistima. Može biti da se nadala da će, počev od Trepova, Mezencova i Kropotkina, jednog dana na red doći i njen smrtni neprijatelj, po svojoj prilici najveća hulja belosvetska, danski konzul; a možda se jednostavno omraza prema predstavniku viših slojeva proširila na sve njemu ravne. Teško je odgonetnuti psihologiju razdražljive sedamdesetogodišnjakinje. Jedno je ipak bilo sigurno – Otilija Gustavovna je postala ljuta teroristkinja.

Otilija se bavila izdavanjem nameštenih soba, prvenstveno studentima, koji su gotovo redom manje ili više bili „pristalice“, ako ne i pravi članovi partije. Isprva su se podsmevali nekako zadocnelom političkom žaru svoje gazdarice. Ipak, malo-pomalo i počeli su da je uzimaju za ozbiljno. Prilikom premetačina, kojih nije pošteđen nijedan studentski stan, Otilija Gustavovna je ispoljavala nesvakidašnju hrabrost i dovitljivost. Pred samim je nosom policije odnosila razna kompromitujuća dokumenta, pisma ili knjige, koristeći činjenicu da je zahvaljujući svojim podmaklim godinama bila stavljena izvan svakih sumnji policije. Na saslušavanjima se uvek držala sa takvom taktičnošću i opreznosću da je to za svaku pohvalu.

verovatno će ovih dana navratiti. U svakom slučaju, valjalo bi da se sklonite odavde.

Nije imalo smisla prigovarati nešto – Serov je čovek koji zna šta govori.

Nakon ručka je otišao da upozori naše, a već isto veče teška srca sam se oprostio od njegove gostoljubive porodice, te u pratnji jednog prijatelja nastavio svoje putešestvije po gradu.

Kroz nekoliko dana čuo sam da je zaista došlo do pretresa Serovljevog stana – „sanitarne inspekcije“, kako je inače nazivao te povremene upade policije; međutim, kako nisu uspjeli da pronađu ništa, žandarmi su morali da odu praznih ruku.

III

Otilija Gustavovna Gorn je bila starica od sedamdesetak godina. Poreklo je vodila iz Danske i jako je loše govorila ruski. U svakom slučaju, ni najmanje je se nisu ticala naša „nerešiva“ pitanja. Opet, bila je nihilistkinja, i ne samo to – bila je ljuta teroristkinja.

Istorija njenog preobraćenja u nihilizam toliko je jedinstvena da zaslužuje da se o njoj kaže koja reč više.

Još kao devojka, Otilija Gustavovna se sa prvim mužem seli u Rigu¹⁰⁹, gde ubrzo ostaje udovica. Nakon izvesnog vremena venčava se sa jednim Rusom i prelazi u Sankt Peterburg, gde joj novopečeni muž dobija službu pri policiji. Nema sumnje da bi ovde ona mirno dočekala svoju starost, nijedanput čak niti ne pomislivši na nihilizam, terorizam itd. da danska princeza Dagmara nije igrom slučaja postala žena ruskog prestolonaslednika.

Ma koliko to bilo čudno, upravo je ova okolnost gurnula Otiliju Gustavovnu u redove nezadovoljnih. Evo kako je to izgledalo.

Kao Dankinja i žena prilično sklona fantaziranju, skovala je ambiciozni plan da svom suprugu priušti neku od mnogobrojnih službi na dvoru nove princeze. Da bi ovu svoju zamisao sprovela u delo, Otilija Gustavovna je otišla lično danskom konzulu, tražeći od njega da iskoristi svoj uticaj i pomogne njenom suprugu, a sve na osnovu činjenice da joj je

¹⁰⁹ Glavni grad Letonije, smešten na ušću reke Daugave u Baltičko more. (prim. prev.)

Otud ta duboka seta, koja mu nikad nije davala mira i koja se očitavala u svakoj njegovoj reči, bez obzira na laki, šaljivi ton kojim se trudio da je prikrije.

I vukao je on strpljivo tu pretešku krstaču ceo svoj život, pokoravajući se volji svoje tragične sudbine.

Taj je čovek bio duboko nesrećan.

Uhapšen je u Odesi u jesen 1878. godine, po prijavi sopstvenog upravnika imanja, nekadašnjeg prijatelja i pouzdanika Driga, koji se prodao vladi za obećani mu ostatak Lizogubovog imetka, sveukupno nekih četrdeset hiljada rublji.

Iako se hapšenje Lizoguba palo usred „belog terora“, a Odesom, gradom u kojem je trebalo da mu se sudi, u to vreme besneo heroj Sevasatopolja i Plevne, korupcionaš i krvnik, grof Totleben, niko nije očekivao da će Lizogub dobiti naročito oštru kaznu. Deportacija u Sibir ili, u najgorem slučaju, nekoliko godina teškog rada – bilo je to sve na šta su mogli da ga osude. Tužilaštvo nije moglo da mu na teret stavi niti jedno drugo delo do činjenice da je neznano gde potrošio veći deo svog bogatstva. Ali, svedočenje Driga u tom pogledu nije ostavljalo sumnju kod savesnih službenika ruskog pravosuđa.

Na opšte zaprepašćenje, osuđen je na smrt. Očevici kazuju da je na izricanje presude Lizogub prosto zinuo od čuda.

S prezirom je odbio ponuđeni mu izbor da svoj život spase molbom za pomilovanje.

Osmog avgusta 1879. godine, strpali su ga je u kočije i odvezli na vešanje zajedno sa dva njegova druga, Čubarovim i Davidenkom⁵². Pogubljeni su dva dana kasnije.

Oni koji su ga videli na putu od ćelije do gubilišta pripovedaju kako je sve vreme bio savršeno spokojan. Štaviše, u trenutku dok je hrabrio svoje drugove, vele, na usnama mu je zaigrao i kratak osmejak. Napokon će mu se ostvariti žarka želja – da se žrtvuje za revoluciju. Bio je to možda najsrećniji trenutak u njegovom tegobnom životu.

U našoj partiji Stefanovič je bio organizator, Klemenc mislilac, Osinski borac, a Kropotkin agitator; Dmitrij Lizogub bio je svetac.

⁵² Sergej Fjodorovič Čubarov (ok. 1845-1879) i Josif Jakovljevič Davidenko (ok. 1856-1879) bili su pripadnici odeskog kružoka „buntara“

Po držanju nekog prašinaru koji visi na uglu ulice znao je da li može da računa na policijsku pratnju do kuće ili ne. Na osnovu nekih jedva primetnih modulacija u glasu kućepazitelja ili po načinu na koji bi skidao svoju kapu pri susretu s njim, Serov je nepogrešivo znao da li je i o čemu ovaj razgovarao sa policijom. Po nekim tajanstvenim znacima mogao je da predvidi kada mu preti pretres stana.

Onaj koga bi uzeo pod svoje spavao je zato mirno kao jagnje. Da bih vam približio na kakvom je glasu kao *укриватель* bio, dovoljno će biti da kažem da su upravo kod njega bili smestili Veru Zasulič u vreme kada je nakon suđenja policija vršljala po celom gradu u potrazi za njom i kada je za partiju u neku ruku bilo pitanje časti da im je ne preda.

Sofija Perovskaja, njegova velika prijateljica, govorila je kako je, kada bi mu na prozoru ugledala sigurnosni znak, u njegov stan ulazila samouverenija od cara koji ulazi u svoj dvorac.

Takav je bio čovek kome sam sada išao pod starateljstvo.

Pridruživši se društvu za stolom, provedoh vrlo ugodno večer, ali i celokupno vreme koje sam tamo ostao. Njegov stan ne samo da je bio besprekorno bezbedno, već i krajnje prijatno utočište. Serov nikada nije izlagao čoveka bespotrebnim neprijatnostima koje znaju da budu toliko tegobne, a ponekad i jednostavno neizdržive. Danju bih obično radio u nekoj od stražnjih soba kako ne bih zapao za oko nekom od slučajnih gostiju ili Serovljevih pacijenata; uveče sam znao da čak izlazim iz stana. Ipak, večeri bih češće provodio kod kuće, u krugu njegove porodice, čiji su ukras bile dve krasne devojke – njegove kćeri; za njih me je ubrzo vezalo izuzetno prisno prijateljstvo, toliko uobičajno za nas u Rusiji i toliko prirodno u datoj situaciji, uzmemo li u obzir naše uloge – uloge štićenika i zaštitnica. Pa ipak, u toj sam kući proboravio svega nedelju dana.

Jednom prilikom, vrativši se kući za ručak, Serov me pozva, da bi onda sa osmehom na licu i uz lagano klimanje glave izustio svoje svakodnevno:

– Nešto smrdi!

– Šta? Šta? – povikaše u glas dame.

– Ništa još konkretno, ali – nešto smrdi!

– Očekujete pretres ili šta? – upitah ja.

– Kako da vam rečem – odgovori Serov zamišljeno, kao da istovremeno sa mnom nešto vaga. – Ne očekujem pretres u skorije vreme, ali

zaveri Ivanickog i Černjaka¹⁰⁸ – toj izvanrednoj epizodi iz života ruskog revolucionarnog pokreta, danas, nažalost, skoro potpuno zaboravljenoj od novih naraštaja. Serovu, koji je nekim čudom uspeo da se spasi, bilo je suđeno da svojim očima gleda nemilosrdni pokolj svih svojih drugova u režiji vlade. Ubrzo nakon toga dolazi u Sankt Peterburg. Svedjedno, od tog je vremena neprestano na oku policije, koja mu je gotovo jednom godišnje vrši pretres stana. Desetak je puta hapšen i smeštavan u tvrđavu, ali je u zatvoru zadržavan na po svega par dana. Serov je bio stari lisac, i žandarmima nikada nije pošlo za rukom da nađu dokaze protiv njega. Istina, nije više bio aktivan učesnik u pokretu, pošto su godine stalnih pokušaja koji nikako da urode plodom ugasili u njemu ono što čini dušu svake revolucionarne aktivnosti – veru. Strasni zanos iz svoje mladosti zamenio je razjedajućim skepticizmom – živom ranom ruske inteligencije, među kojom ima tako malo zrelih ljudi, jer uglavnom srećete ili omladince ili starce. Opet, nikakav skepticizam nije mogao da iz srca Borisa Serova iščupa strasnu ljubav i neku vrstu obožavanja prema onima kojima se posrećilo da opstanu u borbenim redovima. To osećanje, pri njegovoj viteškoj i beskrajno odvažnoj prirodi, teralo ga je da revolucionarima čini svakojake vrste usluga. Zahvaljujući svom višegodišnjem iskustvu savršeno je baratao tehnikama zavereništva. Umeo je da izvrsno organizuje prepisku, pronalazi mesta za čuvanje zabranjene štampe, sakuplja priloge, pretplate i mesečne članarine. Postoji, pak, nešto u čemu je bio neprikosnoven – a to je nezahvalna i važna uloga *укрыватель-а*. Tu je ulogu uspešno obavljao dugi niz godina, a čak je organizovao i malu večerinku u čast desetogodišnjice službe na toj funkciji. Kao čovek koji je bio neustrašiv u punom smislu te reči, nikada ništa nije preuveličavao, niti je u plodovima nečije bujne mašte video realnu opasnost. Tamo, pak, gde je opasnost postojala, on je nije primećivao. Umeo je da izdaleka čuje bat žandarmskih koraka, a čak je, poput kakvog dobro obučenog lovačkog kera, znao da pronađe tragove njihovog boravka nakon što bi ovi već bili umakli.

¹⁰⁸ Napoleon Kazimir Ljudvigovič Ivanicki (1835-1864), Maksimilijan Andrejevič Černjak (1836-1865) – poljski oficiri, učesnici Kazanske zavere iz 1863. godine (niz pokušaja ruskih i poljskih revolucionara da podignu seljačku bunu u Srednjem Povolžju s ciljem da se pomognu poljski ustanici); streljani

GESJA GELJFMAN

Postoje neznane junakinje, skromne trudbenice koje su spremne da na oltar svog cilja prinesu sve, a da zauzvrat ne traže ništa. One na sebe uzimaju najnezahvalnije uloge i žrtvuju se zbog sitnica – ustupaju svoje adrese za prepisku, skrivaju često savršeno nepoznate ljude ili otpremaju pakete čija im sadržina ostaje nepoznata. Nadahnuti pesnici im ne posvećuju stihove; istorija im na svojim stranicama ne beleži imena, potomstvo ih se ne seća sa zahvalnošću. A opet, bez njih bi postojanje partije bilo nezamislivo, a svaka borba nemoguća.

Pa ipak, val istorije izvlači jednu od tih neznanih patnica iz tihe samoće, za koju se ova nadala da će trajati večno, i podiže je na svom blistavom vrhu do visina svetske slave. Onda svi posmatraju tu skromnu figuru i s čuđenjem u njoj prepoznaju crte moralne siline, samoodricanja i odvažnosti kakve su svojstvene samo junakinjama.

Upravo takva je sudbina Gesje Geljfmman.

Nisam je poznavao lično. Ako u ovom slučaju odstupim od svoje namere da govorim isključivo o ličnim poznanicima, na to me nije nagnala slava koju joj nosi ime, već moralna uzvišenost njene ličnosti. Verujem da će mi čitalac biti zahvalan na tome – njen jednostavan i neodoljivo privlačan lik možda partiju koju ovde opisujem karakteriše bolje od pojedinih nesvakidašnjih primera zapanjujuće snage, energije i raznolikosti delovanja. Poznato je da mali poljski cvet često ume da pruži verniju sliku o biljnom svetu nekog kraja od kakve neobične i retke biljke.

Gesja Geljfmman je potekla iz porodice jevrejskih fanatika, nepoznate vrste u zemljama u kojima je civilizacija iskorenila religijsku netrpeljivost. Njeni su se sa gnušanjem odnosili prema svemu što je poteklo od hrišćana, a naročito prema njihovoj nauci, koja je svojim sledbenicima propovedala prezir prema religiji predaka. Nadahnuti novim idejama i odlučna u nameri da zbací ovaj tegobni porodični jaram, pobegla je od kuće, ponevši kao jedino nasleđe prokletstvo svojih roditelja, ljudi

spremnih da svoju ćerku radije vide u mrtvačkom sanduku nego kako se bratimi sa „gojama“⁵³. Po dolasku u Kijev, uhlebljenje nalazi u krojačnici.

Nastupa 1874. godina. Revolucionarni pokret se raspoređio po celoj Rusiji, doprevši čak do zabačenog stana mlade jevrejske šaljke.

Pronašla je nekoliko prijateljica među devojkama upravo pristiglim iz Ciriha, koje su kasnije figurirale u čuvenom „suđenju pedesetorki“. One su je i primamile pokretu. Ipak, u prvo vreme njeno je učešće bilo krajnje skromno i svodilo se na pozajmljivanje adrese za potrebe revolucionarne prepiske. Međutim, kada je njen „zločin“ otkriven, ispalo je da za njega treba da odleži ni manje ni više nego dve godine u istražnom zatvoru, nakon čega su joj po presudi suda sledile dve godine robijanja u Litovskom zatvoru. Tamo je, zatočena sa četiri ili pet drugarica osuđenih za sudelovanje u istom delu, Gesja prvi put zaista došla u dodir sa socijalističkim idejama, kojima se posvećuje svim svojim bićem. Nije joj se dalo, kako god, da te nove ideje primeni u praksi, jer je po izdržavanju kazne, umesto da bude puštena na slobodu, deportovana u jednu od severnih gubernija, gde će ostati sve do jeseni 1879. Napokon, iskoristivši lakomisenost svojih čuvara, uspeva joj da pobegne i ubrzo se obre u Sankt Peterburgu. Ovde se ona strasno baca u borbu, puna entuzijazma i rada da zadovolji tu žarku unutrašnju želju za posvećivanjem ostvarivanju cilja, potrebu koja se pretvorila u strast, a koja je usled predugog sputavanja u njoj samo još više narasla.

Uvek agilna, uvek dobro raspoložena, zadovoljavala bi se i najmanjim ukoliko se to pokazivalo korisnim po cilj. Drage je volje obavljala različite zadatke: čas je bila poštar, čas kurir ili stražar, iako je posao često znao da bude toliko naporan da je iznurivao snagu čak i te krepke devojke, poreklom iz radničke klase. Koliko se samo puta dešavalo da se kući vrati kasno u noć, iscrpljena do iznemoglosti nakon četrnaestočasovnog jurcanja po gradu i ubacivanja pisama sa proglasima Izvršnog komiteta u sve moguće i nemoguće proreze. A koliko sutradan ustajala je ona iznova, orna i gotova na delo.

Uvek bi rado izlazila svakom u susret, ne vodivši računa o neprilikama kojima je time mogla da se izloži. Nikada nije mislila na sebe. Da bi

⁵³ Hrišćani. Inače, po moralnom kodeksu nepisanog jevrejskog zakona, Talmuda, svi ljudi osim Jevreja su „goje“. (prim. prev.)

Gledao sam ga sa pomešanim osećanjem čuđenja i dubokog uvažavanja. Taj je čovek u svojoj plašljivosti bio smešan, ali kako je samo zadivljujuće bilo njegovo samopožrtvovanje!

Znao sam da su vrata njegovog stana uvek otvorena za sve koje snađe sudbina slična mojoj, a neke od naših je znao da skriva i po nekoliko nedelja. Koliko je moralne hrabrosti moralo biti u tom čoveku da se svojevolski izlaže takvoj torturi straha?

Kada je sutradan Dvornik došao po rukopis, saopštio sam mu da ni za živu glavu više ne nameravam da ostanem tu i zamolio ga da mi čim pre nađe neko drugo skrovište.

Na moje veliko iznenađenje, Dvornik se bez većeg negodovanja saglasi s tim.

– Danas sam video Serova – kazao je – baš je pitao za tebe. Ako hoćeš, razgovaraću sa njim. Izgleda da je sada u izuzetno povoljnoj situaciji.

Dobro da bolje biti ne može. Stvar je ubrzo bila sređena, a dva dana potom stigao je i potvrđni odgovor od Serova.

Tarakanovu sam rekao da na izvesno vreme moram poslom da otputujem iz Peterburga. Rastali smo se kao najbolji prijatelji.

– Do viđenja! Do viđenja! – ponavljao je na rastanku. – Srećan put! Čekam vas po povratku! Ne zaboravite, uvek vam stojim na usluzi.

Pod okriljem noći napustio sam njegov stan. Ovaj put mi niko nije bio u pratnji pošto sam dobro znao adresu Serova, svog starog prijatelja.

II

U sobi okupanoj jarkom svetlošću, za velikim stolom na kojem je sijao veliki samovar iz kojeg je kuljala para, sedelo je nekoliko osoba – članovi porodice Serov i dva-tri bliska prijatelja. Na moj ulazak domaćin mi pođe u susret i srdačno pruži obe ruke.

Boris Serov je bio čovek u godinama. Njegova duga gusta kosa bila je skoro potpuno seda. Ipak, nisu samo godine posrebrile tu lavovsku glavu, jer Serov tek što beše naćeo petu deceniju života. Bio je uključen u pokret još od prvih dana carovanja Aleksandra II. Negde oko 1861. godine, kao vojni lekar na službi u Kazanu, uzeo je aktivno učešće u vojnoj

vredno radio, slušajući kako se Tarakanov svako malo prevrće u svojoj postelji.

Izbi drugi, treći, četvrti sat po ponoći, a on jednako nije spavao. Kakav slučaj! Nije bilo šanse da sam ga uznemirio svojom bukom, pošto sam namerno navukao njegove sobne papuče. Takođe, nije moglo da mu smeta ni svetlo, s obzirom da su vrata bila čvrsto zatvorena. Da nije bolestan? Na pamet mi pade da je prethodnog dana izgledao prilično loše, ali tada na to nisam obraćao pažnju.

Ujutru me je probudila lupnjava posuđa koje je domaćin pripremao za čaj. Na brzinu sam se obukao i ušao u kuhinju.

Jadničak je izgledao zaista očajno; sav je bio usukan, pobledo, čak požuteo; oči su mu bile upale, a lice snuždeno.

– Šta je s vama? – upitah ga.

– Ništa.

– Kako ništa? Ta pogledajte se u ogledalo: izgledate gore od mrtvaca. Niste zaspali do četiri sata.

– Bolje recite – nisam spavao celu noć.

– Tako dakle, bolesni ste.

– Ne. Jednostavno ne mogu da spavam kada mi je neko u gostima.

Sve mi je bilo jasno.

– Od srca vam hvala – kazao sam, čvrsto mu stisnuvši ruku – ali ne želim da vas izlažem tolikim patnjama; ja vas ovog časa napuštam.

– Ne, ne, molim vas, nipošto. Da sam znao da ćete tako reagovati ne bih vam ni reč rekao. Morate da ostanete kod mene. Sve su to gluposti.

– Ali možete se ozbiljno razboleti.

– Ne brinite. Prvo, mogu da spavam preko dana, a onda, još bolje, za noću mogu da uzmem nešto.

Kasnije su mi rekli da je u slučajevima kada bi mu stanje postajalo neizdržljivo on i zaista uzimao hloral¹⁰⁷.

Na tome smo i završili naš razgovor.

¹⁰⁷ Hloral hidrat je hemijski reagens i prekursor, ali pre svega lek koji izaziva sedaciju ili hipnotički efekat. Otkriven je putem hloriganjanja etanola 1832. godine od strane Justusa fon Libiha, da bi zbog svojih sedativnih osobina posle 1869. ušao u široku upotrebu. (prim. prev.)

vam približio moralnu snagu i bezgraničnu predanost ove prostodušne i neobrazovane žene, dovoljno će biti da podsetim na poslednje mesece njene revolucionarne karijere. Njen suprug, Nikolaj Kolotkevič⁵⁴, jedan od najpoznatijih i najuvažavanijih članova terorističke partije, bio je uhapšen u februaru. Pretila mu je smrtna kazna. Ipak, Gesja je ostala u borbenim redovima, kutajući svoj jad. Iako je bila u četvrtom mesecu trudnoće, na sebe je uzela izuzetno opasnu ulogu – ulogu gazdarice stana u kojem su spravljane Kibaljčičeve⁵⁵ bombe. Ostala je tamo sve do ponovnog hapšenja, koje je usledilo nedelju dana nakon Prvog marta.

Na dan izricanja presude, pred sudijama koji su je slali na gubilište Gesja je stajala vedra i nasmejana. Ali sudbina joj ispade još grđa – na izvršenje kazne morala je da čeka celih četiri meseci! Sa ovom beskrajnom moralnom torturom nosila se stoički, ni na tren ne klonuvši duhom, uprkos svim naporima vlade koja se, strahujući od negodovanja Evrope zbog vešanja trudnice, iz petnih žila trudila da zloupotrebi Gesjin položaj i iščupa kakvo-takvo priznanje. Taj moralni pakao vlada je bila u stanju da produžava sve dok sam njen život ne bude bio doveden u pitanje, a tek dan pred porođaj obaveštena je o preinačenju smrtno kazne u doživotnu robiju.

Umrkla je u zatvorskoj ćeliji ubrzo nakon rođenja svog deteta, koje joj je po hitnom postupku oduzeto.

⁵⁴ Nikolaj Nikolajevič Kolotkevič (1850-1884) – član Izvršnog komiteta „Narodne volje“. Uhapšen je 1881. godine, a 1882. osuđen na smrtnu kaznu, koja je kasnije preinačena u doživotno zatočeništvo u Petropavlovskoj tvrđavi, gde je i umro

⁵⁵ Nikolaj Ivanovič Kibaljčič (1854-1881) – zemljovoljac, kasnije član „Narodne volje“. Slovio je za talentovanog pronalazača. Nekoliko dana pred pogubljenje uspeo je da razradi shemu rakete na mlazni pogon za let u svemir. Pod njegovim rukovodstvom su spravljene ručne granate, od kojih je jedna 1. marta ubila Aleksandra II.

Nakon što se moj pratioc udaljio, Tarakanov me otprati do sobe koju mi je bio namenio, u kojoj zatekoh radni stočić, par knjiga iz političke ekonomije i divan koji je trebalo da mi posluži kao kauč.

Tarakov je svoju kuvaricu otpustio nekoliko dana ranije; šaljivdžije su govorile kako je i nju osumnjičio za špijuniranje. Ovaj je to poricao, tvrdeći kako su sve to budalaštine, te da je kuvaricu najurio jednostavno zato što ga je potkradala. U međuvremenu je rešio da ne unajmljuje drugu služavku, a hranu je naručivao iz obližnjeg restorana. Pridržavajući se svog uobičajnog rasporeda, uskoro je izašao iz stana, uz obećanje da će se vratiti pre mraka. Međutim, ulične svetiljke su već bile upaljene, a od njega ni traga ni glasa. Već sam počeo da se brinem kada se vrata najednom otvoriše i ispred mene banu on, živ i zdrav.

Srdačno sam ga dočekao, da bih mu potom ispričao za svoje bojazni.

– Vidite, ja vam se nikada ne vraćam pravo kući – odgovori mi on – u strahu da me neko ne prati, i zato uvek malo kružim. Naravno, danas sam zbog novonastalih okolnosti kružio malo više.

Nisam mogao da se ne nasmejem na priznanje ovog čudaka dostojnog poštovanja. Po svojoj obazrivosti, podsećao je na doktora koji se kljuka sopstvenim miksturama kako bi izlečio pacijenta.

Celo večer smo proveli zajedno, razglabajući o svemu i svačemu. Na najmanji šušanj Tarakanov se plašio i čuljio uši. Pokušavao sam da ga umirim govoreći kako nema ni govora o opasnosti.

– Znae, dragoviću moj – odgovorio je iskreno – drukčije vas ne bih ni pozvao u goste, ali šta da radim? Strah me je.

Okolo ponoći se rastadosmo. Čitavo vreme dok nisam zaspao slušao sam korake svog domaćina koji je hodao gore-dole po sobi.

Sutradan, nakon što je posle čaja otišao na posao, u posetu mi je došao Dvornik sa porukom da napišem članak o jednom nedavnom događaju i doneo mi za to neophodne materijale, novine i knjige. Od srca sam mu zahvalio – kako za posetu, tako i za dato mi zaduženje, i zamolio ga da po mogućnosti ponovo navrati za dan-dva, uz obećanje da će posao do tada biti završen.¹⁰⁶ Celo večer i dobar deo noći proveo sam za stolom i

¹⁰⁶ „Nedavni događaj“ koji Kravčinski pominje jeste atentat na generala Mezencova, šefa Trećeg odeljenja. Plod njegovog „zadatka“ bila je proklamacija „Smrt za smrt“ koju možete pročitati u dodatku ovom izdanju (prim. prev.)

deo prestoničkih špijuna. Brižljivo je proučio njihovo držanje i klasifikovao ih po karakteru, načinu uhodjenja itd. Bio je u stanju da o svemu tome iznese najinteresantnije pojedinosti. Špijuna je umeo da prepozna na prvi pogled, vrlo često po nekim znacima koji i najoštrookijem posmatraču ostaju savršeno neprimetni, podsećajući na kuperovskog crvenokošca u borbi sa neprijateljskim plemenom¹⁰⁵. Povrh toga, Sankt Peterburg je poznavao kao svoj džep i znao je odreda sva dvorišta sa dva ulaza, koja su jedno vreme bila poseban predmet njegovog izučavanja.

Nakon što smo prošli kroz nekoliko takvih dvorišta i prosmucali se kojekakvim zaobilaznim putevima – što peške, što kočijom – kroz nekih pola sata uspeli smo da „zametnemo trag“, to jest konačno uteknemo uhodama. Tek tada smo se stvarno zaputili Tarakanovu. Posle bezbroj svakojakih predostrožnosti, znakova i signala, na koje je Dvornik bio slab, konačno se našosmo u Tarakanovljevom stanu.

Tarakanov je bio punačak omanji muškarac oblog lica od nekih trideset pet godina. Očekivao nas je, s obzirom da su ga unapred obavestili o našem dolasku.

Lično nam je otvorio vrata i istog časa uveo u jednu od stražnjih soba. Bila je to suvišna mera predostrožnosti pošto je bio sam samcat u svom stančiću, ali Tarakanov nije mogao bez predostrožnosti.

Pomalo smo se znali od ranije, tako da za upoznavanjem nije bilo potrebe. Prvo što nas je Tarakanov upitao bilo je da li nas je neko video dok smo se penjali stepeništem.

– Znao – dodade značajno – dole živi jedna devojka, garavuša sa buljavim očima, neka cvećarka ili modistkinja, bog bi ga znao. Uvek me gleda kada prolazim tuda. Uhoda, siguran sam.

Naš odrični odgovor naizgled ga je umirio; ipak, okrenuvši se prema meni sa ozbiljnim izrazom lica on izusti:

– U svakom slučaju, nema vam mrdanja. Danju možete zapasti za oko toj devojci, noću vrataru, a taj vam po svoj prilici radi za policiju. Opasno je. Ja ću vam doneti sve što treba.

Ponizno sam klimnuo glavom, tim pre što sam na sebi osetio preki Dvornikov pogled.

¹⁰⁵ Džejms Fenimor Kuper (1789-1851) – američki pisac iz prve polovine devetnaestog veka. Najveću slavu je stekao novelom „Poslednji Mohikanac“ (prim. prev.)

VERA ZASULIČ

Prelistavajući veliku knjigu istorije teško je, ako ne i nemoguće, pronaći ime koje je tako munjevitom brzinom doživelo tako široku, neospornu i jednodušnu popularnost.

Potpuno nepoznato dan ranije, to je ime mesecima potom bilo na svim usnama, razbuktavajući velikodušna srca obe Zemljine polulopte, i postalo neka vrsta sinonima za junaštvo i samopožrtvovanje. Pa ipak, devojka koja je bila predmet takvog oduševljenja uporno je bežala od svoje slave. Izbegavala je ovacije i, iako se vrlo brzo pročulo da boravi u inostranstvu, gde je bez ikakve opasnosti mogla slobodno da se kreće u javnosti, ona se i dalje držala skrivenom u masi, ne želeći da naruši svoju tajnost.

U nedostatku proverenih informacija, maha je uzela mašta. „Ko je to zadivljujuće i tajnovito stvorenje?“, pitali su se njeni brojni obožavaoci, svako je slikajući saglasno sopstvenom karakteru.

Romantične i sentimentalne duše sebi bi je predstavljale kao poetsku i nežnu devojku, egzaltiranu poput hrišćanske mučenice – kao oličenje samopožrtvovanosti i ljubavi.

Oni skloniji radikalizmu zamišljali su je kao novu Nemezidu⁵⁶, sa revolverom u jednoj, crvenom zastavom u drugoj ruci i bombastim frazama na usnama, gordu i surovu – kao otelotvorenje revolucije.

Varaju se i jedni i drugi.

Zasuličeva nije ni nalik junakinji neke pseudoradikalne tragedije, niti ima išta zajedničko sa nebeskom i ushićenom mladom hrišćankom.

Ta je žena snažna, izdržljiva i, premda srednjeg rasta, na prvi pogled čini se visokom. Njeno simpatično, umno lice ne može se nazvati lepim. Oči su joj krupne, fino izvajane i sure, oivičene dugačkim trepavicama, a u trenucima ushićenja znaju i da potamne. Obično zamišljene i pomalo setne, te su oči plamtele blistavom svetlošću kada bi bila u poletu, što je bivalo dosta često, ili iskričile kada bi ćutala, što je bivalo još češće. I najmanji pokret duše očitavao se u tim izražajnim očima. Ostale crte

⁵⁶ Boginja osвете za prestupe u grčkoj mitologiji (prim. prev.)

lica ne predstavljaju ništa posebno – malo poduži nos, tanke usne, velika glava uokvirena gotovo crnom kosom.

Veoma je aljkava po pitanju svog izgleda, pa sebe potpuno zapostavlja. U njoj nema ni trunke one osobine koja karakteriše maltene svaku ženu – da pokazuje svoju lepotu. Suviše je rasejana, suviše zadubljena u svoje misli da bi vodila računa o tim tričarijama, za koje ne daje ni pet para.

Postoji, međutim, u njoj nešto što više i od njene spoljašnjosti protivureći njenom imidžu eterične devojke – njen glas. Isprva, ona će vam se obraćati kao i svi ljudi, ali to obično ne traje dugo. Tek što je razgovor oživeo, a eto nje kako povišava ton i počinje da govori toliko glasno da biste pomislili da priča kakvom nagluvom čoveku, ili pak nekome ko se nalazi na udaljenosti od najmanje sto metara. Ne postoji način da se okane ove navike. Toliko je rasejana da istog trenu zaboravlja na zadirkivanja prijatelja ili sopstvenu rešenost da govori kao sav normalan svet i nikom ne upada u oči. Bilo da se nalazi kod kuće ili na ulici, onog trenutka kada se povede reč o nekoj zanimljivoj temi ona počinje da krešti, prateći svoje reči omiljenim i nepromenljivim pokretom desne ruke kojom kao sekirom ona pori vazduh.

A ispod te proste, grube i nepoetske spoljašnjosti krije se duša puna uzvišene poezije, duboka i moćna, bogata ljubavlju i srdžbom.

Krajnje je uzdržana i usredsređena, iako bi je na prvi pogled mogli uzeti za otvorenu osobu, s obzirom da uvek rado i puno priča. Svoju intimnost, pak, spremna je da deli samo sa retkim ljudima. Ne govorim o prijateljskoj intimnosti, koja proizilazi iz uzajamnog poverenja i poštovanja, već o onoj drugoj, istinskoj intimnosti, koja se sastoji u razmeni najskrivenijih misli.

Nesposobna je za spontano druženje sa mladim i neiskusnim dušama. U zbližavanju sa drugima ona se primiće polako i oprezno, nikada ne dopuštajući mašti da nadomesti nedostatke sopstvenog pozitivnog zapažanja. Ima svega nekolicinu prijatelja, skoro redom njenih starih poznanika; u njima je njen svet, odeljen od ostatka čovečanstva granicom koju je gotovo nemoguće preći.

Zapravo, ona u velikoj meri živi unutrašnjim životom i jako je podložna jednoj specifičnoj ruskoj bolesti – čerečenju sopstvene duše, poniranju u njene skrivene dubine, njenom nemilosrdnom seciranju, traženju mrlja i nedostataka, često puta umišljenih, a gotovo po pravilu preuveličanih.

volje na sebe uzimao ulogu *укриватель-а*; osim toga, nužno je i to reći, bio je jedan od naših najpouzdanijih ljudi. Njegov društveni položaj, a još više njegova opšte poznata bojažljivost, koja ga je činila savršeno besprekornim – ni manje, a možda ni više od Cezarove žene¹⁰³, pretvorila je njegov stan u savršeno bezbedno skrovište.

Tarakov je dobro znao da mu ne pretili nikakva opasnost, ali to nije oslabilo njegovu naviku da uvek insistira na najstrožijim merama predostrožnosti i svuda vidi špijune. Lako je pretpostaviti koliko je prijatna bila sudbina onog ko se nađe pod starateljstvom dotičnoga argusa¹⁰⁴.

Predložio sam Dvorniku da bi možda bilo bolje da sačekamo več, kada odu uhode koje je primetio u blizini mog stana. Lakonski je odgovorio sa „Ne!“, dodavši kako za špijune on odgovara.

Nisam imao kud. Po završetku čajenisanja pristupili smo „čišćenju“ stana, to će reći uništavanju i najmanjeg parčenceta papira koje bi moglo koristiti policiji. Zatim sam pozvao gazdaricu i kazao joj kako na kratko idem na selo, te da ću joj pisati ako se pogodi da se tamo zadržim. Izašli smo.

Jedva da smo stigli da pustimo par koraka kada sam kraj jednog dućanana video dva mladića kako netremice gledaju u robu u izlogu. Dvornik mi dade znak glavom u njihovom pravcu kao da želi da kaže „Eno ih!“, a zatim jedan i svojom bradom, što je imalo da znači „Tutanj!“.

Počela je jurnjava, događaj i suviše nezanimljiv da bi ga opisivali i odveć uobičajen u životu revolucionara da bi se njime baktali – naročito u društvu takvo prevejanog dobrovoljca kakav je bio moj pratilac.

Dvornik je, što se kaže, dobro ispekao zanat kada je u pitanju vojevanje sa policijom i uhodama. Na tom je polju baratao detaljnim podacima, dobivenim putem stalnog i neumornog izučavanja. Iznajmivši stan prekoputa kuće načelnika tajne policije, dugo je vremena znao da po vasceli dan prati sve koji tamo ulaze i izlaze, te je tako po liku poznavao dobar

¹⁰³ Po legendi, izreka „Cezarova žena mora biti besprekorna“ pripisuje se samom rimskom imperatoru, koji je time objasnio zašto se razveo od svoje žene Pompeje, osumnjičene za činjenje raznih zlodela. (prim. prev.)

¹⁰⁴ Argus je pastir sa sto očiju kome je ljubomorna Hera naredila da čuva Zevsovu ljubavnicu Iju, kćer boga reke Inaha, pretvorenu u belu kobilu. Međutim, Hermes prurušen u pastira svira frulu Argusu dok ovaj ne zaspi i odseče mu glavu, nakon čega oslobađa Iju. (prim. prev.)

zalagao za pridržavanje svih pravila predostrožnosti koje nam propisuje statut.

– Šta je bilo? – upitah ga i ponudih šoljom čaja, znajući dobro da mi ne bi došao tek tako.

– Prate te, čak i ovde – odgovori on. – Valja tome stati na kraj. Došao sam da te vodim na sigurno.

Kao što sam i mislio. No, kako svako želi da ostane što je moguće duže na slobodi, nisam se predao bez borbe i od svog sam gosta zatražio objašnjenje.

Srkajući svoj čaj, on krenu da iznosi rezultate svojih špijunskih aktivnosti. Tu i tamo bih mu postavio po koje pitanje kako bih sebi stvorio realnu predstavu o stepenu opasnosti koja mi je pretila. Život revolucionara je inače toliko pun opasnosti da bi nam, kada bi obraćali pažnju na svaku sitnicu, bilo bolje da se odmah bacimo u Nevu. Istinu govoreći, ničeg posebnog ne beše u datom slučaju. Jeste, pratili su me, no sve se još uvek dalo dobro svršiti. Da mi je kojim slučajem umesto Dvornika došao neko drugi, protestovao bih i verovatno uspeo da zadržim svoj stan na još neko vreme. Opet, Dvornik nije voleo da se šali, pa sam posle nekoliko uzaludnih pokušaja suprotstavljanja bio prinuđen da podvijem rep.

– Gde ćeš me? – upitah.

– Kod „Bukefala“.

Samo mi je još to trebalo. Duboko uzdahnuh na pomisao o nesretnoj sudbi koja mi se spremala. Bukefal je bio izvesni Tarakanov¹⁰², jedan od savetnika ministra unutrašnjih poslova. Nadimak su mu nadenuli po konju Aleksandra Makedonskog, koji se – kao i naš prijatelj, bojao sopstvene senke.

Bio je plašljiv kao zec i strepeo je bukvalno od svega. Bojao se da priđe otvorenom prozoru u strahu od promaje; izbegavao je da prelazi Nevu čamcem zato što je strahovao da se ne udavi; nikada nije jeo ribu jer se plašio da se ne zagrcne; nije se ženio jer se bojao da ga žena ne prevari.

Ipak, kao veliki poklonik Černiševskog zdušno je podržavao revolucionarni pokret i, budući da je poznavao mnoge revolucionare, drage je

¹⁰² Imena i neke druge pojedinosti iz ove priče promenjena su iz razumljivih razloga. (prim. Stepnjak-Kravčinski)

Otud naleti potištenosti koji je povremeno, poput kralja Saula⁵⁷ obuzimaju i u stanju su da je drže danima, bez ičega što bi ih moglo odagnati. Tada ona postaje rasejana, kloni se svakog društva i satima hoda gore-dole po sobi, potpuno zaokupljena svojim mislima, ili, pak, beži iz kuće tražeći mir tamo gde ga jedino može naći – u bestrasnoj i veličanstvenoj prirodi, koju voli i razume onako kako to jedino istinski pesničke duše umeju. Nije joj se jedanput dogodilo da po celu noć, često i do izlaska sunca, sama tumara divljim planinama Švajcarske ili obalama njenih beskrajnih jezera.

Osnovu njene ličnosti čini prenaplašeno osećanje unutrašnjeg nezadovoljstva, taj večiti izvor velikih dela, čini osnovu njene ličnosti, što predstavlja direktnu posledicu njenog bezgraničnog idealizma. Predanost cilju narodnog oslobođenja, kojem je bila posvećena još od najranije mladosti, u njenom se umu iskristalisala u shvatanje o toliko visokim sopstvenim obavezama i moralnim potrebama da ne postoji način da ih život ikako zadovolji. Sve joj se čini nedovoljnim.

Nikako nije bila zadovoljna svojim ogromnim podvigom. Aleksandra Malinovskaja, pronicljiva i inteligentna žena i dugogodišnja prijateljica Zasuličeve, videvši je nerasploženu i nezadovoljnu svega nekoliko sedmica po njenom oslobađanju, govorila je:

– Vera bi da u Trepove puca svaki dan, u krajnjem slučaju jednom nedeljno. S obzirom da to nije moguće, ona pati.

Sama Malinovskaja je pokušavala da Zasuličevoj dokaže kako se ne možemo žrtvovati svake nedelje, poput spasitelja nam Isusa Hrista, te da se treba pomiriti sa sudbinom i ponašati se kao i svi ostali.

I Vera se ponašala kao i svi ostali, ali slabe vajde od toga. Njeno beskrajno nezadovoljstvo nema apsolutno ništa sa samoljubljem, onom tipičnom osobinom ljudi koji gore od želje da se izdignu iznad drugih i u svemu budu posebni. Ne samo pre, već i nakon što je njeno ime postalo opšte poznato, to jest, na svom poslednjem putovanju u Rusiju⁵⁸, na sebe je

⁵⁷ Saul (1079–1007 p.n.e.) – U *Prvoj knjizi Samuelovoj* pominje se kao prvi kralj drevnog Ujedinjenog Kraljevstva Izraela i Jude. Vladao je od 1047. do 1007. godine p.n.e., mada njegovo postojanje izvan Biblije nikad nije potvrđeno. Saul je u prvo vreme svog carstovanja postupao po volji Božijoj i pokazao se dostojnim svoga izabranja, ali onda je prestao da ispunjava naredbe Božije i postao samouveren. Duh Božiji ga zbog toga napušta i Saul postaje mračan i surov, stalno izložen napadima tuge i uninije (prim. prev.)

primala najskromnije i najobičnije uloge: slovoslagačica u štampariji, sobarica itd.

Ka svim ovim zadacima odnosila se krajnje pažljivo i besprekorno revnosno. Ali to joj nije pomoglo da pronade svoj duševni mir – protiv toga nije mogla ništa.

Pamtim kako mi je jednom prilikom, dočaravajući mi osećaj kada je iz usta predsednika suda čula reči oslobađajuće presude, kazala kako u tom trenutku nije iskusiła radost, već neko nesvakidašnje čuđenje, za kojim je odmah usledilo osećanje tuge.

– Onda nisam bila u stanju da sebi objasnim taj osećaj – dodala je ona – ali kasnije sam ga razumela. Da su me osudili, ne bih mogla da uradim ništa i bila bih spokojna, zato što bi mi saznanje da sam za cilj učinila sve što je bilo u mojoj moći bilo dovoljna uteha. Ovako, kada sam slobodna, treba ponovo tragati, a najteže je naći.

Ovaj kratak razgovor, koji mi je ostao urezan u pamćenje, baca neoobično jarko svetlo na čitavu njenu ličnost.

Skromnost koja je zbilja besprimerna i jedinstvena jeste samo drugi vid ispoljavanja tog beskrajnog idealizma. Ovu osobinu možemo nazvati žigom odabrane manjine za koju junaštvo predstavlja posve prirodnu i logičnu stvar, usled čega se kod njih i javlja u tako krasno jednostavnom obliku.

U atmosferi sveopšteg oduševljenja i istinskog poštovanja, Veri je uspelo da sačuva svu jednostavnost, svu mladalačku čistotu duše koju je imala pre nego što joj je čelo ulepšao oreol besmrtno slave. Takva vrsta slave, od koje bi se zavrtilo u glavi i najokorelijem stoiku, nju je ostavila toliko hladnokrvnom i ravnodušnom, tačno kao da se njena akcija nikad nije ni odigrala.

Ova činjenica, možda jedinstvena u istoriji ljudskog srca, jeste sama po sebi dovoljna da pokaže dubinu tog karaktera, koji sve crpi iz sebe samog i nema potrebu, a možda ni mogućnost za podršku ili podsticaj sa strane.

Učinivši svoje veliko delo iz dubokog moralnog ubeđenja, bez i najmanje senke častoljublja, Zasuličeva se uporno klonila izraza oduševljenja

⁵⁸ U junu 1879. godine

Eto nas opet u Sankt Peterburgu. Dodoše teški dani. Policija mi je bila za petama, a već sam u dva navrata menjao mesto prebivališta i pasoš.

Nisam, kako god, mogao da odem u provinciju zato što je trebalo da obavim zadatak koji nije bilo moguće ni na koga preneti. Osim toga, bilo mi je žao da napustim taj neobični grad, koji ispod smirene i hladne spoljašnjosti kuta živčan i uzburkan život.

Nadao sam se da će hajka, kojoj su s vremena na vreme izloženi gotovo svi ilegalci, postepeno izgubiti na intezitetu i da ću uspeli da sačekam kraj nevremena i sklonim se na sigurno bez potrebe da tražim pomoć od nekog *укрыватель-а*.

Ali, šta su to *укрыватели*?

Укрыватели su bezbrojna klasa ljudi na svakojakim položajima – od aristokratije i raznoraznih zverki do predstavnika niže birokratije, uključiv tu i službenike policije. Reč je o pristalicama revolucionarnih ideja koji iz ovog ili onog razloga ne uzimaju aktivno učešće u borbi, ali koriste svoj društveni položaj da u slučaju nužde kod sebe sakriju kako kompromitujuće ljude, tako i papire. Trebala bi mi cela jedna knjiga da detaljno opišem taj, u svojoj feli jedinstven i prilično raznolik svet, po svojoj prilici daleko šarolikiji od sveta sadašnjih revolucionara. Predstaviću samo neke od *укрыватель-а* koje sam imao priliku da lično upoznam tih dana.

I

Baš sam ispijao svoj jutarnji čaj kad mi u sobu banu Dvornik. Nije u pitanju, naravno, bio pravi *дворник*¹⁰⁰, već jedan od najsimpatičnijih i najaktivnijih pripadnika našeg kružoka i moj veliki prijatelj Aleksandar Mihajlov¹⁰¹, koji je u šali dobio nadimak ovaj nadimak zato što se žestoko

¹⁰⁰ Domar, kućepazitelj (prim. prev.)

¹⁰¹ Aleksandar Dmitrijevič Mihajlov (1855-1884) – jedan od osnivača „Severne revolucionarno-narodnjačke grupe“, zemljovoljac i član Izvršnog komiteta „Narodne volje“. Umro u Petropavlovskoj tvrđavi

koje je njen postupak izazivao kod drugih. Zato je uporno i odbijala da se pojavljuje u javnosti.

Ova uzdržanost ni u kom slučaju ne predstavlja znak bojažljivosti mlade devojkice. Pre je reč o plemenitoj naravi njene moralne stidljivosti koja joj ne dozvoljava da primi bezgranično poštovanje za delo koje sama, u uzvišenosti svojih idealnih zamisli, odbija da smatra junačkim. Otud se ta Vera, koja toliko voli društvo i razgovor, koja se nikad ne ustručava da uđe u žestoku polemiku sa nekim za koga smatra da nije u pravu, baš ta Vera, koja na sastanke odlazi samo ukoliko zna da tamo na nju neće gledati samo kao na Veru, već kao na Zasuličevu – otud se ona istog časa na krajnje zadivljujući način menja, pretvarajući se u plašljivi, stidljivi i sramežljivi devojčurak koji kao da je tek izašao iz pansionata⁵⁹. Čak i njen kreštavi glas postaje predmet iznenađujuće promene – nežan, blag, sladak, rečju, „andeoski“, kako joj u šali tepaju njeni prijatelji, ili „ptičji“, kako ga naziva ona sama.

Ali i taj „ptičji“ glas ćete čuti jako retko, zato što na javnim okupljanjima Vera obično čuti kao zalivena. Potrebno je da se nađe neko pitanje koje će je baš pogoditi, pa da ona ustane i izusti koji reč.

Oceniti sve vrline njenog bistrog uma i svu draž njene priče moguće je samo u kućnoj atmosferi, među prijateljima. Tek tu ona u potpunosti daje oduška svojoj živoj i blistavoj oštroumnosti.

Stvorila je sopstveni jezik – bogat, živopisan, svojevrstan spoj narodnog humora i dečje naivnosti. Pojedini njeni izrazi i reči predstavljaju prave bisere, kakvih teško da ćete naći po juvelirskim vitrinama – prosto je reč o dragocenostima koje joj raskošna priroda sručava u krilo.

Originalnost predstavlja karakterističnu crtu njenog uma. Obdarena nesvakidašnjom snagom mišljenja, ovu je svoju osobinu obogatila ozbiljnim i raznostranim štivom koje je upijala tokom dugogodišnjeg izgnanstva po raznim ruskim gradovima. Ima retku sposobnost da uvek misli svojom glavom, bilo kada su u pitanju krupne, bilo sitne stvari, i organski ne podnosi da se kreće utabanim stazama samo zato što se njima drugi kreću. Sve proverava i sve podvrže kritici, ne verujući nikome na reč. Otud i njena sposobnost da lični pečat daje čak i otrcanim istinama,

---

⁵⁹ Škola internatskog tipa u Rusiji pre revolucije (prim. prev.)

koje se obično automatski priznaju i ponavljaju. To njenom govoru daje čarobnu svežinu i čilost.

Originalnost i nezavisnost misli uparene sa celokupnošću njenog moralnog karaktera proizvode jednu treću, može biti i najdragoceniju osobenost ove delikatne naravi. Govorim o njoj svojstvenom i praktično nepogrešivom moralnom instinktu, o sposobnosti da se doseti najtežih i najzamršenijih pitanja o tome šta se može, a šta se ne sme, šta je dobro, a šta zlo, premda ponekad ni sama nije u stanju da argumentima potkrepi svoje mišljenje. Taj je svoj instinkt na impresivan način ispoljila kako u držanju pred sudom na dan svog nezaboravnog suđenja, tako i u mnogim epizodama iz unutrašnjeg života partije.

Svaki njen savet ili mišljenje, čak i ono neobrazloženo, zavređuje pažnju, zato što se retko kad ispostavlja netačnim.

Dakle, Vera poseduje sve ono što joj je potrebno da bude, ako se sme tako reći, savest kružoka, organizacije ili partije. Iako nesumnjivo važna po svom moralnom uticaju, Zasuličevu ipak ne možemo smatrati modelom političkog uticaja. I suviše je usredsređena na samu sebe da bi uticala na druge. Onaj ko želi da od nje dobije neki savet, mora sâm da joj ga zatraži. Nikad se na svoju ruku ne meša u tuđ život s ciljem da ga načini po svom ukusu, što inače pokušava svaki organizator ili agitator. Ona svoju dužnost obavlja po sopstvenoj savesti, ne mareći da li će svojim primerom nadahnuti druge.

Sam njen idealizam, tako uzvišena i plodotvorna osobina koja je tera da uvek stremi visokim ciljevima, sprečava je da se svom dušom posveti svakodnevnim poslovima, po pravilu malim i beznačajnim.

To je žena rođena za velike odluke i velike trenutke.

Jedna druga žena predstavlja nam primer neumornog i snažnog borca. Njenu ću grandioznu pojavu, istina pun straha i sumnji u svoje mogućnosti, pokušati da opišem u poglavlju koje sledi.

daje ključ od kapije, a stražar koji je stajao u kućici nije obratio pažnju na naše nesvakidašnje odelo, niti na nezgodno vreme našeg izlaska, pošto nova smena još uvek ne beše stigla.

Nismo stigli da pustimo ni nekoliko koraka kad odjednom ispod zemlje niče tamna figura sa oficirskom šapkom na glavi. Ali, šinjel se raskopča, i pred nama se ukaza prelepo lice Valeriana Osinskog, koji nam, sav ozaren, pruži obe ruke. Čekao nas je sa taljigama, koje pohitaše ka obali Dnjepra; tamo se talasala barka spremljena za dug put i opskrbljena svim mogućim potrepštinama.

Trenutak kasnije, eto nas kako plovimo posred široke reke, ciljajući prema jugu. Ta je naša plovidba potrajalo oko nedelju dana. Noću bismo čamac izvlačili iz vode i kutali ga u žbunju koje je prekrivalo obale i odlazili na spavanje, pokušavajući da ugrabimo koji sat odmora. Danju bismo veslali iz sve snage, pritajeni u ševaru koji je optočavao Dnjepar ako bi se na horizontu slučajno ukazao dim parobroda.

Po dolasku u Kremenčug zatičemo Valeriana Osinskog, koji je pristigao železnicom sa lažnim pasošima i svim ostalim što je bilo potrebno.

Od njega smo saznali da je Kijev okrenut naopačke u potrazi za nama. Policija je izgleda bila uverena da se krijemo po gradu.

Kada je reč o zatvoru, u njemu je naše bekstvo otkriveno tek kasno ujutru. Videvši da je zajedno sa nama nestao i Mihajlo, niko nije mogao da dokuči o čemu je reč. Poverenje koje je uspeo da ulije bilo je toliko da su upravnik i svi službenici verovali da smo ga upravo ubili kako bismo pobegli, i svuda su uzaludno tražili njegov leš.

Tek nakon provere pasoša, koji se ispostavio kao falsifikat, svi su spoznali do tada nepojmljivu istinu našeg nestanka.

Upravnik je nekoliko dana šetao kao s uma sišavši, neprestano ponavljajući: *А парчик просто открывался!*⁹⁹ . . .

Tim je rečima kozak završio svoju priču. Nakon njega su govorili drugi, ali kako su im pustolovine slabo zanimljive, a sa prostorom inače kuburimo, njihove ću priče preskočiti.

⁹⁹ *A sve je bilo jednostavnije nego što je izgledalo!* – citat iz basne I. A. Krilova „Kutijica“ (1807)

da idu u svojoj civilnoj odeći. Na četvoro nas dolazila je samo jedna krivošija, pa ipak smo bili odlučni da bekstvo više ne odgađamo.

Na zakazani dan uveče Mihajlo nam donosi uniforme. Presvukli smo se, a odeću koju smo ostavljali poslagali tako da sutradan ujutru straža, provirivši kroz prozorčić, pomisli kako još uvek spavamo.

U ponoć nam stiže Mihajlo. Ali, javlja se neočekivana prepreka. Dežurni stražar, koji je u obavezi da ostane budan celu noć, tog trenutka ulazi u naš hodnik, bez i najmanje želje da ode.

Tada Stefanovič, kao slučajno, iz ruku ispušta raskupusanu knjigu pravo u baštu. Pavši na zemlju, listovi se razleteše kojekude, a Stefanovič se obrati Mihajlovu s molbom da ih neodložno pokupi. Mihajlo po nju posla dežurnog, i dok je ovaj skupljao rasute listove mi bešumno izlazimo iz ćelija i hitamo ka izlazu.

Na kraju hodnika u prizemlju čekao nas je užas u vidu konopca sa zvona za uzbunu koji visi sa plafona. Prolazim ja tako po mrklom mraku pribijen uz sam zid kada se nehotice spotakoh o nešto. Ispruživši instinktivno ruke ispred sebe, osetim kako prstima nešto dodirujem, hvatam se za nj da ne bih izgubio ravnotežu, kad odjednom glasna zvonjava krete da ispunjava celokupni zatvorski prostor. Bio je to konopac zvona za uzbunu!.. Užas, bruka, komičnost naše nesreće kao munja sinuše mi pred očima. Bili smo ubeđeni da je sve propalo. Hodnik je već brujao od na brzinu probuđenih vojnika. Međutim, Mihajlo nije gubio prisebnost. Naredio nam je da se posakrivamo po ćoškovima, da bi potom požurio ka kordegardiji⁹⁸ i objasnio kako je on sam slučajno zakačio konopac. Ubrzo je sve ponovo utihnulo. Ali, eto ti nove nevolje: s obzirom da smo se razbežali kud koji, malo je falilo da se nakon izlaska iz svojih skrovišta pogubimo po onom mraku. Mihajlo je dobar deo vremena potrošio jureći s jednog kraja prostorije na drugi kako bi nas sve ponovo okupio na jednu gomilu.

Napokon smo se ponovo postrojili u dva reda i krenuli dalje. Ostalo je, međutim, ono najteže: proći kroz zatvorsku kapiju pored stražara i portira. No, tu smo nekako bolje prošli. Na Mihajlov uzvik, portir nam

⁹⁸ Kordegardija (od fr. *corps de garde*) – stražara koja čuva ulaz u tvrđavu. Obično raspolaže ulazom i izlazom u neposrednoj blizini samih vrata, a često je bila osposobljena i za paljbu (kroz puškarnicu) iz njenog prostora pred ulazom u tvrđavu (prim. prev.)

SOFIJA PEROVSKAJA

Bila je zgodna žena, iako nije posedovala onu privlačnost koja zna da zaseni na prvi pogled, već takvu koja vas u tō više opčinjava što više u nju gledate.

Plavojka, sa dva ozbiljna i pronicljiva plava oka smeštena pod širokim i prostranim čelom; sitne i tanke crte lica; punačke ružičaste usne koje sa svakim osmehom otkrivaju dve niske divnih belih zuba; nesvakidašnje pravilna i nežna linija podbratka.

Ipak, nisu toliko crte same po sebi bile ono što je očaravalo posmatrača, koliko celokupnost njene fizionomije. Bilo je nečeg nestašnog, promućurnog i istovremeno naivnog u tom zaobljenom lišću. Predstavljala je oličenje devojaštva. Sa svojom neobičnom mladolikošću Sonji je uspevalo da sa dvadeset šest izgleda kao devojka od osamnaest leta. Sitna, stasita i graciozna figura i svež i zvonak glas pojačavali bi tu iluziju, maltene neodoljivu kada bi stala da se smeje, što je bivalo jako često. Smešljive prirode, smejala se sa takvim zanosom i takvom beskrajnom i neodoljivom veselošću da ste je u tim trenucima mogli uzeti za neku petnaestogodišnju smešljivicu.

Za sopstveni izgled uopšte nije marila. Odevala se na najjednostavniji mogući način, a verovatno joj se često dešavalo da ne zna da li je obučena s lica ili naličja. Do čistoće je, pak, strasno držala i po tom pitanju je bila zahtevna i pedantna kao kakva mlada Švajcarkinja.

Sonja je jako volela decu i bila je izvanredna učiteljica. Opet, postojala je jedna uloga koja joj je ležala još i više – uloga bolničarke. Kada bi se dogodilo da se neka od njenih prijateljica razboli, uvek se prva javljala, predlažući sebe za tu nezahvalnu dužnost. Prema bolesnicima bi se odnosila sa tolikom brižljivošću i strpljenjem da je zauvek osvajala njihova srca.

Veliku privrženost u životu gajila je prema svojoj majci Varvari Sergejevnoj, koju je volela svom onom dirljivom i naivnom nežnošću kakva se inače samo kod ćerki dâ zateći. Nije se jedanput izložila opasnosti kako bi se videla s njom. U nemiru i brigama sopstvenog burnog života njoj polazi za rukom da u srcu sačuva tihi kutak u kojem tinja to ugodno osećanje. Nikada nije zaboravljala beskrajne muke kojima je zbog sebe

izlagala svoju mati i koristila je i najmanju priliku da joj se javi. Ne je-danput, čak i za poslednjeg perioda svog života, dešavalo joj se da na minut ostavi surove zavereničke poslove i svojoj mati sačini pošiljku od omiljenih joj poklona i poslastica.

I ta je devojka, tako skromne i nevine spoljašnosti, tako blage i nežne naravi, bila jedan od najstrašnijih pripadnika strašne revolucionarne partije. Upravo je njoj povereno rukovođenje prvomartovskom akcijom. Na parčencetu stare koverta olovkom je iscrtala plan lokacije, podelila zaverenicima raspored položaja da bi se kobnog jutra pojavila na bojnopolju, primajući jednočasovne izveštaje o carevom kretanju i maramicom dajući zaverenicima znake za premeštanje. Već sumornog drugog aprila potresla je drugove i neprijatelje svojom istinski junačkom smrću.⁶⁰

Pokušaćemo ovde da, u onoj meri u kojoj nam je to naše sposobnosti dozvoljavaju, skiciramo tu ličnost koja je u sebi objedinila tolike količine čisto ženske nežnosti, ratničke snage i samopožrtvovane predanosti mučenika.

I

Kao i Kropotkin, i Sofija Perovskaja pripada višoj ruskoj aristokratiji. Porodica Perovski predstavlja mlađi ogranak familije čuvenog Razumovskog, morganatskog supruga carice Jelisavete Petrovne⁶¹ (1709-1762), ćerke Petra Velikog koja je vladala Rusijom sredinom minulog veka, od 1741-1762. Njen deda, Lav Aleksejevič Perovski⁶² bio je ministar prosvete, dok joj je otac dugo vremena držao funkciju general-gubernatora Sankt Peterburga; rođeni stric njenog oca, znameniti grof Vasilij Aleksejevič Perovski⁶³, osvojio je caru Nikolaju nekoliko provincija u srednjoj Aziji.

⁶⁰ Pogubljenje Perovske zapravo je izvršeno trećeg aprila 1881. godine

⁶¹ Aleksej Grigorijevič Razumovski (1709-1771) – miljenik Jelisavete Petrovne. *Morganatski brak* (od franc. *mariage morganatique*) je nezvanični brak između osoba nejednakog društvenog ranga, koji ne donosi prava prestolonasledstva.

⁶² Deda Sofije Perovske, ministar narodnog obrazovanja u periodu 1810-1816, zvao se Nikolaj Ivanovič.

⁶³ Vojni gubernator u periodu 1833-1842 i 1851-1856. godine. Pod njim je zauzeta tvrđava Ak-mečec (1853), a 1854. sklopljen i za Rusiju krajnje povoljan ugovor sa hivinskim kanom

Bili smo prosto u očaju. Na kraju se Valerian Osinski, spoljni organizator našeg bekstva, dosetio da ode u krčmu u koju je Nikita često znao da zalazi i, kao slučajno se sprijateljivši s njim, kaže kako treba pisara u šećerani na selu. Uslovi su bili krajnje prihvatljivi i Nikita je progutao mamac. Dobivši svoje putne troškove i platu za mesec dana unapred, ostavio je službu u zatvoru – jer, nužno je bilo odmah otputovati. Jedno odlaganje, drugo, treće, i tako sve dok nismo izveli bekstvo. Tada mu je vraćen pasoš, sa porukom da se od njega ništa više ne traži. Zašto – naravno, neće imati poteškoća da i sam pogodi.

Kada je njegovo mesto oslobođeno, upravnik je došao k Stefanoviču i Dejču, s ciljem da prijateljski porazgovaraju o Nikitinom nasledniku.

– Nije li Fomenko (Mihajlo) pravi čovek za to mesto?

Stefanovič se namršti, procedivši kroz zube:

– Špijunčina, reklo bi se.

– Ma kak'! Zlatan čovek – branio ga je njegov upravnik.

Mihajlo je položen za ključara u odeljenju za političke zatvorenike.

Najvažnije smo obavili, ali nije još sve bilo gotovo. Mihajlo nam je mogao otvoriti vrata naših ćelija, ali kako da četvorica ljudi neopaženo izađu iz zatvora koji je pod vojnom stražom?

Opet, nismo smeli izgubiti ni sekundu. Mihajlov je položaj bio izuzetno opasan. Zatvor je bio dupke pun političkih osuđenika svih sorti i kategorija, od mladića koji su uhapšeni zbog najmanje sumnje do ozbiljno kompromitovanih revolucionara. Bilo je tu ljudi svakojake fele, a mnogi su Mihajla poznavali s obzirom da su imali priliku da ga sretnu ranije. Razume se, nije bilo mesta strahu od otvorenog potkazivanja; kao prekaljeni ilegalac, Mihajlo se kretao isključivo u krugu proverenih ljudi. Ipak, ko je mogao da ga zaštiti od nezlonamernog brbljanja, naročito u tako pipkavoj situaciji?

Sedeli smo kao na žeravici.

Nužno će biti da iskoristimo prvu pogodnu priliku koja nam se pruža zahvaljujući Mihajlu. Čovek se nije čestito ni bio navikao na svoj novi posao, a mi smo već bili odredili noć za bekstvo.

Najlakši način da se izađe iz zatvora bio je da se prerušimo u stražare koji se nakon završetka smene vraćaju u svoju kasarnu. Mihajlo je za dvojicu od nas pripremio vojničke uniforme, ali druga dvojica je trebalo

da ga prime u službu sa lažnim pasošem nekakvog seljanina Fomenka – najpre kao fizikalca, a onda i kao čuvara.

Ovde mu, uz posvećenost kojom je izvršavao svoje radne zadatke i besprekorno vladanje, polazi za rukom da stekne svu naklonost svojih nadređenih, pa je već kroz mesec dana bio unapređen u ključara jednog od hodnika u čijim su ćelijama ležali sitniji kriminalci.

Da bi pružio nedvosmislen dokaz svojih krasnih duševnih kvalifikacija, Mihajlo se po Stefanovičevom savetu jednog dana zaputio k svom upravniku sa prijavom protiv Stefanoviča, dok je ovaj za to vreme u svojoj ćeliji namerno pisao nekakvu besmisleni zabelešku.

- Vaša milosti – kazao je Mihajlo – imamo problem.
- Koji? – prestravljeno će upravnik.
- Politička pisanija.
- A čija to? – pitao je upravnik.
- Stefanoviča.
- Pa neka piše čovek – kazao je upravnik, odmahnuvši rukom.

Treba napomenuti da je u to vreme položaj kijevskih političkih zatčenika bio krajnje neobičan. Teror, koji je u prvo vreme pokosio niže činovnike, ispunio je Kijev takvim paničnim strahom da su nam se svi redom, od državnog javnog tužioca do upravnika zatvora ulizivali, u strahu da ne budu ubijeni na prvi naš znak. Eto zašto, saznajući da se pisanijem bavi niko drugi do Stefanovič, koga su se bojali više od svih, upravnik nije naložio pretres njegove ćelije. Međutim, od tog je dana Mihajlo osvojio srce svog načelnika.

Ne želeći da nas, političke zatvorenike, razgnevi, upravnik je za ključara položio izvesnog Nikitu, čoveka izuzetnih osobina i dobrog k'o lebac. Opet, nužno je bilo rešiti ga se po svaku cenu, zato što bi na njegovo upražnjeno mesto verovatno došao Mihajlo.

Opet, izdejstvovati Nikitino smenjivanje je bilo sve samo ne lak zadatak. Ta nam dobričina nikada nije učinila ništa nažao. Onda smo bezobrazno počeli da ga klevetamo za sve i svašta i tužili ga upravniku, koji ga je ni krivog ni dužnog grdio i pretio mu kaznom. A naš Nikita, umesto da se naljuti i počini, kako smo se nadali, kakvu nesmotrenost, podnosio je sve ćutke, ponavljajući:

- Hrist je trpeo, trpeću i ja.

Iz takve familije potiče žena koja je zadala tako žestok udarac carizmu.

Sofija je rođena 1854. godine. Tužno je bilo njeno detinjstvo, sa ocem okrutnim despotom, kakvi se daju sresti samo u Rusiji, sa većito omalovažavanom i maltretiranom materi, ženom visokog morala koja je trpela svu gorčinu suživota sa ruskim despotom samo da mu ne bi za žrtvu ostavila nezaštićenu nejač. Tako se Perovskaja, već u samim nedrima porodice naučila netrpeljivosti prema ugnjetavanju i velikodušnoj ljubavi ka slabima i ponižavanima, jednoj od najdirljivijih crta njenog karaktera.

Istorija života Sofije Perovske predstavlja veran prikaz istorije ruske mladeži, a takođe i revolucionarne partije.

Kao i kod drugih žena njene generacije, sve je počelo od obične želje za učenjem. U doba kada je Perovskaja navršila petnaest godina, pokret za oslobođenje žena bio je u punom jeku, povukavši za sobom čak i njenu stariju sestru Mariju. Sonja se baca na nauku, upisuje kurseve, čita. A šta je nudila književnost tog doba? Najoštriju kritiku celokupnog našeg društvenog sistema, ukazivajući na socijalizam kao krajnji cilj i jedini lek protiv svih društvenih pošasti. Učitelji su joj bili Černiševski i Dobroljubov, autori na čijim je delima stasala i sva današnja omladina. Sa takvim učiteljima, njena žeđ za znanjem skoro izvesno prelazi u žeđ za akcijom, saglasno idejama stečenim iz takvog štiva. Istovetna tendencija javlja se savršeno nezavisno i kod mnogih drugih devojaka u takvom položaju. Srodnost ideja stvara među njima osećanje vatrenog prijateljstva, a svest da nisu same budi u njima želju i nadu da nešto učine po pitanju svojih ideala. Eto vam zametka tajnog društva, pošto se u Rusiji sve što za cilj ima dobrobit naroda, a ne cara, mora obavljati tajnim putevima.

Bekstvo iz roditeljskog doma, na koje ju je svojim mešanjem u njen život primorao otac, odvojivši je time od porodice, učinilo je da se Perovskaja još tešnje zbliži sa svojim drugovima i drugaricama. Postala je vrlo bliska prijateljica sestara iz nesrećne porodice Kornilov⁶⁴, obrazujući klicu iz koje će se dve godine kasnije razviti kružok „čajkovaca“, koji je imao izuzetno važnu ulogu u prvim godinama pokreta.

⁶⁴ Reč je o ćerkama fabrikanta Kornilova Aleksandri Ivanovnoj (rođena 1853), Veri Ivanovnoj (1848-1873) i Ljubovi Ivanovnoj (1852-1892). Vera je umrla u dvadeset petoj godini od tuberkuloze. Suprug Ljubovi, A. Serđukov, svoj je život okončao samoubistvom u izgnanstvu

Perovskaja je zajedno sa nekoliko mladih studenata, uključiv tu i Nikolaja Čajkovskog, koji je budućoj organizaciji ostavio svoje ime, bila jedan od prvih članova tog kružoka, koji je po svom karakteru u početku više podsećao na bratstvo nego na političko udruženje.

Taj kružok, koji je isprva bio posvećen isključivo vođenju propagande među omladinom, brojao je prilično malo ljudi. Izbor novih članova vršen je putem rasprava i uvek jednodušno. Nikakvog statuta nisu imali, niti je za njim bilo potrebe, zato što su sve odluke donošene isključivo jednoglasno. I to pravilo, tako nepraktično, za sobom nijedanput nije povuklo neki sukob, čak niti neugodnost, zato što su ljubav i poštovanje koje su spajale članove ovog kružoka bili toliki da je u njemu ostvareno ono što je genijalni Ruso⁶⁵ video kao ideal društvenih odnosa: manjina nije ustupalo mesto većini po potrebi ili pod pritiskom, već dobrovoljno, pod uticajem unutrašnjeg ubedenja da pravda mora biti na drugoj strani.

Pripadnici kružoka među sobom su se ophodili kao rod najrođeniji. Iskrenost i bezuslovna otvorenost činile su prvu osnovu njihovih odnosa. Svi su se među sobom znali kao članovi iste porodice, ako ne i bolje od toga, i niko ne bi imao želju da od drugih kuta niti jedan svoj potez, ne samo iz zajedničkog, već i iz ličnog života. Tako se i najmanja slabost, najmanji tračak egoizma ili nedovoljne posvećenosti radu opažao, pokazivao ili ponekad izazivao prekor, ali ne mentorske, već bratske prirode, pobuđen ljubavlju i iskrenom žalošću, što ga je i činilo blagotvornim po čoveka.

Takvi idealni odnosi, neostvarivi za organizaciju koja se sastoji od većeg broja ljudi povezanih jedino istovetnošću svog cilja, u potpunosti se gube sa širenjem političke delatnosti pomenutog kružoka. Ali, oni nisu mogli da na bolji način utiču na moralni razvitak ličnosti. Stvorili su ljude sa srcima od zlata i nestali, poput Kuprijanova, Sarušina, Serđukova i tolikih drugih koji bi u svakoj drugoj zemlji predstavljali ponos i diku nacije. A gde su nama oni, gde?

Jedni su umoreni u zatvoru, drugi su sami podigli ruku na sebe, treći su pokopani po sibirskim tundrama i rudnicima ili ostali slomljeni pod

⁶⁵ Žan-Žak Ruso (1712-1778) – francuski pisac i filozof. Svoje stavove o međuljudskim odnosima iznosio je u svojim traktatima „Rasprava o poreklu i uzrocima nejednakosti između ljudi“ (1755), „O društvenom ugovoru“ (1762), kao i u svojim slikarskim dostignućima. Tumačenja Rusoovih pogleda kasnije je dala Vera Zasulič u knjizi „Žan-Žak Ruso“ (1898)

- Ih! – kazala je – Ta oni će vam krenuti zaobilaznim putem i izaći na Nevski. Jasno k'o dan! Vadite konje iz *кошке*⁹⁵, (kod bolničke kapije je stajala jedna) i presecite im put. Ma prosto k'o pasulj!

Upravo smo tim putem i išli. Sreća naša te niko nije poslušao savet matore oštrokonde.”

II

Kada je Kropotkin završio svoju priču, na red je došao Ivan Bohanovski⁹⁶ zvani Kozak, zato što je kao rođeni Ukrajinac po svojoj hrabrosti, ničim nenarušivom hladnokrvnošću, ali i svojom ćutljivošću i zaista podsećao na drevne kozake iz te zemlje.

Svi se okretosmo prema njemu. Izvadio je iz usta svoju drvenu lulicu i kazao:

- Nema tu šta da se priča. Mihajlo⁹⁷ je došao, pokupio nas i izveo – to mu dođe to.
- Ne, ne – okomiše se prisutni na njega – daj sve.
- Aa . . . Pa dobro, na dogovoreni dan je došao sa ključevima od naših ćelija-
- Ne, ne – eto vam njih ponovo. – Da čujemo sve. Ispričaj nam sve od početka.

Kozak, uvidevši da mu nema spasa, uze svoju lulu, te stade da je puni polako, kao čovek koji se sprema na dalek put, zatim je zapali, isproba da vidi da li dobro vuče i razveza svoju priču, sa više reči nego što bi ih inače možda izgovorio za pola godine.

„Mihajlo je – počeo on – u zatvor došao nekih dva meseca pre našeg bekstva. Nije bilo nimalo lako uvesti ga unutra. Najzad, uspelo mu je

⁹⁵ Tramvaj sa konjskom vučom (prim. prev.)

⁹⁶ Ivan Vasiljevič Bohanovski (1848-1917); učesnik Čigirinske zavere. Pobegao je iz Kijevskog zatvora u leto 1878. godine, zajedno sa Lavom Dejčim i Jakobom Stefanovičem (videti poglavlje *Jakov Stefanovič* kao i fusnotu o Čigirinskoj zaveri u poglavlju *Terorizam*)

⁹⁷ Mihajlo (Mihail Fjodorovič Frolenko; 1848-1938) – godine 1882. osuđen na smrtnu kaznu, kasnije preinačenu u doživotnu robiju, koju je najpre izdržavao u Petropavlovskoj, a kasnije u Šliseljburškoj tvrđavi. Oslobođen 1905.

Kroz jednu od uličica prošla je policijska patrola. Trenutak kasnije, violina se opet začu.

Sad je čas!

Stražar stiže do kraja svoje putanje. Hvatam svoj halat: jedan, dva, tri. Halat je svučen i brzinom strele hitam ja ka izlazu. Vrisak i krici stražara iza mojih leđa. Kao što sam i predvideo, krenuo je da me uhvati umesto da požuri prema kapiji i preseče mi put, čime mi je dao par koraka prednosti. Ipak, toliko sam bio iscrpljen da su naši, koji su sa zebnjom u srcu odozgo posmatrali tu mahnitu trku, kazivali kako je stražar bio na tri koraka od mene i da samo što me ne beše bocnuo bajonetom koji je bio metnuo preda sê. Ništa od toga nisam vam ja video. Čuo sam samo njegove neartikulisane krike, ali i vrisak radnika koji su istovarivali drva u dnu dvorišta.

Stižem do kapije gde ugledam neka kola, ali u prvi mah me obuze sumnja – jesu li to naši, pošto u oficiru koji je sedeo u njima nisam mogao da prepoznam svog prijatelja. Udarim ja dlanom o dlan kako bih ga naterao da se okrene, na veliko čuđenje prijatelja koji su posmatrali tu scenu i ovaj potez shvatili kao izliv radosti! Oficir se okreće, ja ga prepoznajem i već sledećeg trenutka eto mene u kolima. Konji pojuriše kao vetar, a ja na svojim plećima osetih nikolajevski vojnički šinjel, koji je moj prijatelj pripremio zajedno sa oficirskom šapkom.

U bolnici je potom, kako čujem, nastao veliki lom. Stražarski oficir je sa celokupnom stražom pohitao na vrisak mog stražara i, saznajući o čemu je reč, naposljetku počeo da gubi glavu, čupa sebi kosu i ponavlja:
– Gotov sam, gotov! Trčite, hvatajte ga, hvatajte!

Međutim, nije bio u stanju da izda ni najobičniju naredbu. Jedan od naših, signalista – isti onaj koji je svirao na violini, pohitao je dole i, prišavši oficiru, pridružio mu se u jadikovanju nad sudbinom, pitajući: *Šta se desilo? Ko je pobegao? Kako? Kada? Gde?* itd., dok je oficir, van sebe od očajanja, odgovarao na njegova pitanja i tako traćio dragoceno vreme.

Jedna starica dade užasan savet.

teretom beskonačne tuge zbog gubitka svega onoga do čega su u životu držali.

Upravo je u toj nemilosrdnoj, ali istovremeno nežnoj sredini, u atmosferi prožetoj gotovo monaškom rigoroznošću, ali i ugrejanoj dahom entuzijazma i požrtvovanja, Sofija Perovskaja provodi prve četiri godine svoje mladosti, doba kada čista i netaknuta duša tako žedno upija svaki blagotvoran utisak, kada se vrelo srce sa razumevanjem odnosi ka svemu što je veliko i plemenito.

Van svake je sumnje da među uticajima koji su oblikovali taj karakter jedno od najznačajnijih mesta pripada čajkovskom kružoku. I zaista, posmatrajući moralnu fizionomiju S. Perovske lako ćemo zapaziti da su se u njoj do kraja života očitavale sve dobre strane tog društva, premda je blagodareći sopstvenim osobnostima ona umela da iz njega odstrani suvišnu porodičnu privrženost i sentimentalnost.

Perovskaja je slovila za jednog od najuticajnijih i najvažnijih članova kružoka zbog stoičke strogosti prema sebi samoj, svoje neiscrpne energije i osobenosti svog opsežnog uma. Jasan i pronicljiv, taj je um posedovao filozofski kvalitet koji se izuzetno retko zatiče kod žena, iskazan ne samo umećem da savršeno razume pitanje koje joj je postavljeno, već i da ga redovno dovede u vezu sa svim pitanjima koja iz njega proističu. Otud se kod Perovske s jedne strane javlja retko viđena snaga ubeđenja, koja nije mogla biti pokolebana ni sofizmima ni prolaznim utiscima trenutka – što je pri grozničavoj hitrini našeg političkog života dalo povoda optužbama za nekakav konzervativizam – dok, sa druge strane, beležimo nesvakidašnju snalažljivost u svim vrstama rasprava, bilo teorijskim, bilo praktičnim. Teško je bilo naći postojanijeg i umešnijeg dijalektičara od Perovske. Razmatranje tema sa svih tački gledišta joj je donosilo ogromno preimućstvo nad protivnicima, koji su pitanjima obično prilazili samo s jedne strane, one koja im je naznačena ličnim sklonostima i simpatijama.

Kao druga manifestacija ovakve širine i svestranosti javlja se nesvakidašnja razboritost njenog uma. Na sve stvari je gledala u njihovom pravom svetlu i prirodnoj veličini, a svojom je logikom bespoštedno razbijala iluzije svojih ushićenijih drugova. Crpeći u osećaju dužnosti čvrstinu i postojanost koja slabijima daje lažnu nadu, ona nikada ništa nije preuveličavala niti je svojoj i delatnosti svojih drugova pripisivala

veći značaj od onog koji su oni zaista imali. Stoga je uvek pokušavala da tu delatnost proširi, iznalazeći nove puteve i načine za delovanje, sled čega je uvek bila jedan od najpreduzimljivijih inicijatora u svim organizacijama u kojima je učestvovala. Tako je prelaz sa propagande među omladinom na propagandu među radništvom, koji su „čajkovci“ obavili 1871-1872. godine, u velikoj meri bio rezultat njenog zalaganja. Nakon što je taj prelaz sproveden u delo i uticaj propagande po prestoničkim fabričkim krugovima poprimio za to vreme neobično široke razmere, zaokupivši čitav kružok, među prvima je insistirala na neophodnosti sledećeg koraka – prelaska iz grada u selo, uvidevši da u Rusiji jedino partija koja ume da se zbliži sa seljaštvom ima budućnost. Otud, budući da je već bila član „Narodne volje“, njeno stalno zalagala za širenje revolucionarne propagande ne samo među gradskim radništvom, na čemu se u značajnoj meri zasnivao rad organizacije, već i za njeno širenje na selu.

Ipak, to njeno većito nezadovoljstvo, ta neprekidna potraga za novim i boljim isključivo je bila rezultat snažne kritičke misli, a ne izliv viška vatrene uobrazilje koja čoveku onemogućava da se zadovolji ma kakvom stvarnošću, kao što imamo slučaj sa romantičnim dušama. Takvog romantizma, koji je u stanju da neke ljude nadahne za velike podvige, da bi onda doveo do arčenja života u jalovim maštarijama, kod Perovske nije bilo ni u tragovima. Bila je i suviše pozitivna osoba da živi u svetu himera, i suviše energična da sedi skrštenih ruku. Prihvatila je život onakvim kakav jeste i trudila se da radi na najbolji mogući način u datom trenutku. Dokoličenje je za nju predstavljalo najnesnosniju od svih patnji.

Pa opet, kada je to bilo nužno, umela je da izađe na kraj sa godinama neaktivnosti.

II

Dvadeset petog novembra 1873. godine Perovskaja je zajedno sa nekolicinom radnika među kojima je širila propagandu uhapšena na gradskoj trošarini Aleksandar Nevski. Strpali su je u Petropavlovsku tvrđavu, ali je u nedostatku dokaza posle nekoliko meseci tamnovanja privremeno puštena na slobodu, na jemstvo njenog oca, koji je onda u pratnji majke šalje za Krim, gde su imali porodični posed.

poziciji da vidi znakove ostalih pet stražara. Zaključili smo da treba ili unajmiti pomoćne stražare za prosto prosleđivanje signala ili promeniti poslednji znak.

Izabrali smo potonje.

Jedan od naših iznajmljuje sobu na trećem spratu zgrade prekoputa bolnice. Sa njenog prozora ne samo da su se videla sva pet stražara, već i dvorište kojim sam šetao. Za davanje signala bila je zadužena violina, koju će naš drug zasvirati kada svi signali budu pozitivni, prekidajući muziku svaki put kada bi neki od njih bio nepovoljan. Ovakav način je imao još jednu prednost – neprekidno je ukazivao na pogodno vreme za bekstvo, ostavljajući meni izbor najoptimalnijeg trenutka.

Prvoga dana, kada je sve bilo spremno, a kočija čekala parkirana kod kapije, ja sam bio taj zbog koga su prijatelji doživeli nekoliko neprijatnih trenutaka; zdravstveno stanje mi je bilo pogoršano i osećao sam se toliko slabim da se nisam usudio na pokušaj. Zato nisam ni bio izašao u šetnju, što je neke nateralo da pomisle kako je policija počela da sumnja i uvela mi zabranu izlaska u dvorište.

Ozdravio sam nakon dva dana; bio sam rešen da iskoristim ovu pauzu koju mi je dala bolest.

Sve je bilo spremno: privezao sam cipele, podrezao tu i tamo svoj halat kako bi ga se lakše oslobodio, rečju – sve.

Poveli su me u šetnju. Čim sam zakoračio u dvorište čuo sam zvuk violine. Muzika je trajala pet minuta, ali nisam hteo da iskoristim tu prvu pogodnu priliku, zato što je u početku nadzor uvek instinktivno malo jači. Tek! – violina utihnu: nakon dva minuta ulaze kola natovarena drvima. Violina opet kreće.

Ovaj put odlučujem da iskoristim priliku. Pogledao sam u stražara: išao je svojom uobičajnom putanjom na pet koraka između mene i kapije. Pogledao sam i u njegovo oružje: napunjeno je, znam to. Da li će pucati ili ne? Verovatno ne, pošto će, budući na tako maloj udaljenosti, pre gledati da me ščepa. Opasniji je bio njegov bajonet u slučaju da me na tom očajničkom putu bekstva ne izda snaga. Ali i za to sam bio spreman. Ostanem li u zatvoru, sigurno ću umreti. *Sad ili nikad!* – rekoh sebi. Uzimam svoj halat: jedan! . . .

Odjednom violina prestade da svira.

Kad se nisam srušio!

ta uličica bila toliko dugačka da bi nam kola koja uđu u nju u trenutku kada naša kočija bude pošla nesumnjivo preprečila put; ne bi uspela da se dokopaju kraja dokle god mi ne budemo prešli svoju putanju od bolničke kapije do čela te uličice. Kako nismo imali dovoljno ljudi, od te smo ideje digli ruke.

Naznačenog dana izlazim vam ja u šetnju silno uzbuđen i pun nade. Gledam, zurim u dogovoreno mesto na zidu iznad kojeg je trebalo da proleti crveni balon – ništa! Vreme za šetnju mi polako ističe – ništa! Šetnja se završava, a sa njom i sva moja nadanja. U tom stanju osetljivosti, koje je svojstveno svim zatočenicima, iznosio sam sve mračnije i mračnije pretpostavke, uopšte ne sumnjajući da je sve otišlo k vragu.

Pokazalo se da je to bila čista besmislica. Nekom čudnom igrom slučaja naši nisu mogli da nađu crveni balon ni u *Гостини двору*, ni u jednom od dućana sa igračkama koje su stigli da obiđu to jutro. Svuda su se prodavali samo beli i plavi baloni, koje naša braća sasvim opravdano nisu htela da uzmu – kada su u pitanju signali, ni u kom slučaju nisu dopuštene izmene, makar bile one i najtričavije prirode. U žurbi su u trgovini robom od gutaperke⁹³ kupili crvenu gumenu loptu i napunili je gasom kućne proizvodnje. Ali, balon je ispao tako rđavo da je, kada ga je stražar pustio sa uzice, umesto da se vine nebu međ' oblake, jedino uspeo da se podigne na svega nekoliko aršina⁹⁴ pre nego što će se srušiti na zemlju, ne dospevši do vrha bolničkog zida. Razjareni stražar pokušao je da ga baci uvis svojim rukama – sa još manjim uspehom.

Upravo ovoj igri slučaja imam da zahvalim za tolike sate agonije, ali istovremeno i za svoje izbavljenje; naime, onog trenutka kada je balon bio pušten, kola sa drvima su ušla u naše dugačko sokače, u kojem nismo imali stražara. Nema sumnje da bi nam preprečila put i time sve upropastila.

Minu još izvestan period vremena za prepisku o neophodnim izmenama. Razume se, na izlazu iz dugačkog sokačeta postavljen je novi stražar. No, to je zahtevalo promenu celokupnog plana, zato što se ispostavilo da lice koje iza bolničkog zida čeka da mi uputi konačni znak nije bilo u

⁹³ Gutaperka (mal. *guttah, percha*) – kaučuku slična, ali neelastična guma sa Sumatre, koja omekša i postane elastična u vreloj vodi (prim. prev.)

⁹⁴ Stara ruska mera za dužinu ravna 0, 71 m (prim. prev.)

Tri godine je Perovskaja čekala na suđenje, primorana da se zbog strogog nadzora odrekne gotovo svakog vida revolucionarne aktivnosti – osim možda agitovanja među omladinom, što je delatnost koja je po svojoj prirodi teško dostupna kontroli policije. Nije bilo mogućnosti da se sakrije i počne sa tajnim delovanjem, zato što bi time kompromitovala sve koju su, kao i ona, bili pušteni na uslovnu slobodu.

Perovskaja je činila sve što je bilo u njenoj moći da i iz tog mrtvog vremena izvuče što više koristi. U želji da se pripremi za širenje propagande među seljaštvom, ka kojem je oduvek gajila lične simpatije, rešila je da izuči medicinu. S tim ciljem na umu ona hita u Tversku guberniju, jednom poznatom doktoru kod koga i provodi nekoliko meseci na praksi. Ubrzo, međutim, ona se vraća u Simferopolj, ubeđena u neophodnost pohađanja pravog kursa za lekarske pomoćnike, pre nego što će se i praktično posvetiti tom pozivu. Kako bilo, Perovskaja apsolutno ništa nije mogla da uradi na brzu ruku. Primivši se i najtričavijeg zadatka, ona ga obavlja na najbolji mogući način. U felčerskoj školi svojom usrdnošću i svojom savesnošću ona uspeva da pridobije takvo poverenje doktora rukovodilaca, da su joj često prepuštali praktične slučajeve, bez obzira što još nije bila završila kurs. Pacijenti su je obožavali. Priča se da je među bolesnicima bila jedna stara Jevrejka koja je болоvala od raka dojke, a koju je Perovskaja nekoliko meseci previjala. Svojim staranjem o toj bolesnici, svojim nepromenljivim milim osmehom uspela je da joj usadi takvu ljubav prema sebi da je starica verovala kako joj je dovoljan jedan pogled na Sonju da se oseća daleko bolje.

Konačno, nastupa zima 1877. godine, i toliko dugo očekivano „suđenje sto devedeset trojki“, u koje su zajedno sa Perovskom bili umešani praktično svi članovi čajkovskog kružoka.

Možda ne bi bilo zgoreg da istaknemo par pojedinosti tog njenog prvog nastupa u javnosti, s obzirom da oni nude sjajnu ilustraciju njene ličnosti.

Ne želeći da budu marionete u rukama vlade, koja je presudu počela da piše i pre početka sudskog pretresa, gotovo svi optuženi su se između sebe dogovorili da protestuju protiv takve farse od suđenja i odlučili da ni na koji način ne učestvuju u njemu. Posle ovakvog vida opšteg protesta vlada je odlučila da, kao prvo, iz sudnice udalji publiku, koja je svojim prisustvom davala podršku okrivljenima, a kao drugo, razbije

potonje na sedamnaest grupica koje bi bile uvedene jedna za drugom, u donekle opravdanoj nadi da će time oslabiti svoje protivnike.

Perovskaja se našla u prvoj grupi, i kao jedini njen član koji se nalazi na slobodi, drugog dana ujutru prva je uvedena u salu. Podrazumeva se da nije mogla da stupi u vezu sa svojim drugovima i da nije imala nikakvu predstavu o tome smatraju li oni nužnim, svrsishodnim i, što je najvažnije, izvodljivim nastaviti samostalno protest u tom obliku, kao što je bilo odlučeno prethodnog dana. Prema tome, bila je prinuđena da dela na sopstvenu odgovornost, rizikujući da u slučaju da se protest ispostavi kao pojedinačan dobije izuzetno tešku kaznu, i to u trenutku kada kao zatvorenica puštena na uslovnu slobodu od strane suda za sebe nije mogla da očekuje nikakvu ozbiljniju presudu.

Pozicija Perovske bila je veoma nezahvalna, ali na scenu je stupio osećaj drugarstva; videvši da je savršeno usamljena u svom položaju, nakon nekoliko minuta početne zbunjenosti ona izjavljuje da ni na koji način ne želi da učestvuje u pretresu dok se u sali ne pojave ljudi sa kojima deli svoja ubeđenja i sa kojima je želela da podeli sudbinu.

Perovskaja je oslobođena optužbi. No, znajući dobro cenu takvih oslobođenja u Rusiji, odlučila je da se sakrije, čime otpočinje period njenog ilegalnog bitisanja.

Uostalom, više od godina dana po ovom događaju ona se i dalje drži savršeno daleko od burnog revolucionarnog potoka, u potpunosti posvećena jednome: pokušaju da oslobodi svoje drugove, osuđene na zatočeništvo u centralnom zatvoru. Za nju te osobe nisi bili samo predstavnici dragih joj ideja – bili su to njeni drugovi, ljudi u koje je unela veliki deo sebe same, drugovi kakve jedino imamo u revolucionarnim kružocima, u kojima se čovek prihvata kao celina, sa svim svojim osećanjima i simpatijama, strastima i zamislima, i u kojima se osećanje prijateljstva ne javlja samo kao živo otelotvorenje nežnosti srca, već i ovaploćenje visokih idejnih načela tolike snage i dubine da za sobom daleko ostavljaju i najprisnije rođачke veze.

Otud ne treba da čudi strastvenost sa kojom se Perovskaja, koja je pre svega važila za čoveka kružoka, posvetila cilju oslobođenja takozvanih centralaca.

Prvi njen, ali i izbor svih drugova pao je na Miškina, moćnog govornika i junaka sa „sudeња sto devedeset trojki“. Postavljaju se punktovi za

Otpočeli smo prepisku. Ne bih da opisujem sve planove i projekte koji su predlagani, a zatim i odbacivani – bilo ih je bezbroj! Ostalo je nekoliko nerešenih pitanja: da li će neko od naših ući u dvorište, kao što je bilo predloga, koji bi na ovaj ili onaj način zaustavio stražara? Gde će stajati kočija: kod kapije ili na uglu bolnice, gde ne bi bila tako upadljiva? Hoće li tamo biti još koga osim kočijaša?

Predložio sam krajnje jednostavan i prirodan plan, koji je na kraju i prihvaćen. Niko neće ulaziti u dvorište. Kočija će me čekati kod same kapije, pošto sam se osećao i suviše iznemoglim da trčim do ugla. Jedan od mojih bliskih prijatelja, Orest Vejmar, ponudio se da me sačeka i, bude li potrebno, pomogne mi da brže uskočim u kola, a pogotovo da se neposredno po bekstvu što pre presvučem, pošto ću biti primoran da bežim oskudno odeven.

U bolnici nam nisu davali ništa do ogromnog halata. Bila je to glomazna haljina, široka, neudobna i toliko dugačka da sam prilikom hodanja morao da njen zadnji deo držim u rukama. Ni na pamet mi nije padalo da bežim u takvoj odeći. Neophodno je bilo svući ga pre nego što pohitam prema kapiji, ali ekspresno, pošto bi jedna jedina izgubljena sekunda mogla da upropasti sve. Nekoliko dana zaredom vežbao sam u svojoj ćeliji, tražeći najbolji način da izvedem tu operaciju.

Zaključio sam da bi za najoptimalniji način da se to izvede u što kraćem roku zadatak nužno bilo podeliti na tri osnovna poteza, kao što to rade vojnici pri rukovanju sa puškom – jen', dva, tri.

Ostalo je ono najteže – izbor trenutka. To pitanje je zavisilo od stanja na ulicama kojima je trebalo da prođemo. Karavan kola natovarenih drvima, policijska patrola, kozak na konju – sve je to moglo da upropasti akciju, tim pre što su ulice kojima je planirano da se ide bile jako uske i krivudave. Dakle, trebalo je pažljivo nadgledati celokupnu dužinu puta i obavestiti me kada sve bude bilo čisto. S tim ciljem, na četiri različita punkta raspoređeni su stražari. Zadatak petog stražara bio je da mi, nakon što primi signale od ostale četvorice, u odgovarajućem trenutku dâ odlučujući znak. Za tu smo svrhu izabrali crveni dečji balon na naduvavanje. Trebalo je da se izdigne iznad visokog zida bolnice, iza kojeg je stajao stražar.

Moj je predlog bio da se unajmi i šesti stražar, čiji bi zadatak bio da čeka na izlazu jednog od sokačića zato što je, po nekim mojim proračunima,

Nakon ovog uvoda, Kropotkin je ispričao kako je početkom 1876. premešten u bolnicu Sv. Nikole, kako je ležao *in extremis*⁹² itd. Ne bih da se ponavljam zato što sam o tome već govorio u njegovoj biografiji. Prelazim stoga na najvažnije činjenice.

„Doktor mi je naložio izlaske u šetnju, pa su me svaki dan, negde oko jedan sat poslepodne izvodili u veliko bolničko dvorište. Naoružani stražar me ni na sekundu nije ostavljao samog. Počeo sam da pažljivo zagledam okolinu, ne gubeći iz vida onu nametljivu misao o bekstvu.

Dvorište beše ogromno. Kapija, koju obično drže zatvorenom, tada je bila otvorena, zato što je u to vreme (bio je jul) bolnica dopremala drva za zimu. Kako je posao imao da potraje nedelju-dve, na ulaz nisu postavili stražara, što je bila izuzetno srećna okolnost.

Šetao bih gore-dole u dnu dvorišta, tačno nasuprot ulazne kapije. Stražar je redovno dreždao u blizini, između mene i kapije. Ipak, s obzirom da sam se kretao sporije od kornjače, što, zna se, zdravog čoveka može da umori više od najbržeg trka, vojnik se poslužio sledećom smicalicom: hodao je linijom koja je bila paralelna mojoj, ali pet koraka bliže kapiji. Time je mogao da svoju putanju produži za deset koraka bez ikakve opasnosti po čuvanje pošto je na svakom od njenih krajeva ostajao na istom rastojanju od kapije kao i ja. Ta računica, koju je čuvar očigledno izveo odokativno, teoretski je bila savršeno tačna. No, shvatio sam da bi u slučaju da obojica počnemo da trčimo vojnik instinktivno pokušao da me što pre zgrabi i baci se na mene, umesto da potrči pravo prema kapiji i preseče mi put. Time bi on opisao dve stranice trougla, dok bih ja prešao samo jednu.

Dakle, prednost je bila na mojoj strani. Računao sam da bih mogao da pri istoj brzini do kapije dotrčim pre stražara. Istini za volju, nadao sam se da ću biti i brži premda u to nisam bio siguran, s obzirom da me je bolest prilično iznurila.

„Kada bi me – nosio sam se mišlju – na kapiji čekala kočija u koju bi bilo lako uskočiti, onda bi mi možda i pošlo za rukom da pobegnem.“

Taman sam se kanio da svojim drugovima pošaljem pismo sa prvim skicama svog plana, kad mi od njih stiže ceduljica u kojoj je pisalo da i sami imaju nešto slično na umu.

⁹² Na samrti (prim. prev.)

osmatranje tvrđave i prilaza, organizuju se odredi sa ciljem da ga otmu na drumu. Ali, da li zato što je policija načula nešto o planiranoj akciji ili, što je verovatnije, zato što su po njegovom obraćanju na sudu svuda i sama od sebe počela da niču govorkanja o neophodnosti njegovog oslobođenja – u svakom slučaju, vlada je preduzela izvesne mere predostrožnosti i izvela nekoliko lažnih manevara. Revolucionari su se dali prevariti. Propustili su Miškinov odlazak i za njega saznali tek kada je ovaj već bio u ćeliji centralnog zatvora.

Teško je objasniti šta se sa Sonjom dogodilo nakon ovog neuspeha. Tog dana ona bez ikakvog razloga i krajnje nepravedno optužuje zaverenike sa kojima se tada sreća, da bi se, nakon što je uspela da se pribere, prosto skamenila od pomisli – neizostavno, po svaku cenu treba izbaviti ostale. Išla je ona tako, ljuta kao ris, a jedino je prema svojoj bolesnici (pod njenim je starateljstvom u to vreme bila gospođa S., trudnica u jako lošem stanju koju su na jedvite jade održavali u životu) bila nežna i pažljiva, kao i uvek.

Odlučili su da oslobode bilo kog od preostale četvorice „centralaca“ na putu poštanske kočije od Harkova do zatvorske jedinice: Rogačeva, Kovalika⁶⁶, Vojnaraljskog ili Muravskog – kome god se posreći da mu se uđe u trag. Propušteni su prvi i drugi. Vojnaraljski je bio taj koji je izabran. Taljige koje su u pratnji dvojice žandarima vozile uhapšenog zaustavio je B.⁶⁷, prerušen u oficira koji je sopstvenom kibitkom⁶⁸ tobože putovao iz Harkova. Dvojica njegovih saputnika na konjima prišli su poštanskim kočijama. Nenadani pucanj iz revolvera ubija jednog žandarma, ali istog trenu pucnjem prepadnuti konji jurnuše napred najvećom brzinom. Konjanici pohitaše za njima, nastavljajući da u trku pucaju na drugog žandarma i konje. Odmah za njima letele su i čeže. Niti jedan od devet hitaca nije ubio žandarma, i premda sa po nekoliko metaka u svojim telima, konji su jurili još mahnitije. Skoro do same stanice gonili su ih naši, zanemarujući opasnost, a zaustavili su se tek kada je sva municija ispaljena, a rđave im rage ostale bez atoma snage u sebi.

⁶⁶ Sergej Filipovič Kovalik (1846-1926) – revolucionar-narodnjak, osuđen na deset godina robije

⁶⁷ U pitanju je Aleksandar Ivanovič Baranikov (1858-1883)

⁶⁸ Pokrivena kola (prim. prev.)

DVA BEKSTVA

I

Jedne večeri sredinom januara 1880. godine – ne sećam se tačnog datuma – nekolicina ruskih emigranata koji žive u Ženevi sastala se na čajanki kod G.

Okupljanje je bilo prilično brojno – sedmoro ili osmoro ljudi – i prilično veselo, što nije baš čest slučaj sa druženjima emigranata. Naša prelepa domaćica Reveka G. je sedela za klavirom i na izuzetno lep i izražajan način izvodila repertoar sačinjen od nekoliko ukrajinskih pesama. Svi smo bili pod utiskom muzike. Šale, smeha . . . Glavna tema razgovora bilo je bekstvo jednog našeg druga iz Sibira, za koje smo upravo tog dana saznali.

Kada su sve pojedinosti bekstva koje smo imali na raspolaganju bile prepričane, a sve opaske, komentari, nagađanja i pretpostavke iscrpljeni, nastupilo je mrtvo i tupo zatišje, vreme kada se u Rusiji obično kaže: *Дурак народился*⁹⁰ ili *Тихий ангел пролетел*⁹¹ – kako vam već po volji.

Pod utiskom razgovora o bekstvu našeg prijatelja na pamet mi je tada pala ideja da prisutnima, među kojima su bili Kropotkin i Bohanovski, predložim da razmenimo sopstvene priče o bekstvima. Skoro svako je imao svoje pustolovine, pa je bilo izgleda da veče bude zanimljivo. Predlog je prihvaćen sa gromoglasnim odobravanjem.

Kropotkin se dugo nećkao, govoreći kako je toliko puta već morao da pripoveda o svom bekstvu da mu je čestito dozlogrdilo. Ali, tako smo ga ugnjavili da je na kraju morao da popusti.

„Čvrsta namera da po svaku cenu pobegnem“, krenu on, „nije me napuštala od prvog dana hapšenja. No, ako na svetu postoji nešto nemoguće, onda je to pobeći iz Petropavlovske tvrđave. Krojio sam planove ili, bolje rečeno, gradio kule u vazduhu, znajući da su u pitanju tek pusti snovi. Prodoše tako tri godine.“

⁹⁰ Budala se rodi (prim. prev.)

⁹¹ Tihi anđeo prelete iznad nas (prim. prev.)

Žandarm je sa uhapšenim odjurio u galopu. Uzrok neuspeha ležao je u činjenici da se sa pucnjavom započelo pre nego što su istrgnute dizgine iz ruku kočijaša i presečene štrange na amovima. Ali za taj, ranije neuočeni propust izvršio delo iskupili su se potonjom hrabrošću, za koju umalo nisu platili glavom. Samo nekoliko minuta kasnije iz stanice su krenula kola sa šest žandarma na povratku iz belgorodskog zatvora, do kojeg su otpratili prethodnu grupu zatvorenika. Da su naši kojim slučajem još neko vreme jurili za kočijom, svi bi neminovno stradali.

Perovskaja je, pak, bila nemilosrdna: žestokim je prekorima zasipala i bez toga dovoljno utučene drugove, nazivajući akciju „nečasnom i sramnom po revoluciju“. Ni za kakva opravdanja nije htela da čuje: „Zašto ste promašili? Zašto ih niste gonili dalje?“

Podjednako je neophodno bilo što je pre moguće otputovati iz Harkova, zato što je zahvaljujući pomenutim kolima sa žandarmima policija pratila naše po svežem tragu. Ostavljeni bez mogućnosti da se tog dana svi povuku odjedanput, zaverenici su otputovali podeljeni u dve grupe. Prva, brojnija grupa napustila je grad bez ikakvih zadržavanja, ali kada se nakon dva ili tri dana na železničku stanicu pojavila preostala trojka, svi pristupi su već bili zaposednuti od strane raznih poslužitelja iz gostionice i stanova na koje su bili nagrnuli. Po uputstvima jednog od njih uhapšen je Fomin⁶⁹. Drugoj dvojici, koji su ostali neotkriveni, pošlo je za rukom da uspešno otputuju. Što se tiče Perovske, ona je uprkos intenzivnim policijskim pretragama odlučila da uopšte ne ide, uverena da nema nikakve opasnosti i da valja nastaviti akciju.

Uopšteno govoreći, Perovskaja u akcijama nije štedela sebe. Ta ma-lecka, zanosna devojka koja se stalno smeje svojom je neustrašivošću u čudu ostavljala i najodvažnije muškarce. Po svoj prilici, priroda je bila lišila sposobnosti da oseća strah, te zato ona jednostavno ne primećuje opasnost tamo gde bi je drugi videli. Da bih ilustrovao do koje je mere bila neoprezna dovoljno će biti da pomenem da je, primerice, nakon moskovske eksplozije, u želji da se što pre upozna sa rezultatima umešala u gomilu železničkih radnika, tiskajući se oko mina koje su se, kao što

⁶⁹ Ilegalno prezime Alekseja Fjodoroviča Medvedeva (1852-1926)

je poznato, nalazile u samoj kući Suhorukovih⁷⁰. Međutim, Perovskaja nikada ne bi priznala da je neoprezna. Srećom, nesvakidašnjom dovrtljivošću uspevala je da se iščupa iz, po svemu sudeći, najbezizlaznijih situacija. Naročito dobro se u takvim slučajevima snalazila u ulogama običnih ljudi – seljanki, prostih žena, sobarica, koje je veoma volela i u čijem je izvođenju dostizala virtuoznost.

Bezbroj je primera njene izvanredne domišljatosti. Navešćemo samo dva od njih, istrčavajući doduše malo pred rudu. Odnose se na zanimljivi period njenog učešća u moskovskom napadu, i nisu štampani u delu knjige koji će pokriti tu akciju.

Jednom prilikom, potrefi se da jedan kupac iz susedstva dođe k Suhorukovu u vezi nekakvog zaloga za kuću. Domaćina u to vreme ne beše kući. Perovskoj je jako bilo stalo da nezvanom gostu ne bude dopušteno da razgleda kuću, a u svakom slučaju je trebalo uštedeti vreme kako bi drugovi stigli da sakriju sve što bi moglo biti sumnjivo.

S pažnjom je slušala kupca i ponovila svoje pitanje. Ovaj joj opet reče isto. Perovskaja je na najnaivniji način iznova ponavljala pitanja. Kupac je nastojao da se objasni na što razumljiviji način, ali je glupa domaćica neodlučno odgovarala:

– E pa, ne znam! Kako kaže Mihajlo Ivanič.

Kupac se ponovo trudio da objasni, na šta bi Perovskaja uporno:

– Kad dođe Mihajlo Ivanič. Pojma vam ja nemam!

Dugo bi trajala ta njihova razjašnjavanja. Nekoliko drugova, skutanih u sobičku iza tananog paravana koji su kroz pukotine posmatrali celu tu scenu, prosto su se gušili od potisnutog smeha – toliko je neusiljeno igrala ulogu priglupе malograđanke. Čak je u takvom maniru složila i svoje ručice na trbuhu.

Kupac konačno odmahnu rukom i otiđe, na veliko zadovoljstvo Perovske.

Jednom drugom prilikom, desilo se da na par koraka od kuće izbije požar. Komšije su bežale zajedno sa stvarima koje su nosili u rukama. Zna se, uđu li u kuću, sve će propasti. A opet, kako da ih ne pustite unutra?

---

⁷⁰ Tačnije u kući u kojoj su pod prezimenom porodice Suhorukov živeli L. Gartman i S. Perovskaja, u vreme pripreme napada dinamitom na carski voz na moskovsko-kurskoj železnici

Naravno, Perovskaja je pronašla rešenje. Zgrabila je ikonu, istrčala u dvorište i rečima: „Ni makac, ni makac, božja volja!“ došla naspram vatre, gde je odstojava sve vreme dok požar nije konačno ugašen, ne pustivši nikog u kuću pod izgovorom da se od božje kazne valja spasiti molitvom.

Neke tri nedelje po neuspehom pokušaju oslobađanja Vojnaraljskog, odigrala se mala avantura koja je Perovsku na tren otrgla od jedne drage joj namere. Uzdaajući se u svoje oslobođenje, ili pre će biti u nesposobnost policije, otputovala je u Krim, u Primorsko, kako bi se videla sa majkom; no, skoro istog časa je uhapšena i administrativnim putem poslata u Podvenec, u pratnji dvojice žandarma. Sada, pak, za razliku od situacije na suđenju, nije imala nikakvu moralnu obavezu, pa je rešila da iskoristi prvu povoljnu priliku za bekstvo. I zaista, pobešla je, sama i bez ičije pomoći sa strane, ne obavestivši unapred čak ni svoje. Još i pre nego su se proćule vesti o njenom bekstvu, ona je, kao da se ništa nije desilo, ponovo bila u Sankt Peterburgu, prepričavajući uz osmeh pojednosti svoje prevare – jednostavna, nevina i graciozna, čineći na taj način neverovatno oštar kontrast sa tragičnim događajima iz njenog života, poput razdraganog planinskog cvetića koji stoji usred divljih i mračnih hridina švajcarske Diablerle⁷¹. Prosto je iskoristila višak predostrožnosti svojih pratilaca, koji su, ne skidajući pogled sa nje po danu, noću legli da spavaju u istoj odaji sa njom – jedan pored prozora, drugi pored vrata. U svojoj revnosti ipak nisu stigli da obrate pažnju da se vrata ne otvaraju prema unutrašnjosti, već prema spoljašnosti. Kada su žandarmi zaspali, Perovskaja je tiho otvorila vrata, uspevši da ne probudi svog kerbera iako je prešla preko njega, i neprimetno klisnula sa stanice. Nakon izvesnog vremena koje je provela čekajući u čestaru, uhvatila je prvi noćni voz i to ne kupivši kartu, kako žandarmi ne bi mogli da se o njoj informišu na biletarnici. U ulozi priglube seljanke koja ne zna ni za kakav red, ona uspeva da bez i najmanje sumnje dobije kartu od konduktera i stigne u Peterburg, u vreme kada su žandarmi koji se najednom našli u čudu jurili kao sumanut, pokušavajući da je pronađu.

⁷¹ Planina u Bernskim Alpima, poznata po atraktivnim i prostranim glečerima, čak i u letnjem periodu. Smeštena je u zapadnom delu zemlje, između Ženevskog jezera i Gštada (prim. prev.)

slučaju pokušaja atentata na cara sve učesnike, bez obzira na ozbiljnost njihove uloge, uključiv i one koji su za to samo znali, a opet nisu prijavili nadležnima, preti smrtna kazna. Smrt je svima koji su radili na rovu visila nad glavama, vremenom su oni počeli da osećaju njen hladan dah i uviđaju da je gotova da ih sustigne. Svega nekoliko dana pred carev dolazak policija je iz nekog beznačajnog razloga posetila dom. Kopači su uspeli da se sakriju u podrum, pa je policajac iz kvarta zatekao samo domaćine; sve je bilo u redu i nikakva sumnja nije pobuđena. Jer, najmanja pometenost, jedna drhtava nota glasa dovoljna je da izazove sumnju i dovede do ozbiljnijeg pretresa kojim bi se sve raskrinkalo.

U drugim slučajevima, kao što je poznato iz izveštaja sa „suđenja šesnaestorki“, nužno je bilo otkloniti sumnju znatiželjnih suseda, što je tako vešto činila Perovskaja.

Svi učesnici atentata su savršeno dobro znali kakva ih sudbina očekuje u slučaju razotkrivanja; u jednom uglu stajala je boca sa nitroglicerinom, koju je trebalo dići u vazduh onog trenutka kad policija nagrme na vrata.

Opet, bez obzira na sve opasnosti, u strašnom je kućerku vladala najiskrenija veselost. Za večerom, kada bi svi sedeli zajedno, zaverenici su ćaskali i šalili se kao da nije bilo ništa. Društvo je najčešće uveseljavao zvonki smeh Sofije Perovske, iako je baš kod nje u džepu ležao napunjen pištolj kojim je trebalo da se u slučaju krajnje potrebe sve dignu u vazduh. Jedan od rudara sročio je čak nešto nalik na šaljivu poemu, u kojoj se opisuje sve prevrtljivosti i nedaće života u rovu.

nikakvi kvadranti⁸⁹ – već samo običan džepni kompas za skiciranje vojnih karti.

Pomoću ovog primitivnog instrumenta mogle su se sa manjom ili većom preciznošću odrediti glavne tačke rova, a za njihovo označavanje unutar galerije korišćeni su metalni štapovi ručne izrade povezani žicom koja se protezala duž pravca njihovog prostiranja.

Pa ipak, kada su nakon eksplozije inženjeri vršili ispitivanje rova, ispostavilo se da je bio izveden vrlo dobro. Radnici su požrtvovanjem nadoknadili nedostatke svojih radnih sredstava.

Grdno se vara svako ko misli da je ta strašna gomila zaverenika upravo onakva kakvom je prikazuju u javnosti. Sve skupine nihilista odlikuje nesvakidašnja jednostavnost i potpuno odsustvo razmetljivosti, osobine koja generalno nije svojstvena ni ruskom karakteru, a kamoli nihilistima.

Čak i u slučajevima kada ljudi stavljaju glavu u torbu ili na panj, sve se kod nas obavlja jednostavno, bez najmanje senke praznorečja. Nikakvih vatrenih govorcija, a i zašto? Jedino što kao savršeno neusmesne stvari one mogu da učine jeste da nasmeju prisutne. Publike na našem skupovima nema; nećete imati pred kim da se kočoperite. Okupljaju se međusobno prisni ljudi, koji se potanko poznaju. Čemu krasnorečivost? Čemu tračiti vreme na razglabanje o nečemu što je jasno kao dan? Retko se kad desi da se neka reč razlegne žestokim, strasnim tonom ili da u nečijim očima bljesne iskra ushićenja.

Preterano krasnorečivi i izveštačeni junaci, kakvim strani romanopisci vole da predstavljaju nihiliste, kod nas će pre izazvati sumnju po pitanju iskrenosti i ozbiljnosti njihovih namera nego oduševljenje, koje im se inače pripisuje – zna se da pas koji laje ne ujeda. Kada bi se na jednom takvom skupu, na kome se katkad govori o najuzasnijim poduhvatima, zatekao čovek koji ne razume ruski, on bi lako mogao da pomisli da prisustvuje nekom mirnom sastanku na kojem ljudi staloženim i jednostavnim tonom razgovaraju o najbezazlenijim stvarima na svetu.

No, da se vratimo na moskovski rov. Teško da je moguće preveličati opasnost koja je pretila žiteljima fatalne kuće. Po slovu ruskog zakona, u

⁸⁸ Inženjerac (prim. prev.)

⁸⁹ Astrolab – starinski astronomski instrument; kvadrant – zidni instrument koji meri uglove od 0 do 90 stepeni (prim. prev.)

Ovde će ostati upamćena jedna njena zanimljiva karakterna osobina, a to je da, uprkos čvrstoj odluci da pobegne, dugo vremena svoju nameru nije sprovedila u delo, propustivši mnoge povoljne prilike. Kao za inat, celom dužinom puta od Simferopolja padali su joj se, što se kaže, „dobri“ žandarmi, koju su joj dopuštali svaku slobodu, pa nije htela im „podvaljuje“. Tek pred samim Peterburgom, srećom po rusku revoluciju, pali su joj se čistokrvni kerberi.

Uprkos svemu, u prestonici nije ostala dugo. Ne samo da je svi pređašnji neuspesi nisu slomili, već su je, po svemu sudeći, učvrstili u nadi da će ostvariti zavetovani plan za oslobođenje drugova. Ponovo kreće za Harkov i, ne obazirući se na opasnost svog boravka u tom gradu, baca se na akciju. Sada ona već smjera masovno oslobađanje – ako ne svih, ono u krajnjoj liniji makar većeg broja uhapšenih. Zadatak je bio izuzetno opasan, dodatno otežan njenim nelegalnim položajem. Perovskaja je ipak uspela da prevaziđe početne prepreke i učini dosta toga u pogledu priprema: pošlo joj je za rukom da pronađe ljude, organizuje nadgledanje centralnog zatvora i stupi u kontakt za zatočenicima. Pisma iz tog perioda koja je slala u prestonicu odišu verom u mogućnost ostvarenja njenog plana. Tražila je jedino podršku – u ljudstvu i u materijalnim sredstvima. Novac je stizao u dovoljnim količinama, ali ljudi su je gotovo redovno odbijali zbog brojnih drugih akcija. Tako će ispasti da najveći deo posla pada na pleća same Perovske. Pored raznoraznih zavereničkih obaveza, prihvatila se i teškog zadatka snabdevanja zatočenika hranom, literaturom, odećom, ali i to je obavljala sa uobičajnom savešću i revnošću; jedna od njenih prijateljica prepričava kako je Sonja imala običaj da danima luta od dućana do dućana pre nego što kupi ovo ili ono za „centralce“, objašnjavajući kako joj se, belćim, te čarape ili potkošulje čine nedovoljno izdržljivim ili toplim. Sve te rabote nisu je sprečile da se pod lažnim pasošem prijavi na osmomesetni akušerski kurs, na čijem je kraju odlično položila prijemni ispit i dobila diplomu – sve s ciljem da jednog dana ode na selo i širi propagandu među tamošnjim stanovništvom. I pored svega, uspevalo joj je da ostavi vremena za masovnu propagandu među omladinom, među kojom je imala mnoštvo poznanika i organizovala lokalni kružok, koji je kao takav opstao više od dve godine.

Kapacitet za takvu svestranost moguće je objasniti samim karakterom S. Perovske: revolucionarnoj dužnosti je pristupala sa ozbiljnošću kojom

svom poslu pristupa engleski bankar, tvorac izreke „Vreme je novac“. Nije bila revolucionarni diletant ili umetnik, već upravo njen radnik, preduzimač. Podojena takoreći na prsima „akcije“, ona je u potpunosti bila prožeta revolucionarnom aktivnošću, pa otud drugim pitanjima nije posvećivala ni svoje misli ni vreme. Retko joj se kad dešavalo da sedi skrštenih ruku. Kada bi otišla nekom u posetu, to je bilo upravo povodom neke aktuelne ili buduće akcije. Sedela bi onoliko koliko je to bilo neophodno, nikada ne tračivši sate i večeri čisto iz pukog zadovoljstva druženja sa prijatnim osobama. Ipak, ozbiljnost se u odnosima Perovske prema ljudima nikada nije pretvarala u ukočenost i formalnu uštogljenost. Naprotiv, jako je volela i društvo i ljude, ali je do same „akcije“ ipak nekako držala najviše. Prijateljsko ćaskanje bi joj nakon neke krajnje umerene doze dodijavalo, a onda, bez trunke rahmetovske krutosti, sa istom lakoćom i neusiljenošću sa kojom je sama brbljala i šalila se, hitala bi ona ko zna gde na suprotni kraj grada svojim brzim ujednačenim koracima neumornog kurira, ruku zavučenih u rukave kaputa ili maleni muf⁷², uredno očešljane svetlosmeđe glavice pognute malčice napred i pogleda koji ne skida sa zemlje, ozbiljna, usredsređena i pomalo namrštena, kao da je i dalje mislima bila u „akcijama“ ne želeći da trači vreme uz put. Takav način života, bez i najmanjeg znaka umora bila je u stanju da vodi mesec za mesecom, godinu za godinom. Samo je sledila strast svoje prirode, ne terajući sebe ni na jednu ni na drugu stranu.

Opet, i pored svog entuzijazma, vičnosti i upornosti nemoguće je bilo ostvariti kolosalni zadatak koji je zamislila. Mic po mic, organizacija „Zemlja i sloboda“ joj u potpunosti otkazuje podršku. Sve rasplamsaniji rat sa vladom u potpunosti je iscrpeo postojeće snage. Perovskaja je činila i moguće i nemoguće kako bi pridobila pristalice za svoj poduhvat. Nekih dva meseca nakon atentata na Mezencova, društvo „Zemlja i sloboda“ biva izloženo žestokom pogromu: hapse se njegovi najkvalitetniji

⁷² Muf (nem. *Muff*, nastao skraćanjem starijeg oblika nemačke reči *Muffel*, krznena rukavica) je odevni predmet cevastog oblika u koji po hladnom vremenu sa obe strane mogu da se uvuku šake do pola nadlaktice. Kao veoma čest modni detalj na prelazu iz XIX u XX vek, muf su uglavnom nosile žene. Zbog svoje nefunkcionalnosti danas se retko koristi. (prim. prev.)

Mnogi misle da ruskim revolucionarima na raspolaganju stoje ogromna novčana sredstva. U pitanju je velika zabluda i moskovski atentat je najbolji dokaz za to. Teroristička borba je toliko skupa da su nihilisti prinuđeni da bez daha trče za svakom novčanicom od sto rubalja. Zbog toga su primorani da budu krajnje ekonomični u svim svojim poduhvatima, makar i na užtrb sopstvene bezbednosti.

Vrednost celokupnog posla oko probijanja moskovskog rova, zajedno sa ostala dva pokušaja atentata na železnici koja su pripremana za isti novembar, iznosila je svega 30 000 – 40 000 rubalja, računajući tu i putne troškove. Drugi, sitniji poduhvati bili su još jeftiniji. Pokušaj oslobodjenja Vojnaraljskog, jednog od osuđenika u „postupku protiv sto devedeset trojke“, za vreme njegovog premeštanja iz prestonice u centralni zatvor u Harkovu, ispade težak zadatak. Kupljeno je pet konja, taljige, oružje; bilo je potrebno izdržavati mnoštvo ljudi u Peterburgu, Moskvi, Kursku i Harkovu, kako bi se pratilo kretanje policije. Pa opet, sudeći po prilično merodavnim izveštajima dostavljenim organizaciji od strane lica kojima je ovaj zadatak bio poveren, poduhvat je stajao svega 4 500 rubalja. Trudeći se da troškove svedu na najmanju moguću meru, teroristi su često puta morali začepljivati, takoreći sopstvenom kožom, pukotine i rupe koje bi se javile kao rezultat prekomerne štednje. Tako na primer, u Moskvi pri kraju posla nije bilo dovoljno novca i zbog toga su zaverenici razmatrali opciju da založe upravo kuću iz koje su kopali rov. No, stavljanje pod hipoteku uvek podrazumeva i osmatranje nekretnine koja ide pod zakup, čemu obavezno prisustvuje policija. Ostavljam svakome sud o opasnosti takvih finansijskih operacija.

Troškovi izvođačkih radova svedeni su na minimum. Recimo, bušilica je nabavljena na samom kraju, kada su ljudi već bili gotovo poskapavali od posla. U početku je sve rađeno običnim lopatama. Takođe, usled neprekidne kiše, minska galerija bila je uvek do pola ispunjena vodom koja je curila odozgo i taložila se na podu. Kopalo se klečeći u vodi, a ponekad i ležeći u blatu, čija se hladnoća radnicima probijala do kostiju. Pri tome, nijedan radnik nije imao nepropusno ronilačko odelo koje bi ga poštedelo tolikih patnji.

Za pravilno određivanje pravca pružanja rova korišćeni su aparati i instrumenti kakvih se ne bi latio nijedan saper⁸⁸. Nikakav astrolab,

Železnička pruga na carevoj maršruti bila je minirana na tri punkta – u blizini Moskve, Aleksandrovska⁸⁴ i Odese. Računalo se da se car ovoga puta neće izvući. Oba planirana napada u Odesi – jedan pod železničkom prugom, drugi u samom gradu, u Italijanskoj ulici, kojom je car trebao da prodefiluje, otkazana su, s obzirom da car uopšte nije ni svraćao u ovaj grad. Kod Aleksandrovska, gde je atentat bio organizovan pod rukovodstvom Željabova i Okladskog⁸⁵, do eksplozije nije došlo usled kvara na kapisli, pa je i pored toga što je baterija zatvorena u pravom trenutku, imperatorski voz neoštećen protutnjao iznad bezdana na čijem je dnu neminovno morao da se surva pri najmanjem potresu. Druga dva pokušaja takođe su prošla neslavno: pokušaj rušenja Kamenog mosta u Sankt Peterburgu, organizovan od strane pomenutog Željabova i Čecorke⁸⁶ propao je zbog toga što se potonji nije blagovremeno pojavio na zakazanom mestu; kada je u pitanju Logovenkov⁸⁷ pokušaj dizanja u vazduh carske jahte u Nikolajevu, njega je policija osujetila ranije, prilikom slučajnog pretresa upravo stana iz kojeg je bila sprovedena žica koja je galvansku bateriju povezivala sa dinamitom.

Samo su u Moskvi teroristi imali dovoljno sreće da makar pokušaju atentat, mada se činilo da je ovde bilo najmanje verovatno da se bilo šta uradi.

Kupljeni kućerak je bio toliko daleko od železničkog nasipa da su zemljani radovi bili istinski egipatski. Potrebna je bila masa ljudi, a skrivati sve njih se pokazalo kao neverovatno težak zadatak, imajući u vidu pojačan policijski nadzor.

Neću iznositi detalje ovog poduhvata: možete ih pronaći u štampi toga vremena. Ukazaću samo na dve osobenosti, veoma karakteristične ne samo za dati slučaj, već za aktivnost ruskih revolucionara uopšte.

⁸⁴ Od 1921. nosi ime Zaporožje. Glavni je grad istoimene oblasti u južnoj Ukrajini. (prim. prev.)

⁸⁵ Ivan Fjodorovič Okladski (1859-umr. posle 1925) – narodnovoljac; 1880. biva uhapšen i osuđen na smrtnu kaznu, ali je stao na stranu izdajnika i bio pomilovan. Do Oktobarske revolucije služio je u carskoj gardi. Vrhovni sud SSSR-a ga 10-11. januara 1925. osuđuje na smrtnu kaznu, koja je usled starosti preinačena u desetogodišnju robiju.

⁸⁶ Makar Vasiljevič Čecorka (1853-1883) – radnik i narodnovoljac

⁸⁷ Ivan Ivanovič Logovenko (1842-1879) – pomorac, pripadnik revolucionarnog kružoka u Nikolajevu; uhapšen 1878; pogubljen

aktivisti, kidaju se veze, a sa njima se smanjuju i novčana sredstva.⁷³ Oni koji su ostali na slobodi trebalo je da rade za četvoricu samo kako bi se sačuvala celovitost organizacije. U takvim se uslovima niko nije ni usuđivao da pomišlja na oslobođenje „centralaca“ i Perovskaja je to znala. Naizgled spokojna i čak ni nešto preterano utučena, noću bi ona ridala, glave zabijene u jastuk: verovala je da su joj toliko voljeni prijatelji i drugovi ostavljeni na milost i nemilost sudbini, ostavljeni zauvek, nepovratno. Jasno je videla da će ono što se sad čini nemogućim kasnije biti još neizvodljivije.

III

Krajem 1878. godine Perovskaja stiže u Sankt Peterburg i tek od tog vremena počinje njeno aktivno učešće u pokretu. No, kada se nakon toliko dugog odsustva ona ponovo pojavila na bojnopolju, sve je bilo drukčije: ljudi, tendencije, načini delovanja. Bez nje, bez njenog znanja, nastao je novi pravac koji je docnije primio konačni oblik u „Narodnoj volji“. Politička revolucija, koju je minula generacija revolucionara odbacila kao jalovu i beskorisnu, sada je proglašena neizostavnim korakom ka socijalnoj revoluciji.

Dugo se Perovskaja kolebala pre nego što je odlučila da se priključi toj tendenciji, koji je čisto socijalističku delatnost potisnula u drugi plan. Narodnovoljci, koji su, normalno, želeli da takvu silu pridobiju na svoju stranu, polomili su silna koplja u raspravama sa njom.

– Ništa se toj ženturači ne može! – ne jedanput je očajavao Željabov.

Ali, ništa ne sme biti pošteđeno činjenica i Perovskaja je, kao žena koja ni pred kim ne zna da ustukne, morala da popusti. Na kraju se priklonila novom pravcu, faktički jedinom mogućem rešenju u uslovima koje je nametnula vlada. A jednom kada se našla u novom društvu, ona mu se predaje u celosti, bez osvrtnja, kao svaka kompletna ličnost, i upravo

⁷³ Nakon što je Kravčinski ubio Mezenčova, vlada 1878. godine oformljuje „Specijani savet za donošenje mera poboljšanja u cilju očuvanja mira i bezbednosti u carstvu“, pojačavaju se i omasovljuju policijske snage, dolazi do ogromnog broja hapšenja, a čak su i samo sumnjiva lica bez ikakvog suđenja postajala žrtve izgnanstva. Godine 1879. država je podeljena na šest vremenskih vojnih general-gubernatorstva, sa širom nadležnošću. Takva kriza samodržavlja trajala je od proleća 1878. do sredine 1882.

je u žestokom sukobu sa samodržavljem u punom svetlu ispoljila svoje talente i energiju.

Nećemo izlagati istoriju aktivnosti iz poslednje dve godine života Perovske: s obzirom na njenu umešnost na ovom polju, tu pre ima materijala za kakvu bogatiju biografiju, nego za kratku priču.

Uzela je aktivno učešće u gotovo svim akcijama za koje se pročulo, te u mnogim drugim koje su ostale nepoznate. Bila je najkorisnija osoba u svim poslovima organizacije, zato što je svojim hladnim i pronicljivim umom umela da predvidi, prosudi i izvaga najništavnije sitnice, koje često znaju da odrede uspeh najgrandioznijih poduhvata. Bila je član kružoka koji je sa za nas retko viđenim uspehom organizovao akcije u prestonici. Ne zadovoljivši se svojom živom aktivnošću organizovala je grupe ispomoći za privatne funkcije. Uspostavljala je mnogobrojne veze sa mladeži i, izuzmemo li čisto zavereničke obaveze, najveći deo svog vremena posvećivala je delanju upravo u toj sredini, iz koje je revolucija do sada crpela najznačajniji deo svojih snaga.

Strastvena je bila ljubav Perovske prema toj sredini i teško da u partiji postoji čovek koji može da se pohvali plodotvornijom delatnošću u tom okruženju. Zavredila je sve simpatije omladine svojom jednostavnošću i odsustvom i najmanje želje da se šepuri i imponuje svojom prošlošću; očaravala ih je svojim umom, osvajala neodoljivo privlačnim nastupima i, što je najvažnije, umela da podigne duh i očara prisutne sopstvenom zaraznom posvećenošću cilju, izvlačići iz njega samu bit. Oduševljenje i ljubav koju su prema njoj gajili pripadnici svakog kružoka u kojem bi bila dovoljno dugo aktivna – u Harkovu, Peterburgu ili Simferopolju, pretvarali su se u pravi pravcati kult. Njen uticaj na mlade ljude bio je neizbrisiv upravo zato što je svojom ličnošću uticala na najdublje moralne strane čovekove prirode.

Kao posledica činjenice da već dugo obitava u svetu revolucionara, naučila je da odlično prepoznaje i bira ljude, kao i veštinu da kao retko ko rukovodi njima. Uopšte uzev, malo je ko revolucionarnoj partiji doneo toliko sveže, zdrave i sigurne krvi kao Perovskaja.

Opet, ti lični naporima nisu činjeni nauštrb usluga koje je Perovskaja pružala revolucionarnom cilju. Uporedo sa njima treba uzeti gomilu sitnih, jedva vidljivih, svakodnevnih, da ne kažem svakočasovnih poslova koje promiču i istoričaru i biografu.

godine veoma staložen. Očigledno, i on je raskolnik: duvan ne puši, ne brije se (brijanje se smatralo ozbiljnim prestupom, s obzirom da čoveku oduzima na sličnosti sa Bogom, po čijem je liku ovaj, dabome, stvoren), kadar da čita i piše. Istina, na njemu su čizme sa potpeticama i mundir nemačkog kroja. Ali, to je možda samo iz „straha od Jevreja“ ili zato što pripada nekoj drugoj sekti koja dopušta takve slobode, s obzirom da su različite sekte savršeno tolerantne jedna prema drugoj.

Postojala je jedna okolnost koja je ovu prijateljsku slutnju pretvarala u savršenu sigurnost.

Porodica se, kako je već rečeno, sastojala od dva člana. Međutim, kuća je nesumnjivo udomljavala mnogo više ljudi: životne namirnice kupovane su u tolikim količinama da koliko god utrobe pobožnih supruga bile nezasite, oni sami ni na koji način ne bi mogli sve potrošiti. Takođe, staricama iz susedstva se dešavalo da u besanim noćima čuju škripu vrata i lupu kočijaša koji dolazi u ovaj zagonetni dom, očigledno dovozeći nekog iz daleka. Ko bi to mogao biti? Naravno – „Braća!“, tajanstveno su govorili starosedeooci među sobom. Razume se, niko od njih nije progovarao ni reči u prisustvu dežurnog policajca: on je zajednički neprijatelj susedstva od koga sve valja kriti.

I pobožni meštani nisu pogrešili kada su pretpostavili da tu nisu čista posla.

Kuća je zaista vrvela od ljudi. Bilo je to družina pustinjaka – rudara po profesiji. Kočijaši, koji bi ovde dolazili noću, dovozili su sa železničke stanice radnike, dinamit i oruđe neophodno za eksploziju.

Iz tog je kućerka išao moskovski podzemni rov.

II PODZEMNI ROV

Iskopavanje rova ispod nasipa moskovsko-kurske železničke pruge u cilju miniranja carskog voza, poduhvat koji je započet sredinom septembra 1879. godine i završen dva meseca kasnije, bio je samo deo velikog plana trostrukog atentata koje je trebalo izvesti na povratku Aleksandra II iz Krima u Sankt Peterburg (računam samo poduhvate u kojima je korišćen dinamit).

razilio po celoj Rusiji i trajno nastanio u prestonici. Preobražeska i Rožeska četvrt, dobivši svoje nazive od dva raskolnička groblja, mogu se smatrati prestonicama stare vere, gde tajno životare njeni sveštenici i episkopi koji se okupljaju na „vaseljenskim“ saborima.

Istina, svetska je taština počela da se probija čak i do ovih poslednjih utočišta stare vere. O praznike predveče, kada i staro i mlado hrli napolje i kada se vremešniji žitelji, po istočnjakom običaju, razmeštaju na zemljanim nasipima oko svojih kućica kako bi međusobno procaskali sat ili dva, više nije retkost sresti mladog fabričkog češljugara⁸³ sa harmonikom umesto stare balalajke u rukama, u žaketu blještavih dugmadi koji je smenio kaftan, da ne govorim o čizmama sa visokim potpeticama, strogo zabranjenim pravoslavicima koliko i nemačke modne smicalice.

Kolaju čak glasine da nekolicina njih počinje tajno da puši duvan, ne mareći što na taj način podsećaju na samog đavola, koji se u žitijima svetaca uvek prikazuje sa kolutovima dima koji izlaze iz njegovih grešnih ustiju. Stari žalosno klimaju glavom, uzdišu i govore kako se bliži kraj sveta, s obzirom da je stara vera oslabila.

Uostalom, domaćini maloprepomenutih kućica sa potkrovljem ne pripadaju odvajkadnjim familijama ovog patrijarhalnog kutka. Oni su se ovde doselili nedavno, ali već su uspeli da zadobiju naklonost suseda – dobrih, jednostavnih i pobožnih ljudi.

Obitelj često čine samo muž i žena, ali oni svakodnevno očekuju dolazak svojih starih roditelja.

Supruga, premda još uvek mlada žena, prekrasna je i štedljiva domaćica; suprug, Saratovljanin od 32-33 godine, takođe častan čovek i za svoje

⁸² Raskol ili šizma je bio krupan događaj kada je došlo do podele u Ruskoj pravoslavnoj crkvi na državnu crkvu i staroobrednike. Povod su bile reforme patrijarha Nikona, darovitog ali despotski nastrojenog i neumoljivog čoveka, godine 1653., čiji je cilj bio uspostavljanje jednoobraznosti između grčkih i ruskih verskih navika. Smatra se da je u Stepnjakovo vreme straoobredništvo imalo najmanje deset miliona pristalica, prvenstveno među siromašnima. Odbijajući da se pokore, ove su sekte ustale i protiv naredbi države koja je podržavala svirepog patrijarha, pogotovo posle reformi Petra Velikog. Nisu prihvatili evropski način odevanja koje je car-reformator silom pokušao da im nametne. Glavni centar okupljanja bila im je stara prestonica Moskva, napuštena i zaboravljena od cara kao i stara vera (prim. prev.)

⁸³ Češljugar ili štiglic (*Carduelis carduelis*) je mala ptica iz porodice zeba, poznata po svom lepom izgledu i pevanju (prim. prev.)

Po svojoj prirodi Sonja je pripadala ljudima čija je naklonost od izuzetne važnosti za svaku organizaciju. Nije Željabov, koji se razumeo u ljude, bez razloga bio „nesvakidašnje srećan“ kada se svojim suparnicima – čornoperedeljcima⁷⁴, hvalio kako je Sofija Lavovna napokon i zvanično pristupila „Narodnoj volji“.

Različit je i šarolik sastav ljudi koje je u svojim redovima dužna imati živa i borbena revolucionarna partija koja bi da se brzim i čvrstim koracima kreće svojim trnovitim putem. Nužni su joj mislioci, koji će određivati neophodnost trenutka, razumeti nepoželjnost starih puteva i blagovremeno ukazivati na nove; nužni su joj pesnici i proroci, koji će u teškim vremenima kušnji i sumnji biti kadri da u dušu drugova uliju sopstvenu zanosnu veru u budućnost partije i sebe samih; nužni su joj borci, koji će se latiti vojevanja iz ljubavi prema ratovanju, poništavajući uticaj skeptika i sporača; nužni su joj agitatori, govornici, finansijeri.

Ipak, sve te privatne funkcije, spojive u jednu nedeljivu celinu jedino prisustvom ljudi krajnje posebne fele u partiji, osoba koje možemo nazvati ljudima revolucionarnog duga, organizacijske discipline i savesti. Njihova je zasluga dobar, pravilan i tačan tok monotone revolucionarne svakodnevnice, od koje u suštini zavisi uspeh izuzetnih, sjajnih akcija, jednako kao što od mračnih fizioloških procesa zavisi oblik viših manifestacija ljudskog duha ili od zanemarljivih i čisto materijalnih pitanja snabdevanja vojske osnovnim životnim namirnicama i opremom zavisi sudbina velikih bitaka. Upravo takvi nemilosrdni i džangrizavi cenzori koji se staraju o revolucionarnim tajnama jesu dve trećine uspeha u zaverama; bespoštedno uništavajući najnežnije niti srca svojih drugova, oni ne dozvoljavaju da se organizacija raspline u revolucionarnom svetu koji je okružuje, čuvajući je kao celovit, jasno odvojen, zdrav i živ organizam, kadar da maksimalno razvije kako snagu svojih napada, tako i snagu odolevanja napadima protivnika. Odstranite li takve ljude, i najbolja će se organizacija raspasti, pretvoriti u ruševinu, bezobličnu masu, poput

⁷⁴ Pripadnici jedne od dve frakcije na koliko se, do znamenitog Lipeckog kongresa (17-21 jun 1879) jedinstvena revolucionarna organizacija „Zemlja i sloboda“ podelila. Za razliku od narodnovoljaca, zagovornika direktne akcije i revolucionarnog terorizma, „Crna podela“ (*Чёрный передел*) je svoju aktivnost zasnivala na širenju socijalne propagande čiji je konačni cilj bila agrarna reforma i opšta podela zemlje. (prim. prev.)

građevine u kojoj je voda iznenada rastopila sav cement, ili tela iz kojeg je odjednom izvučen celokupan skeletni sistem.

Ne čude, stoga, primeri kada ovakvi ljudi steknu ogroman značaj ili uticaj u društvu, iako sami ne raspolažu ni bogzna kakvim posebnim talentima, ni nesvakidašnjim umom. Ako ih je već priroda obdarila tim i drugim vrlinama, onda iz njih proističu osnivači kružoka i organizacija, moralni diktatori čija se imena prenose sa kolena na koleno još dugo nakon što su organizacije koje su osnovali, kao i oni sami, sišli sa istorijske pozornice.

Sofija Perovskaja je bila jedan od najkompletnijih i najmarkantnijih predstavnika tog tipa revolucionarnih aktivista. Teško je bilo naći disciplinovanijeg, ali istovremeno i strožijeg čoveka. U svakoj akciji u kojoj je uzela učešće bila je surovo zahtevna, i nije se bez razloga za nju govorilo da je bila u stanju da za najmanji propust čoveka dovede do samoubistva. Opet, koliko god bila stroga prema drugima, još strožija je bila prema sebi samoj. Osećaj duga bio je najizraženija crta njene ličnosti. Takvu je surovu moralnost u sebi negovala upravo u želji da se ratosilja ostalih strana svoje prirode za koje joj se činilo da su izlivena od i suviše krhkog metala. I zaista, svojom čeličnom voljom umela je da od sebe načini pravog stoika, čoveka koji je u stanju da podignuta čela podnosi najstrašnije udarce sudbine. Niko nikad od nje nije čuo niti jednu žalbu, niti jedan jecaj. Znala je da sve čuva za sebe, suzbijajući moralnu patnju i prezirući fizički bol. Bolesna i jedva u stanju da se drži na nogama, sa paklom u duši izazvanim koliko jučerašnjom pogibijom čoveka koji je za nju predstavljao veliku, prvu i jedinu ljubav, ona čvrsto u svoje ruke uzima rukovođenje prvomartovskom akcijom i bez trena neodlučnosti privodi je kraju. Saznavši za blisko, neizbežno i ni na koji način odloživo pogubljenje dragog joj čoveka, ona ni na tren nije izašla iz stroja: lutala po gradu, zakazujući i po sedam sastanaka na dan; staložena i vedra, vodila ona po starom akcije bez da iko od ljudi koji su je viđali tih užasnih dana ima predstavu o tome koliko je beskonačna bila patnja skutana u njenim grudima.

Pa ipak, pod stoički spokojnom spoljašnošću, u toj je junačkoj prirodi čučala jedna druga strana, koja je tek ponekad, kao munja iz tmurnog olujnog neba porila navučeno spokojstvo, ali koja je jedina bila u stanju da njenim rečima da toliku moć, a njenim rukama toliku snagu.

MOSKOVSKI ATENTAT

I Družina pustinjaka

Na jednom od oboda drevne ruske prestonice, tamo gde se ovaj poluazijatski grad, koji veličinom ne zaostaje za Vavilonom ili Ninivom, napokon pobeđen prostranstvom, stapa sa baštama, vrtovima i pustarama koje sa svih strana okružuju Moskvu – u tom gotovo ruralnom delu grada stoji, ili je bar nekada stajala trošna jednospratnica sa potkrovljem, pogaravala od vremena i polurazrušena. Iako smešteno u prestonici, ovo ubogo mesto življenja ne štrči među okolnim građevinama. Većina susednih zgrada ima isti takav žalan i oronuo izgled pa čitav kvart preliči na zaselak, izgubljen negde po prostranim ruskim ravnica nego na predgrađe jedne od najvećih prestonica Evrope. Leti na njegovim širokim ulicama, koje gotovo liče na trgove kojima bi slobodno mogla manevisati cela konjica, raste trava, a s jeseni, kada nagrnu kiše, te se ulice pretvaraju u blato i barice kojima polagano plove jata domaćih gusaka i patki.

Tišina je ovde grobna. Nema nikakvog kretanja. Katkad, po daščanom trotoaru, začuje se bat koraka, i ako pešak ne pripada ovdašnjim obiteljima, grupica će dečaka ispuziti pod kapijom i posmatrati ga sve dok se izgubi iz vida. Ako se kojim slučajem ovde zadesi kakav ubogi *ванька*⁸⁰, tada se svi oni zeleni, plavi, crveni zastori ubrzano podižu, a na prozorima se pomaljaju radoznale glave žena i devojaka, koje ni za živu glavu ne smeju propustiti ovakav neobičan prizor.

Svi žitelji ovog usamljenog kutka međusobno se poznaju, budući da su se svi tu rodili i odrasli. Narod je ovaj jednostavan, patrijarhalno vaspitan, neupoznat sa savremenom kulturom. Maltene su svi starobrednici – potomci onih koji su pre dve stotine godina ustali protiv Nikonovih novotarija, trpeći i bič i mučenja i vatre i Sibir zato što su se krstili sa dva prsta i *Aleluja* i dalje pojali po dva, umesto po tri puta.⁸¹ Opet, bez obzira na strašno progonstvo, raskol⁸² se, kako je poznato, širokom bujicom

⁸⁰ Kočijaš (prim. prev.)

⁸¹ Videti fusnotu o Avakumu Petroviču u poglavlju *Uvod* (prim. prev.)

Duh joj je bio jednako silan kao i um. Tegobni zadatak neprekidnog zavereništva u Rusiji, taj iscrpljujući zadatak koji paklenim ognjem uspeva da sprži i najsnažnije temperamente, zato što nemilosrdni bog Revolucije za žrtvu ne traži ni život, ni krv svojih slugu – oh, kada bi samo to tražio! – već najbolji sok iz nerava i mozga, dušu njihove duše: entuzijazam i veru – inače ih on nemilosrdno i s prezirom odbija i odbacuje – taj strašni zadatak nije uspeo da načne dušu Sofije Perovske.

Jedanaest je godina bila ona gubitnik, svedok nemerljivih izdataka i razočaranja, uvek se iznova bacajući u najžešću bitku. Umela je da netaknutom sačuva iskru božjeg ognja u sebi. Dugo su joj stoicizam i kult surovosti bili jedini plašt, činivši je time nalik antičkim junacima, umesto mračnog i turobnog pokrova pod kojim uzvišene i nesrećne duše čuvaju svoja propala verovanja i nade. Uprkos svom svojem stoicizmu, uprkos hladnoj spoljašnosti, u dubini duše ona ostaje nadahnuta paganska sveštenica, zato što je pod svetlucajućim čeličnim oklopom u njoj još uvek tuklo srce žene. A žene se, valja i to znati, kada je u pitanju taj božanski dar, nalaze u mnogo povoljnijoj situaciji od muškaraca. Eto zašto im ruski revolucionarni pokret pre svega ima biti dužan za svoju gotovo religijsku strast; eto zašto će, dokle god u njemu bude bilo žena, on biti nesalomiv.

Sofija Perovskaja nije bila samo rukovodilac i organizator; ona se prva bacala u vatru, žudeći za najopasnijim položajima. Možda joj je to i donosilo toliku vlast nad srcima drugih. Kada bi se, uperivši svoj znatiželjni pogled kojim je, kako se čini, pronicala u najdublje ponore čovekove duše, nekom ozbiljno obratila rečima: „Krećemo!“ – ko je mogao da joj odgovori: „Ja ne krećem“? Sama je polazila sa zanosom i entuzijazmom krstaša koji žuri da oslobodi grob svog gospoda. Na silu je otela ulogu gazdarice kuće u moskovskom napadu od jedne druge ratnice, Jakimove, insistirajući da baš njoj bude dodeljena. Tek nakon dugo protivljenja pristala je da joj zauzvrat ustupi mesto sirarke u napadu u Sadovoj ulici.⁷⁵

⁷⁵ U sklopu priprema za prvomartovski atentat na Aleksandra II 1881. godine u Sankt Peterburgu, narodnovoljci iznajmljuju dućan na uglu Nevskog prospekta i ulice Mala Sadovaja, gde su u ulozi porodice Kobozjev živeli J. N. Bogdanovič (1849-1888) i A. V. Jakimova. Iskopan je rov i postavljena mina, u nadi da će car proći tom ulicom. Istovremeno, postavljen je odred „bombaša“ na alternativnoj putanji kretanja Aleksandra II na Ekatarininom kanalu, gde je, kako je poznato, on i ubijen.

KRATKE PRIČE IZ ŽIVOTA REVOLUCIONARA

Kada su u moskovskoj akciji drugovi odlučili da je ostave kod kuće, sa zadržkom da prati dolazak carskog voza i dâ znak za aktiviranje eksploziva, opraštajući se sa svojim drugovima po delu, koji su napuštali sudbonosni stan, jednom od njih je u četiri oka kazala kako je „srećna, jako srećna“ što se taj zadatak pao upravo njoj u delo.

Kada je reč o odlučnosti i hladnokrvnosti iskazanoj u akcijama, teško je, verovatno i nemoguće, naći reči koje će biti dovoljno snažne da ove osobine opišu. Dovoljno će biti da zapamtimo da je u moskovskom atentatu svih šestoro ili sedmoro muškaraca, koji se svakako nisu slučajno tu zadesili, upravo Perovskoj zapovedilo da hicem iz revolvera zapali bočicu sa nitroglicerinom, čime bi u slučaju dolaska policije sve digla u vazduh.

Neću govoriti o njenoj ulozi u prvomartovskoj akciji, zato što bi to predstavljalo ponavljanje onoga što je svima već poznato.

Navešću, ipak, jedan štampi potencijalno nepoznat detalj. Odluke Izvršnog komiteta u vezi predstojećeg poduhvata po potrebi je trebalo svesti na samo najuopštenije crte. Pritom valja znati da su bombaši, usled nedovoljne proverenosti, odlučili da nedavno izumljene bombe Kibaljčiča upotrebe jedino kao rezervu u slučaju neuspeha napada u Sadovoj – i jedino u krajnjoj nuždi, svako na svoju ruku.

Perovskaja je bila upoznata sa pojedinostima tog plana. Kada je, već zauzevši svoj položaj, saznala za promenu u carevoj maršruti, shvatila je da je nastupilo vreme te krajnje nužde, da bi onda na sopstvenu inicijativu, kao kakav prevejani vojskovođa, odokativno i pred nosom neprijatelja promenila front, pronašla nov položaj i brzo tamo rasporedila svoju rezervu – bombaše. Upravo tom odlučnom manevarskom potezu revolucionari imaju da zahvale za svoju strahovitu pobedu.

Carski javni tužilac, u želji da ilustruje nemoć Izvršnog komiteta, izjavio je kako najveći dokaz za to može poslužiti činjenica da je upravljanje akcijom od tolikog značaja stavljeno u slabašne ruke jedne žene. Očigledno, Izvršni komitet je bolje znao s kim ima posla, a Perovskaja je dokazala da takva odluka nije bila pogrešna.

Uhapšena je nedelju dana nakon atentata na Ekatarininom kanalu⁷⁶, zato što ni za živu glavu nije htela da napusti prestonicu . . .

⁷⁶ Preimenovan 1923. od strane komunističkih vlasti u kanal Gribojedova, po ruskom dramaturgu i diplomati Aleksandru Gribojedovu. (prim. prev.)

Spokojna i ozbiljna, bez trunke izveštačenosti, pojaviće se ona pred sudom ne nameravajući ni da se opravdava ni da se hvali – jednostavna i skromna, kao što je i živela, čime je pobudila divljenje čak i sopstvenih dušmana.

U svom kratkom obraćanju tražila je tek toliko da kao žena ne bude odvojena od ostalih saboraca iz ove akcije, i ta joj je molba bila uslišena.

Pogubljenje je odloženo za šest beskonačnih dana, iako je zakonski rok za podnošenje žalbi i molbi za pomilovanje strpan u svega tri dana.

Koji je bio uzrok tog neobjašnjivog odugovlačenja? Šta su u to vreme radili sa osuđenima?

Niko ne zna.

Gradom su se uporno pronosile najzlokobnije moguće glasine. Ljudi su tvrdili da su po azijski brzom savetu Loris-Melikova osuđeni bili izloženi mučenjima čiji je cilj bio iznuđivanje priznanja – ne pre, već nakon suđenja, kada više niko ne bi mogao da im čuje glas.

Da li su u pitanju bile puke izmišljotine ili nečija indiskretna raskrinkavanja?

Niko ne zna.

Kako ne raspoložemo neposrednim dokazima koji bi to potvrdili, nismo nameru da iznosimo takve optužbe, makar i na račun naših krvnika. Postoji, ipak, jedna nesumnjiva činjenica koja u značajnoj meri potvrđuje opravdanost tih neprekidnih glasina: niko više nije čuo ni reč od osuđenih.

Posete rodbine, koje se po drevnom humanom običaju dopuštaju svim zatvorenicima osuđenim na smrt, našim osuđenima uporno su branjene, ne znamo samo iz kog razloga i s kojim ciljem. Vlada nije prezala čak ni od sramotnih podvala kako bi se kurtalisala neumornih podnosilaca molbi.

Sonjina majka, koja je svoju ćerku obožavala, dojurila je iz Krima na prvu vest o njenom hapšenju. Poslednji put je imala da je vidi na dan čitanja presude. Svih ostalih pet dana pod ovim ili onim izgovorom redovno je udaljavana iz zgrade istražnog zatvora. Na kraju su joj saopštili da svoju kćer može da vidi drugog aprila ujutru.

Došla je, ali u trenutku dok je još pristizala vrata zatvora se širom otvaraju i ona zaista ugleda svoju kćer – ali već položenu u kobne kočije

...

Bila je to sumorna povorka osuđenika koje su povelili na pogubljenje. Nemam nameru da opisujem odvratne pojedinosti tog pokolja . . .

„Imao sam priliku da prisustvujem – prenosi dopisnik *Kölnische Zeitung*⁷⁷-a – tucetu pogubljenja na istoku, ali ovakvu živodernicu (*Schinderei*) ne videh nigde.“

Svi osuđeni su umrli junačkom smrću.

„Kibaljčić i Željakov izuzetno smireni. Timofej Mihajlov⁷⁸ bled, ali postojan. Lice Risakova⁷⁹ mrtvački belo. Sofija Perovskaja ispoljava zadržavajuću snagu duha. Obrazi joj još čuvaju gotovo rumenu boju, a njeno lice, jednako ozbiljno, bez tračka usiljenosti, puno je istinskog junaštva i beskrajnog samopožrtvovanja. Izgled joj je jasan i spokojan, i u njemu nema ni trunke izveštačenosti . . .“

Ovo nisu reči revolucionara, čak niti radikala, već dopisnika istih *Kölnische Zeitung*-a (16. april 1881. god.), koje ne možemo sumnjati za iskazivanje viška simpatija prema ruskim „nihilistima“.

U devet i četvrt Sofija Perovskaja je već bila mrtva . . .

Minuli tekst je već bio na putu za štampariju kada sam od izvesnih prijatelja dobio kopiju pisma koje je Sofija poslala svojoj majci. Napisano nekoliko dana pre izricanja kazne, za cilj je imalo da je pripremi za potencijalno fatalan udarac.

U njemu vidimo svu Perovsku, sa njenom čistom i velikom dušom. Nećemo ga kvariti daljim objašnjenjima.

„Majčice moja mila, najdraža! Svu me tišti i muči pomisao na tebe. Mila moja, preklinjem te, smiri se, ne kidaj se zbog mene, čuvaj se zbog onih koji te okružuju, mada i zbog mene. Sudbina me moja nimalo ne uzbuđuje, čekam je sa savršenom spokojnošću, zato što sam oduvek znala i očekivala, pre ili kasnije, da će takva biti. I zaista, materi moja draga, ona uopšte nije tako mračna. Živela sam onako kako su mi to nalagala moja ubeđenja, protiv kojih nikad nisam mogla da postupam; zato ja mirne savesti čekam sve što mi sledi. Jedina stvar koja me kao kakav

težak teret pritiska jeste tvoja patnja, najdraža moja; to je jedino što me muči i ne znam šta bih dala da mogu da je ublažim. Draga moja majčice, ne zaboravi da imaš veliku porodicu, mlado i staro; i svima njima ti si potrebna, tako velika po svojoj moralnoj snazi. Oduvek sam od srca žalila što nisam mogla da dostignem moralne visine na kojima se ti nalaziš; ali znaj da sam u svakom trenutku kolebanja u tvom liku nalazila podršku. U svojoj dubokoj privrženosti tebi neću te sad ubeđivati u nešto što i sama znaš, a to je da si mi još od malena bila najtrajnije i najveća ljubav. Uzrujanost zbog tebe oduvek je bila moja najveća patnja. Voljena moja, nadam se da ćeš uspeti da se umiriš i oprostiš mi makar jedan deo onoga što sam ti učinila nažao, i nemoj me puno grditi; tvoja reč prekora za mene je nešto najteže na svetu.

U mislima jako, jako celivam tvoje ruke i na kolenima te molim da se ne ljutiš na mene. Moj topli pozdrav celokupnoj rodbini. Evo i jedne molbe za tebe, majčice mila: kupi mi kragnicu i manšetice sa dugmadima, zato što nam je zabranjeno da nosimo dugmiće, i još više kragnice, a to mi je neohodno za sud ako želim da makar malo popravim svoje odelo: prilično je pohabano. Doviđenja, mila moja, i još te jednom molim; ne kidaj se i ne muči zbog mene, sudbina mi uopšte nije tako žalosna, i nemoj trgovati za mnom.

Tvoja Sonja

22. mart 1881. god.“

⁷⁷ *Kelnske novine*, glasilo krupnih buržuja iz Nemačke. Pod tim imenom izlaze od 1798. godine (prim. prev.)

⁷⁸ Timofej Mihajlovič Mihajlov (1859-1881) – radnik i narodnovoljac

⁷⁹ Nikolaj Ivanovič Risakov (1861-1881) – student Rudarskog fakulteta i narodnovoljac. Prilikom atentata na Aleksandra II prvi je bacio bombu, koja ipak nije pogodila cara. Na saslušanju je odao drugove da bi, uprkos uloženoj molbi za pomilovanje, bio obešen.

Anarhistička biblioteka

Anti-Copyright

17. 05. 2014.

Sergej Mihajlovič Stepnjak
Podzemna Rusija
Revolucionarni profili i priče iz života
1883

Naslov originala: Подпольная Россия Prevod s ruskog: Mile od Umu, 2011,
kkusiusk.com Knjiga „Podzemna Rusija, revolucionarni profili i priče iz života“
objavljena je 2011. godine od strane izdavačke kuće MostArt iz Zemuna
lib.ru

<http://anarhisticka-biblioteka.net>

Plan Zundeleviča bio je toliko jednostavan, prirodan i mudro osmišljen da čitave četiri godine, uprkos upornom traganju, policija nije mogla ući u trag štampariji, koja je ipak, na kraju, otkrivena zahvaljujući glupoj slučajnosti: pomešavši prezimena, žandarmi su se greškom pojavili baš u stanu u kojem su bile smeštene narodnovoljske štamparske prese.

Ipak, led je probijen. Za slomom jedne nicala su druge štamparije, osnovane upravo po datom obrascu, a koje su radile bez prekida.

Od tog se vremena iz nekih nepoznatih skrovišta povremeno širi moćan glas, koji se pronosi od jednog do drugog mora celom dužinom Rusije, zaglušujući bojažljivo čavrljanje licemera i divlje vapaje laskavaca. I radosno trepere, čuvši ga, srca boraca, i drhti despot iza zidova svog neosvojivog zamka; čuje on da se na njega sprema velika sila, pred kojom će mu se raspršiti legije i rušiti tvrđave – snaga slobodne misli, snaga ljubavi i nesebične predanosti dobrobiti naroda.

Ova sila, naoružana ognjem i dinamitom, juriša u krvav boj koji će biti okončan tek slomom despotizma. I u tom slavnom boju, tajna štamparija bila je znamenje oko kojeg je vođena najžešća bitka i ka kojem su bili usmereni zabrinuti pogledi boraca. Dok se taj barjak slobodne misli vijorio, dok ga nikakvi naponi neprijatelja nisu mogli istrgnuti iz ruku njegovih zaštitnika, niko nije klanjao duhom i jadikovao nad sudbinom partije, čak i nakon žestokih poraza.

Ali, kako objasniti čudesnu činjenicu postojanja tajnih štamparija gotovo pred samim nosom policije u državi kao što je Rusija? To se objašnjava isključivo odanošću poslu onih koji se time bave, ali i izvanrednom brigom s kojom su preduzimane i najsitnije mere predostrožnosti kako bi štamparija bila zaštićena od svake opasnosti.

Niko nije zalazio tuda; niko, osim onih kojima je to bilo neophodno, nije čak ni znao gde se ona nalazi. Opreznost je bila tolika da ne samo članovi organizacije kojoj je pripadala, nego čak ni urednici i saradnici nisu znali njenu tačnu lokaciju. Obično bi samo jedna osoba znala tajnu, a zatim uspostavljala veze sa drugima, gledajući da se kad god je to moguće izbegnu lične posete.

U vreme kada sam bio član redakcije časopisa „Zemlja i sloboda“, ta uloga je pripadala meni. Komunikaciju sa štamparijom smo održavali preko neutralnih punktova, birajući uvek one najbezbednije. Tamo sam ostavljao rukopise, uzimao korekture i zakazivao vreme i mesto sledećeg

susreta. U slučaju nečeg nepredviđenog ili kada bi se lični kontakti iz nekog razloga prekidali, slao bih običnu razglednicu, naznačavajući u njoj na dogovoreni način vreme sledećeg viđenja.

Samo jedanput mi se desilo da boravim u samoj štampariji, a evo i kojim dobrom.

Beše to tridesetog novembra, baš na dan kada je trebalo da izađe prvenac našeg časopisa. Izjutra k meni dođe Aleksandar Mihajlov i saopšti da je, otišavši po zadatku u kuću Troščanskog, umalo upao u zasedu policije, te da se spasao isključivo zahvaljujući svojoj pronicljivosti i spretnosti: dok ga je čopor policajaca vičući pratio u stopu, i on sam počeo da viče pokazujući rukom napred: „Lopov! Drž'te ga!“ – čime je zbunio i narod i policajce pored kojih je morao da utekne.

Goreo sam od želje da u časopisu objavim članak o tome, prvenstveno da bih izvrgao ruglu tadašnjeg gradonačelnika Zurova, koji se kleo da u Peterburgu ne postoji štamparija, jer bi je u tom slučaju on zasigurno otkrio.

Upravo sam taj povod iskoristio da razgledam našu štampariju i upoznam se sa slovoslagачima koji me još davno beoše pozvali u svoj brlog.

Štamparija se nalazila u Nikolajevskoj ulici, na par koraka od Nevskog prospekta. Uspeo sam da se uz sve moguće mere predostrožnosti dokopam stana i pozvonim ugovorenim načinom. Vrata mi otvora Marija Krilova i ja ulazim sa strahopoštovanjem vernika koji prelazi prag hrama.

U štampariji je radilo četvoro njih: dva muškarca i dve žene.

Marija Krilova¹¹³, gazdarica stana, bila je sa svojih četrdeset pet jedan od najstarijih i najzaslužnijih članova partije. Suđeno joj je još po predmetu Karakozova i bila je prognana u jednu od severnih gubernija. Godine 1874. uspeva da pobegne iz izgnanstva. Od tog doba ona postaje „ilegalac“, ne prekidajući rad u korist revolucije na svim mogućim položajima sve do 1880, kada je hapse u čornoperedeljskoj štampariji – sa oružjem u rukama, kao što i priliči vojniku na svom položaju. Tako je šesnaest godina zaredom opstajala u redovima revolucionara, neumorno obavljajući najskromnije i u isto vreme najopasnije zadatke. Radila je u svim štamparijama, počev od prve, i bila jedna od najboljih slovoslagачa,

---

¹¹³ Marija Konstantinovna Krilova (1842-1916) – 1881. prognana u guberniju Irkutsk

bez obzira na to što usled progresivne kratkovidosti gotovo ništa nije videla.

Vasilij Buh¹¹⁴, generalski sin i senatorski nećak, bio je kod Krilove na stanu. Imao je pasoš službenika nekog ministarstva i svakodnevno je u dogovoreno vreme izlazio iz kuće sa džinovskom torbom pod miškom, u kojoj bi odnosio primerke časopisa i donosio čist papir za štampu. Bio je to mladić od oko 26-27 godina, bledunjav, prefinjenog aristokratskog izgleda, do te mere ćutljiv da ponekad po čitav dan nije otvarao usta. Time je i zavredio ulogu posrednika između štamparije i spoljnog sveta.

Prezime trećeg žitelja stana ostalo je tajna¹¹⁵. Već pune tri godine bio je član partije, uživajući opštu ljubav i uvažavanje; njegovo ime, kako god, niko nije znao – onaj ko ga je uveo u organizaciju je umro, a svi ostali su ga zvali jednostavno *Пмууа*, nadimkom koji mu je nadenut zbog glasa. Kada je nakon očajničke četvoročasovne borbe štamparija „Narodne volje“, u kojoj je radio, bila prinuđena da popusti pred vojskom koja je provalili u stan, presudio je sebi hicem iz pištolja. Kao što je živeo bez imena, tako je bezimeno i u grob otišao.

Njegov položaj u štampariji bio je bezmalo najnezahvalniji. Stvar je u tome što iz mera predostrožnosti on uopšte nije bio prijavljen u policiji, zato što je svaki prijavljeni pasoš, bio makar i najvernije odrađen, predstavljao izlišnu opasnost. Iz tog je razloga on neprekidno morao da se skriva i da po ceo dan ne pomalja nos iz stana, da slučajno ne zapadne za oko kućepazitelja. Uopšte, svi koji su radili u tajnim štamparijama prekidali su gotovo svaki kontakt sa spoljnim svetom i živeli životom pustinjaka. No, ubogi je *Пмууа* sebe osudio na položaj pravog zatočenika, zauvek zarobljenog u četiri zida. Bio je to još sasvim mlad čovek, od 22-23 godine, visokog rasta, mršav, ispijena lica uokvirenog premenovima duge modrikastocrne kose, koja je još više naglašavala njegovo mrtvačko bledilo – rezultat dugog lišavanja svežeg vazduha i dnevne svetlosti i neprekidnog života u atmosferi ispunjenoj otrovnom prljavštinom olova. Žive su mu ostale još jedino oči, krupne i crne, kao u gazele, blistave i beskrajno prijatne i setne. Bolovao je od jektike i to

¹¹⁴ Nikolaj Konstantinovič Buh (1853 – umr. posle 1934) – zemljovoljac, zatim član Izvršnog komiteta „Narodne volje“. Uhapšen 1880. godine i osuđen na petnaest godina teškog rada u rudniku. Vasilij mu je bilo ilegalno ime

¹¹⁵ Bio je to Sergej Nikolajevič Lubkin (1854-1880)

znao, ali ipak nije hteo da napusti svoj položaj, zato što ga kao iskusnog slovoslagača niko nije mogao zameniti.

Četvrti slovoslagač je bila devojka koja se izdavala za služavku Krilove. Zaboravio sam joj prezime¹¹⁶. Ljupka plavuša od 18 ili 19 godina, plavih očiju, osoba za koju biste mogli reći da je izuzetno lepa da ne beše tog bolnog, mučnog nervnog naprezanja koje joj nikad nije silazilo sa bledog lica. Bila je živo oličenje neprekidnih muka koje očekuju svakog ko se malo duže zadrži u ovom prokletom mestu, u kojem im svakog sata i svakog minuta preti smrt.

Nakon uobičajenih pozdrava objasnio sam im cilj svoje posete i upitao ih da li je u časopisu moguće objaviti članak o jutrošnjoj anegdoti s Mihajlovim. Odgovorili su mi da jeste, i svima se moj predlog jako svideo. Istog trenutka bacili smo se na posao. Prelom teksta je već bio urađen i bilo je potrebno nešto izbaciti kako bi napravili mesta za moj članak, koji sam na parčencetu hartije napisao na licu mesta. Sproveli su me kroz sve sobe i objasnili mi princip rada štamparije. Sam mehanizam bio je krajnje jednostavan: nekoliko sanduka sa raznim slovima, mali cilindar, sveže izliven iz nekakve želatinaste mase koja veoma podseća na tutkal i slatkastog je mirisa; veliki, težak cilindar, pokriven suknom koji služi za štampu; nekoliko umrljanih četki i sunđer u korpi; dve-tri tegle mastila za štampu. Sve je bilo raspoređeno na takav način da bi se za četvrt časa moglo skupiti u veliki orman koji je stajao u uglu.

Objasnili su mi tehniku štamparskog posla i govorili o nekim sitnim smicalicama kojima su pribegavali kako bi odvratili sumnju kućepazitelja, koji je u stan svakodnevno donosio vodu, drva itd. Osnovno pravilo glasililo je – ne skrivati se, koliko god je to moguće, već naprotiv, pokazivati ceo stan što češće. Slovoslagači su koristili svaki povod da ga puste unutra, naravno, prethodno uklonivši sve što je bilo sumnjivo. Kada povod nije postojao, izmislili bi ga. Tako na primer, dugo nisu mogli da nađu izgovor pod kojim bi ga dovukli u neku od stražnjih soba. Na kraju je Krilova otišla kućepazitelju i požalila se da je tuda protrčao pacov kojeg je nužno ubiti. Čovek je došao; naravno, nije bilo ničeg, ali zadatak je obavljen: sada je on boravio u svim sobama i mogao bi posvedočiti da

---

¹¹⁶ Marija Vasiljevna Grjaznova (1858 – umr. posle 1934)

nigde nije video ništa sumnjivo. Jednom mesečno u stan su obavezno dolazili glancači parketa.

Slovoślagači su se šalili i smejali prisećajući se svojih podvala.

Duboko me je ražalostio takav prizor. Nehotice sam uporedio njihov način života sa našim i postideo se. Celokupna naša aktivnost po svetlu dana, u uzavreloj atmosferi borbe, u krugu drugova i prijatelja, nije li to bio praznik u poređenju sa robijaškim bitisanjem na koje su ovi ljudi osudili sebe, životom u svom turobnom, mračnom brlogu?

Rastali smo se. Polako se spuštam niz stepenice i izlazim na ulicu, uzrujan, uznemiren. U glavi mi se tiskaše najoprečnije misli. Razmišljao sam o tim ljudima, o revolucionarnoj borbi radi koje su se bezgranično žrtvovali, o našoj partiji.

Odjednom me ozari misao koja mi razjasni moju uznemirenost. Nisu li upravo ti samopožrtvovani ljudi istinski predstavnici naše partije? Ta štamparija, nije li ona živo ovaploćenje celokupne revolucionarne borbe u Rusiji? Osećaj suprotstavljen onome koji me je dotad gušio obuze mi srce. Ne, nepobedivi smo, pomislih, dok ne presuši majdan tog skromnog, anonimnog, najvećeg od svih junaštava; nepobedivi smo dok imamo takve ljude.

PUT U SANKT PETERBURG

UVOD

Glasna i neprekidna lupnjava na vratima podiže me iz postelje.

Šta bi to moglo biti? Da sam u Rusiji, prvo što bi mi palo na pamet jeste da je došla policija. Ali, nalazio sam se u Švajcarskoj; dakle, sa te strane nikakve opasnosti nije bilo.

– *Qui est là?*¹¹⁷ – upitah na francuskom.

– Ja sam – odgovori na ruskom dobro poznati glas. – Otvaraj smesta.

Upalio sam sveću, s obzirom da je još uvek bio mrak, i na brzinu se obukao. Srce mi stegoše rđave slutnje.

Par nedelja ranije, jedan od mojih najbližih drugova¹¹⁸, ozbiljno umešan u poslednji pokušaj atentata na cara, nakon kratkotrajnog boravka u inostranstvu otisnuo se nazad put Rusije. Već nekoliko dana sa zebnjom smo iščekivali vesti o njegovom prelasku preko granice.

Užasan predosećaj, koji nikako da formulišem čak ni samom sebi, prođe mi kroz glavu. Na brzinu sam nabacio odeću i otvorio vrata. U sobu silovito uđe Andrej, ne skidajući šešir, čak se i ne rukujući sa mnom.

– Nikolaj je uhapšen – izusti odmah skrhanim glasom i sruči se na stolicu.

Nikolaj nam je bio zajednički prijatelj. Nekoliko trenutaka sam upornim, ukočenim pogledom posmatrao svog gosta, kao da ne razumem šta mi govori. Zatim sam u sebi ponovio te dve užasne reči, spočetka mehanički, jedva čujno, kao eho, a onda – sa užasnom razgovetnošću koja para dušu.

Obojica smo ćutali.

Kao da nas je nešto hladno, neumitno i zlokobno opkolilo sa svih strana, ispunilo celu sobu, celokupni prostor i prodrlo u samu srž našeg bića, ledeći nam krv i parališući misao.

Beše to avet smrti.

---

¹¹⁷ Ko je? (fr.)

¹¹⁸ Nikolaj Morozov, navodno umro u Šlisljburškoj tvrđavi (prim. Stepnjak-Kravčinski)

Opet, očajanjem se stvari ne mogu popraviti. Pre svega, trebalo je proveriti da li je sve izgubljeno ili se nešto još uvek da učiniti.

Krenuh da se raspitujem za detalje. Po svoj prilici, Nikolaj je uhapšen na granici i, što je još gore, od njegovog je hapšenja već proteklo četiri dana: umesto da nas o ovom nemilom događaju obavesti telegramom, štedljivi krijumčar je poslao obično pismo.

- Gde je to pismo? – upitah Andreja.

- Kod Vladimira¹¹⁹. Samo što je stigao i čeka vas kod mene. Pokret! Izađosmo.

Napolju tek što beše svitalo, a sunce je na istoku svojim slabašnim svetlom milo puste ulice usnuloga grada. Čutke i pokunjeni, grabili smo napred, udubljeni svako u svoje mračne misli. Vladimir nas je već čekao. Bili smo prijatelji, ali se odavno nismo videli. Tužan je bio povod našeg sadašnjeg susreta. Ni prijateljskog pozdrava, ni pitanja, ni osmeha. Nemi i uozbiljeni pružismo jedan drugome ruku, kao što se pozdravljaju ljudi u kući pokojnika.

Vladimir je uzeo i naglas pročitao krijumčarevo pismo. Nikolaj je uhapšen na ruskoj granici, kod Veržbolova, gde je privremeno zadržan u zatvoru. Niko ne zna šta se desilo posle toga, pošto je uplašeni krijumčar iz momenta klisnuo u Nemačku, a dalje vesti koje su stizale od njega bile su krajnje konfuzne: u početku se mislilo da je Nikolaj uhapšen kao dezertar, ali kasnije su se pronele glasine da se u celu priču umešala policija, što je već mirisalo na politiku.

Kada je reč o samom hapšenju, samo je jedno bilo izvesno – krijumčar je bio savršeno nedužan. U pismu je na sve moguće načine dokazivao svoju nevinost i, izrazivši svoje žaljenje, zatražio da mu se hitno pošalje novac koji mu sleduje. Do hapšenja je očigledno došlo usled neopreznosti samog Nikolaja: proboravivši ceo dan na tavanu neke kuće, on konačno nije više mogao da izdrži i izašao je u šetnju. Bio je to neoprostiv, detinjast javašluk.

- Kakva glupost, kakva lakomislenost – povikah. – Izaći na sokak u nekoj selendri, gde se svaki novajlija istog časa primeti. Razonođivati

---

¹¹⁹ Vladimir Iljič Joheljsjon (1855-1937) – etnograf, istraživač severnih naroda (Jukagira, Aleuta i Korjaka). Za učešće u narodnovoljskom pokretu uhapšen 1885. godine i prognan u Jakutiju

se u takvom trenutku! Danas svaka budala prelazi granicu. Kao da je namerno navukao sebi omču oko vrata. Trideset pet mu je godina, a takva gluperda da ispadne! Ako, tako mu i treba . . . Pa nek' se sledeći put razmeće!

Gušio sam se od gneva, a istovremeno do krvi sebi grizao usne ne bih li prigušio jecaj.

Andrej je kao pokošen tugom sedeo za stolom, maltene ležeći na njemu, oslonjen celim telom na desni lakat. Njegova dugačka figura, pod slabašnim i treperavim plamenom sveće, izgledala je beživotno.

Stao sam ispred njega.

– I? Šta nam je sada činiti? – odjednom me upita.

Samo što sam hteo da mu postavim to isto pitanje. Bez odgovora, brzo mu okretoh leđa i nanovo počeh da špartam gore-dole po sobi.

„Šta nam je sada činiti?“ – pitao sam se. Šta učiniti u takvoj bezna-
dežnoj situaciji? Računajući i Vladimirovo putovanje, od hapšenja je moralo proći pet dana. Dokopati se odatle do ruske granice uzelo bi još tri dana. A za to vreme policija je sto puta mogla otkriti Nikolajev pravi identitet i sprovesti ga uz snažnu pratnju do Sankt Peterburga. Situacija je bezizlazna! Ali, ko bi ga znao? Možda su ga ostavili u Veržbolovu ili tu negde. Tako je glupo pao da će ga možda uzeti za kakvog nedužnog nitkovčića. Ali ne, to ne može biti. Do nas su stigle izvesne glasine da je policija nekoga čekala iza granice. Situacija je beznadežna! I šta sada preduzeti?

– Treba poslati Rinu¹²⁰ – izustih konačno sa uzdahom. – Ako je još uvek moguće nešto učiniti, onda to može samo ona.

– Da, da, pošalji Rinu – povika Andrej, a zračak nade kao da mu ozari mrtvački belo lice.

– Da, treba poslati Rinu – strasno se složi Vladimir. – Ako još uvek nije sve izgubljeno, jedino ona može nešto da učini.

Rina je bila Poljakinja, kći jednog od mnogobrojnih mučenika palih za slobodu svoje nesretne domovine. Odrasla je u jednom pograničnom mestašcu, čija je jedina privredna grana bilo švercovanje. Otišla je u

¹²⁰ Ana Mihajlovna Apštajn (1843-1895), „Rina“; učesnica revolucionarnog pokreta, supruga D. A. Klemenca i prijateljica S. M. Kravčinskog; upravo je po njenim beleškama i napisano poglavlje „Put u Sankt Peterburg“ (prim. prev.)

Sankt Peterburg na školovanje, gde se upoznaje sa socijalističkim idejama i priključuje revolucionarnom pokretu, tada još u začetku, da bi ubrzo zauzela posebno mesto u organizaciji: kako se tada govorilo, „držala je granicu“, to će reći održavala komunikaciju između Rusije i inostranstva, gde je u to vreme štampana gotovo celokupna ruska revolucionarna literatura.

Njeno poreklo i praktična žica, tipična za Poljakinje, zajedno sa osobenim izoštrenim njuhom i dovitljivošću, činili su je ne samo krajnje podesnom osobom za odnose sa krijumčarima, već su joj među njima doneli i svojevrsnu reputaciju.

Govorila je – što u zbilji, što u šali, da na granici može da učini više od samog gubernatora; i to je bila istina, zato što je tamo moguće kupiti sve i svakoga, od graničara i carinika do predstavnika gradske uprave i administracije. Trebalo je samo znati kako s njima.

Sa okončanjem propagandnog perioda i nastupom krvave epohe terora, Rina prekida aktivno učešće u pokretu, sumnjičava u pogledu uspešnosti primene takvih borbenih sredstava. Napustila je zemlju, upisala studije u Parizu, da bi se kasnije, usled narušenog zdravlja, nastanila u Švajcarskoj.

Uputio sam se k njoj, zamolivši svoje prijatelje da sačekaju da se vratim.

Čim sam pozvonio izašla je služavka, s obzirom da se već bilo razdaniilo, a ljudi u Švajcarskoj rano ustaju.

– Gospođica spava – reče ona.

– Da, znam, ali radi se o tome što joj je stigao jedan rođak, koga bi bila voljna da što pre vidi – uzvratih, držeći po ruskom običaju strance podalje od svake vrste „zavere“.

Prišavši vratima njene sobe, glasno pokucah.

– Moram hitno da razgovaram sa vama – izustih na ruskom.

– Odmah, odmah – začu se pomalo zabrinut Rinin glas.

Kroz pet minuta Rina je izašla, ne postigavši čak ni da načini pramenove svoje predivne duge kose, crne kao gavran.

– O čemu se radi? – upita ona, uzrujano uperivši u mene svoje krupne plave oči.

Objasnio sam joj u par reči šta se desilo.

I da li je zaista neophodno u strahu držati takve ljude kao što ste vi, gospodo vladini službenici?

Da li je zaista neophodno gradove kao što su Harkov i Kijev ispuniti užasom?

Uprkos njenoj tamnoputosti, bilo je očigledno da je pobledela na tu fatalnu vest. Ne izgovorivši niti jednu reč, sagnula je glavu. Sva njena sitna, gotovo dečja figura kao da je u tom trenutku izražavala bezgraničnu žalost.

Odlučio sam da je ne prekidam u ćutanju i sačekam dok sama ne progovori.

– Da smo o tome bili obavešteni na vreme – poče ona konačno šapatom, kao da govori sama sebi – možda bi sve još uvek moglo biti sređeno, ali ovako . . .

– Ko zna – prigovorih. – Možda ga još uvek drže na granici.

Sumnjičavo zavrte glavom.

– U svakom slučaju – nastavio sam – moramo pokušati. Došao sam da vas zamolim da pođete tamo.

Rina je i dalje stajala ćutke i nepomično, kao da moje reči ne dopiru do nje ili je se savršeno ne tiču. Nije čak podigla ni svoje dugačke trepavice, koje su joj u potpunosti prekrivale oči, a pogled joj je bio uperen u pod.

– Ah, što je do mene – progovori konačno šapatom – naravno, poći ću, premda . . .

Stresla se i stala da pitanje razmatra sa praktične tačke gledišta. Saglasili smo se da je stvar s te strane stajala jako loše. Ali, ipak je priznala i da moramo pokušati. Za pet minuta sve je bilo sređeno.

Par sati kasnije, Rina je, sa par stotina franaka koje je navrat-nanos sakupila među prijateljima, već hitala brzim vozom ka ruskoj granici, noseći sa sobom sva naša nadanja.

Kao što je i predvidela, pokušaj nije urodio plodom. Po dolasku na granicu, najpre je dva dana morala da protraći u potrazi za našim krijumčarem, od koga je jedino i bilo moguće dobiti tačne informacije. Ovaj se krio, otezao, te konačno i kidnuo u Ameriku, odnevši sa sobom novac koji smo mu poslali za slučaj da iskrсну neki nepredviđeni troškovi.

Na vest o tome, Rina je sama prešla granicu, bez ikakvog određenog plana, izloživši se time izuzetno velikoj opasnosti, a sve s ciljem da se ne izgubi ni minut vremena. Kao za maler, nekoliko dana pre toga Nikolaj je prebačen iz Veržbolova. Prepoznali su ga i najpre sproveli do obližnjeg gubernijskog grada, a zatim i u Sankt Peterburg.

Onda Rina odlučuje da produži za prestonicu, delimično da još nešto pokuša kako bi oslobodila Nikolaja, ali prvenstveno iz proste želje da

poseti taj grad i vidi se sa starim prijateljima, kad je već ispalo da im bude tako blizu.

Stigla je tamo nekoliko dana pre Prvog marta i provela tri nedelje u pravom paklu, kakvim je Peterburg postao nakon ubistva Aleksandra II.

Kada sam rešio da na papir stavim ove priče, sinula mi je ideja da bi bilo prilično zanimljivo da im pridružim i njene uspomene na te dane. Obavestio sam je pismom o toj nameri.

Pristala je, naglašavajući kako više nije učesnik pokreta i ne raspolaže nikakvim spisateljskim iskustvom. „Ali – dodala je – preneću ti sve što sam videla, onako kako je bilo. Na tebi je da odabereš ono što ti odgovara.“

Pročitao sam njena pisma i našao da su izuzetno zanimljiva, gotovo u svakom pogledu. Činjenica da ih je pisala osoba koja nije pripadala borbenoj organizaciji dodatno je uvećala njihovu vrednost, dajući im karakter objektivnosti.

Kada je reč o književnoj strani njene priče, jedino što sam uradio bilo je da ovim pismima dam oblik, pošto ih je zajedno sa dodacima i objašnjenjima koje sam joj tražio bilo poprilično. Istina, na nekim sam mestima morao da malčice proširim priču, ali ne toliko bitno, možda nekih pedeset redova ukupno. Njihovo stavljanje u fusnote predstavljalo bi pravu pedanteriju, a inače se odnose na sporedne likove i izvesne stvari koje bi strancu bile nerazumljive. Želeo sam da zadržim reči same autorke čak i u nekim njenim opštim razmatranjima (peto poglavlje, koji se odnosi na rusku omladinu) kako ne bih propastio ovaj dokument, čija je originalnost upravo ono što ga i čini zanimljivim.

Kada govorimo o scenama u kojima se pojavljuju naši velikomučenici, nisam se usudio da izmenim ni jednu jedinu reč – bilo bi to svetogrđe.

I

„Po dolasku u Sankt Peterburg – počinje Rina svoje pripovedanje – odmah se dajem u potragu za jednom svojom zemljakinjom i starom drugaricom, Dubrovinom. Znala sam da nije aktivna u pokretu; ali, takođe sam načula da drži nešto nalik na revolucionarni salon, što mi je ulilo nadu da ću od nje moći da dobijem sve neophodne informacije i potražim Olgu¹²¹, Nikolajevu ženu koja je u to vreme boravila u prestonici.

protiv nas! Nikakvim kaznama nas nećete zastrašiti. Ne postoji sila koja će moći da vas zaštiti od naših ruku!

Vi ste se prepali pri prvim našim udarcima. Odlučili ste se da pribegnete vojnom sudu, ne bi li nas zaplašili krvavim kaznama.

Biće vam mnogo gore ako odlučite da ovim putem idete do kraja. Nas nećete uplašiti, i to znate i sami. Samo ćete nas naterati da budemo još bespoštedniji. Znajte da imamo i mnogo strašnije oružja od onih čiju ste snagu imali prilike da osetite na svojoj koži. Do sada ih nismo upotrebljavali zato što su ona i suviše strašna. Vodite računa da nas ne dovodite do ovih krajnosti i utuvite jedno – mi nikad ne pretimo tek reda radi!

Gospodo vladini policajci i činovnici, ovo su poslednje reči koja vam upućujemo:

Vi ste predstavnici vlasti; mi smo protivnici svakog robovanja čoveka čoveku, iz čega sledi da ste vi naši neprijatelji i da među nama ne može biti pomirenja. Vas treba uništiti i vi ćete biti uništeni! Ipak, mi ne smatramo da političko ropstvo rađa ekonomsko ropstvo, već je pre obratno. Čvrsto verujemo da će sa uništenjem ekonomske nejednakosti nestati i siromaštva, a sa njim i neznanja, sujeverja i predrasuda, kojima se svaka vlast služi. Eto zašto mi ne možemo da vas, vladine službenike, pustimo na miru. Naš trenutni neprijatelj je buržoazija, koja se sada krije iza vaših leđa iako vas mrzi, zato što i njoj vezujete ruke.

U stranu! Ne mešajte nam se u borbu protiv sadašnjih neprijatelja i mi vas nećemo dirati. Dokle god ne budemo srušili postojeći ekonomski sistem, možete bezbrižno počivati u hladu vaših rodnih smokvi.

Dokle god budete uporni u očuvanju postojećeg divljeg bezakonja, naš tajni sud, poput Damoklovog mača, visiće vam nad glavama, a smrt će biti odgovor na svaku vašu novu svirepost.

Istina, još uvek nemamo dovoljno snage da ispunimo taj zadatak u svoj njegovoj širini, ali nemojte se zanositi.

Naš veliki pokret širi se ne svakim danom, već svakim satom.

Prisetite se koliko je vremena prošlo od kako je pokret stupio na put kojim sada ide. Od pucnja Vere Zasulič prošlo je svega pola godine, a pogledajte kakve razmere on ima danas! Pa takvi pokreti rastu sve većom silinom, poput lavine koja je svakog trena sve brža. Razmislite, šta će biti za nekih pola godine, godinu dana?

1. Glavni krivac za poništenje odluke parlamenta u „suđenju sto devedest trojki“ i sastavljač nove presude, o čemu smo već govorili podrobnije.
2. Glavni krivac za incidente koji su se dogodili kada je tridesetoro naših drugova, zatočenika Petropavlovske tvrđave, krajem juna tekuće godine istaklo par svojih zahteva. Ovi zahtevi bili su: 1) izuzetno skromni – tražili su samo malo više vazduha i slobode kretanja, što im je bilo apsolutno neophodno zbog zdravlja koje im je narušeno četvorogodinjim zatočeništvom u istražnom zatvoru. 2) izuzetno lako ostvarljivi, čak i pri ruskoj administraciji, s obzirom da je jedan deo zatočenika ova prava već uživao za vreme boravka u istražnom zatvoru. Uprava tvrđave, po direktnom naređenju šefa policije, odlučno im je saopštila da njihovi zahtevi nikad neće biti ispunjeni. Nakon što je tridesetoro zatvorenika obelodanilo odluku da će se u tom slučaju odlučiti na štrajk glađu, šef policije bio je toliko bezdušan da je ove bolesne i iznurene ljude šest dana držao gladnim, samo da ne udovolji njihovim skromnim zahtevima. Kada je shvatio da ovo gladovanje može da ima kobne posledice (šestog dana, Mozgovoj je imao strašnu mučninu i povraćanje, Natanson se onesvestio, a Koščurin je imao glavobolju), pribegao je neviđenoj podlosti kako bi prekinuo štrajk.
3. Glavni krivac za premlaćivanje zatvorenika koji su, saznajući za ovu prevaru, obnovili svoj protest.
4. General-ađutant Mezenčov, konačno, kriv je za podstrekivanje i vršenje svireposti nad socijalistima iz raznih gradova Rusije, prvenstveno iz Odese.
5. Povrh toga, Mezenčovu pripisujemo i izvođenje takozvane administrativne deportacije u istočni Sibir, mere o čijoj je nezakonitosti izlišno govoriti i kojoj je podvrgavao ljude zbog jednog običnog neslaganja sa njim, kao što je to recimo bio slučaj sa Gabeljem i Freserom.

Eto zbog čega je general-ađutant Mezenčov osuđen na smrt.

Gospodo vladini službenici, vama se pokorava milionska vojska i mnogobrojna policija; vaši špijuni preplavili su sve gradove, a vrlo brzo će preplaviti i sva sela; vaši su zatvori užasni, a kazne brutalne. Ali znajte – i pored sve vaše vojske, policije, zatvora i kazni, slabi ste i bespomoćni

Međutim, mojim nadanjima nije bilo suđeno da se ostvare. Dubrovina mi je saopštila kako je istina da je s vremena na vreme poseti neko od terorista, ali da o Olgi ne zna apsolutno ništa.

Kao neko ko je odavno napustio Peterburg, računala sam da život revolucionara u zadnje vreme mora biti užasan. Dubrovina je, naprotiv, tvrdila da, iako situacija posle svakog novog atentata na neko vreme postaje nesnosna, nevreme prođe i sve iznova stupa u svakodnevnu kolotečinu. 'Sada je na snazi – zaključila je – savršeno zatišje.'

Jedan od većih problema sa kojim sam se suočila bio je nedostatak pasoša. Ali Dubrovina je tvrdila da su to gluposti i da će mi sasvim lepo biti i bez njega.

U međuvremenu, trebalo je pronaći Olgu – nimalo lak zadatak, s obzirom da revolucionari brižno kutaju svoje adrese. Neko mi je pričao da je tako, recimo, izvesni D. bio prinuđen da, u želji da pronađe prijatelja koji je, kao i on, živeo u Peterburgu, zapuca u Kijev ne bi li tamo doznao njegovu adresu.

Morala sam da dobrano proskitam gradom i obiđem razne osobe za koje sam pretpostavljala da znaju nešto o Olgi. Ipak, sve je bilo uzalud.

Prodoše tako dva dana. Bukvalno nisam više bila pametna šta mi je činiti. Ali Dubrovina, koja je odlično poznavala narav i običaje radikalnog sveta, savetovala me je da ne očajavam i uzdam se u božju volju.

Stvar je u tome što se među revolucionarima sve novosti, bile one makar i najbezazlenije, šire neverovatnom brzinom. Iz tog razloga, Dubrovina je bila uverena da će se vest o mom dolasku iz Švajcarske brzo proširiti, te da će se, saznajući za to, Olga dosetiti ko me je poslao i sama postarati da me pronađe.

Tako je i bilo.

Trećeg dana po mom dolasku, veselo smo po ručku sa Dubrovinom i jednom njenom prijateljicom čavrljale o koječemu, kada se iznenada otvoriše vrata i na njima se pojavi 'Fakir' – isti onaj koji se u četiri navrata bezmalo nije otrovao raznim napicima koje je iz znatiželje isprobavao na sebi – i zagonetno kazao, obraćajući se meni:

– Moram sa vama da prošetam. Hoćete li mi učiniti to zadovoljstvo da budem vaš kavaljer?

¹²¹ Olga Spiridonovna Ljubatovič, glavna junakinja Stepnjakove „Nihilistkinje“ (prim. prev.)

Ove je reči izgovorio sa tako svečanim izrazom lica da svi prasnuše u smeh. On je, pak, pun nepoljuljane ozbiljnosti, strpljivo zakopčavao svoje rukavice. Njegova visoka, suvonjava figura štrčala je pravo kao kolac.

Pračena opštim smehom, ustala sam i uzela ga pod ruku, pokazujući kako ću na korzou glumiti otmenu damu. Fakir se čak niti ne osmehnu. Dostojanstven kao i pre, čelave glave pomalo zabačene unazad, bronza-nog čela bez obrva i izuzetno mršav, podsećao je ili na viteza tužna lika ili na kakvog indijskog idola.

Nije bilo nikakve potrebe da mi kaže kuda idemo. Znala sam da je prijatelj Olge i Nikolaja, koji ga je voleo zbog odlučnog karaktera, iako se često podsmevao njegovoj prenaglašenoj sklonosti ka predostrožnos-tima. Prošetavši nekih dvesta metara ruku pod ruku, uzeli smo kočiju za Peski¹²². Čekao nas je dalek put. Povrh toga, kljuse nas je vuklo na jedvite jade i činilo se da nikada nećemo stići.

– Ah, kako je to daleko – obratih se svome saputniku.

– Da – složi se on – a pritom, obratite pažnju, sada se krećemo u suprotnom pravcu od krajnje tačke našeg putovanja.

Ozbiljno sam se razbesnela zbog takvog traćenja vremena, saopštava-jući da želim da idem pravo k Olgi; ali moj vodič beše neumoljiv.

Kada smo dospeli na odredište, opet smo malo pešačili, nakon čega uzimamo drugi fijaker, koji nas poveze u pravcu Tehnološkog fakulteta.

Nismo čestito stigli ni da izađemo, a našeg je kočijaša uzeo nekakav oficir – okolnost koja je silno uznemirila mog kavaljera. Na trotoaru je stajalo dvoje prosjačeta – dečak i devojčica od nekih osam godina. Dečica su bila tako slatka da sam se nehotice zaustavila kod njih.

– Daj kopejku, gospođo – povikaše deca, ispruženih ruku. Potapšala sam ih po obrazu i dala im po kopejku.

– Kažite mi zašto to radite – reče Fakir uznemirenim glasom, nakon što smo otišli od njih. – Zar ne znate ko su oni? Na stotine je takvih odrpanaca koji rade za policiju. Samo se pretvaraju da su prosjaci, a zapravo se bave špijuniranjem.

¹²² Istorijski deo u srcu Sankt Peterburga smešten između Neve, Nevskog i Ligoovskog prospekta. Naziv je dobio po prirodni zemljišta (prim. prev.)

Šta nam drugo ostaje nego da sa oružjem u rukama branimo svoj život i svoju slobodu od policije koja nam premeta stanove, šta nam ostaje do da se branimo od razbojnika koji nasrću na nas na glavnoj ulici?

Tako je postupio Kovaljski sa drugovima i imao je svako pravo da to uradi. Svirepi opričnici streljali su ga tajno, krišom, plašeći se reakcije javnosti.

Poslednje reči koje je uputio svojim krvnicima bile su:

– Znajte da na slobodi imam drugove koji će me osvetiti!

I nije se prevario.

Našli su se osvetnici. Naći će se i sledbenici. Krajnji domet ovakvog načina delovanja jeste spontano lično oslobođenje. Mi udaramo na slepe izvršioce tuđe volje, ljude koji praktično nikad nisu imali priliku da vide one kojima se iz straha pokoravaju. Pravi krivci uvek prolaze nekažnjeno, oni će iz svojih zlatnih odaja iznova slati svoje topovsko meso da nas prepada noćnim pretresima.

Neophodno je bilo obračunati se sa pravim krivcima.

Stavljeni izvan zakona odlukama ruske vlade, lišeni svih garancija koje su obezbeđene društvenim dogovorom, a na osnovu nepovredivog prava svakog čoveka na samoodbranu, bili smo dužni da na sebe uzmemo odbranu svojih ljudskih prava, kao što to čini čovek ili grupa ljudi koji žive u kakvoj divljoj i primitivnoj zemlji.

Krivcima i njihovim saradnicima priredili smo iste svireposti koje se priređuju nama. Tu je i sud, pravičan poput ideja koje zagovaramo i strašan poput uslova u koje nas je dovela sama vlada.

Taj sud je proglasio krivim i na smrt osudio general-ađutanta Mezen-cova za sva njegova zlodela protiv nas, kaznu koja je sprovedena u delo na Mihajlovskom trgu četvrtog avgusta ujutru, godine 1878.

Rešivši da sva njegova zlodela izložimo u prvom broju glasila naše „Zemlje i slobode“, koji će se uskoro pojaviti, smatramo neophodnim da ih ovde prikažemo ukratko, kako bi svi kojih se to tiče bili upoznati sa činjenicom da Mezen-cova nismo ubili kao čoveka koji predstavlja ova-ploćenje izvesnog principa, niti kao nekoga ko drži položaj šefa policije – ubistvo je za nas i suviše strašna mera da bi joj pribegavali zarad bilo kakve demonstracije. General-ađutanta Mezen-cov ubili smo kao čoveka koji je počinio niz zlodela koja su mogla biti i izbegnuta.

General-ađutant Mezen-cov je:

Naši jadni liberali znali su samo da cmizdre. Pri prvom pomenu aktivnog, otvorenog protesta oni su bleđeli, drhtali i sramno se povlačili.

A tek štampa!..

Upravo pred njom, na njene oči vrše se sva ova zverstva nad nama. Ona ih je slušala, gledala, čak i pisala o njima. Razumela je svu njihovu odvratnost, zato što joj je pred očima bila čitava Evropa, za čijim se državnim uređenjem ona vodi.

I šta? Da je makar reč, makar jednu jedinu reč izustila u našu zaštitu, u zaštitu svetih prava čoveka onima koji nam se smeju u lice. Ali ona je ćutala.

Šta će njoj pravda, čast, ljudsko dostojanstvo! Petoparci od maloprodaje – to je ono što njoj treba. Uverenja, pravo na misao, nepovredivost ličnosti – sve to za nju bleđi pred sjajem petoparca. Zbog njega će ona ljubiti ruke – istim onim rukama koje su joj koliko juče lupale šamare ona će se klanjati, pokoravati! Robovi, robovi! Postoji li igde na svetu takav bič koji će vas naterati da konačno ispravite vašu ropski povijenu kičmu? Postoji li takav šamar koji će vas naterati da konačno podignete glavu?

Ćuti štampa, ćuti i društvo. Mi, socijalisti, ostavljeni smo na milost i nemilost policiji. Sa nama se postupa kako je njoj volja.

Neka vam odgovori svaki častan, porodičan čovek, šta nam ostaje činiti?

Ako vam u kuću provali grupa razbojnika, onda vi po svakom poznatom prirodnom pravu smete da se branite sa oružjem u rukama. Mi pitamo, po čemu je to policija bolja od družine razbojnika koja noću upada u tuđe stanove? Zar smrt od noža ili buzdovana nije stotinu puta bolja od postepenog, višegodišnjeg iznurivanja u tvrđavi ili u „istražnom zatvoru“, uz raznorazna psihička i fizička mučenja, kako je inače bilo umoreno osamdesetoro njih sa „suđenja sto devedeset trojki“ i stotinu drugih kojima je suđeno u drugim postupcima? Policajci su predstavnici zakona. Nama prave sačekuše ispred suda. Ali zar ne postoje neke garancije koje će nas zaštititi od policijske samovolje? Zar sudstvo nije iznad policije? Podsetićemo se iznova ovih nekoliko primera na koje smo ukazali, pa neka se onda nađe ta ljudska rđa koja će se usuditi da izusti kako su naše tvrdnje lažne!

Nasmejala sam se. Bilo bi uzalud prigovarati mu. Nastavili smo naše putešestvije još dobrih sat vremena, pošto su na ulicama već počeli da pale svetiljke, kada napokon stigismo do kuće u kojoj me je čekala Olga.

Jadna žena je izgledala užasno. Jedva sam je prepoznala: toliko je pobledela, smršala i, generalno gledano, promenila se. Htela sam da sa njom porazgovaram o Nikolaju, ali nismo bile same. Malo-pomalo i soba u kojoj smo sedele počeo da se puni ljudima. Većina onih koji su dolazili nosili su bluže i uobičajene studentske pledove. Ubrzo je ušla gazdarica, prelepa mlada brineta i, odvojivši Olgu na stranu, saopštila joj kako je soba te večeri bila rezervisana za studentski zbor.¹²³ Ponudila nas je da ostanemo, ali nije nam bilo do sastančenja. Ipak, nisam mogla a da ne izrazim svoje čuđenje i istovremeno zadovoljstvo što se nakon čitavog niza atentata u prestonici živelo relativno slobodno.

– Da – odgovori Olga. – Narod se raspustio, a to je jako loše; znate kako, dok grom ne opali – seljak se ne prekrsti.

Predloženo nam je da sidemo u prizemlje, gde je još bilo slobodnih soba. Upravo smo tamo i provele ostatak večeri, razmenjujući priče o svojim pokušajima. Obavestila sam Olgu o nastojanjima i pustolovinama koje sam doživela na granici. Ona je meni pričala o svemu što je uspela da učini u Peterburgu. U suštini, urađeno je malo toga i situacija je po mom mišljenju bila beznadežna. Ali Olga se nije slagala sa mnom; još uvek je gajila nadu.

II

Sutradan sam se kod Dubrovine po prvi put sreća sa Gesjom Geljman. Ono što me je više od svega zapanjilo na njenom licu bio je izraz beskrajnog mučenja oko ustiju i u očima. No, tek što smo se upoznale, a ona sa zanosom krenu da mi pripoveda o 'akcijama', o tendencijama raznih revolucionarnih grupa, o 'Crvenom krstu'¹²⁴ itd.

¹²³ Videti poglavlje o Dmitriju Lizogubu (prim. Stepnjak-Kravčinski)

¹²⁴ „Crveni krst“ (politički) – društvo za pomoć političkim zatvorenima i prognanima, organizacija nastala na temelju ilegalnih kružoka 1881. godine, posle suđenja „Narodnoj volji“; kasnije međupartijska organizacija, subvencionisana sredstvima inteligencije koja je saosećala sa revolucionarima. Između 1882. i 1884. delovala je i jedna ćelija u inostranstvu, organizovana od strane P. Lavrova i V. Zasulič. (prim. prev.)

Često sam je nakon toga viđala. Na mene je ostavila utisak izuzetno iskrene, jednostavne i skromne osobe, žene koja je svim srcem bila posvećena revoluciji, premda bez trunke inicijative.

Njen muž, Kolotkevič, uhapšen je nekoliko dana pre mog dolaska. Bez obzira na stravičnu tugu koja ju je ophrvavala i koja joj se protiv volje očitavala na licu, u očima i glasu, ona je sve vreme bila zaokupljena poslovima partije, pomažući svakome ko bi joj se obratio bilo kojim povodom. Dubrovina i svi koji su je poznavali govorili su kako je njena dobrotu bezgranična.

Kao da nije imala ni minut vremena da se malo posveti i sebi i svojoj tragediji.

Sećam se kada je jednom prilikom Dubrovinoj predala ceduljicu namenjenu Skripačevoj, koja je održavala redovan kontakt sa jednim žandarmom preko kojeg je doturala pisma zarobljenicima u Petropavlovskoj tvrđavi. Kako je bezgranično setno zvučao njen glas, uprkos svim njenim nastojanjima da savlada svoju uznemirenost, kada je zamolila Dubrovinu da tu ceduljicu preda Kolotkeviču, takođe zatočenom u tvrđavi!

Na nesreću, kontakt sa tvrđavom je prekinut, pa pismo nije moglo da stigne do primaoca.

Gesja Gelfman je često boravila kod Dubrovine, i svi ukućani, uključujući i staramajku, voleli su je kao rod rođeni. Bila je izuzetno stidljiva. Koliko su je samo puta pozivali da dođe da ruča ili makar nešto prezalogaji, a ona ih uvek odbijala. Retko se kad dešavalo da prihvati šolju čaja, iako je, ubeđena sam, ne jednom dolazila k nama mrtva gladna – kako je bila do guše u 'poslovima', često nije imala kad da se iskrade iz kuće i nešto pregrize.

Tokom svojih beskrajnih lutanja u potrazi sa prenoćištem bila sam u prilici da posetim mnoge domove. Gesju su svuda znali, a omladina je o njoj govorila sa dužnim poštovanjem. Redovno je bila *au courant*¹²⁵ sa svim novostima u revolucionarnom svetu, koje toliko interesuju društvo, a pogotovo mladež. Džepovi i velika kožna tašna, od koje se nikad nije odvajala, uvek su bili do ruba puni proklamacija Izvršnog komiteta, primeraka 'Narodne volje', ulaznica za balove, koncerte, predstave i lutrije i druge dobrotvorne događaje čiji je prihod namenjen bilo prognanima i

¹²⁵ Upoznata, u toku, informisana (prim. prev.)

na robiju – neki u Sibir, a neki u centralne zatvore. Zatim je grupa od dvadeset osam ljudi prepuštena na milost i nemilost zatvorskoj upravi, da bi za par njih bile određene kazne koje su premašile čak i one koje im je, nezavisno od ishoda žalbi, odredio sud.

Eto kako policija poštuje zakone i sud, ako se i kojim slučajem desi da oni budu na našoj strani!

Međutim, koliko god nesnosna bila takva drska samovolja policije i njenih saradnika, koliko god strašno i nezabeleženo u istoriji bilo njihovo bestidno ruganje sudu, društvu i ljudskim pravima, mi ipak možemo da skrenemo pažnju na još veći, prosto cinični prezir koji ova gospoda pokazuju prema svakom zakonu. Ne samo da nas love po sopstvenom nahođenju, bez ikakvih ograničenja čak i od strane ropski pokornog sudstva u Rusiji; ne samo da se proizvoljno izjašnjavaju o odlukama čak i takvih institucija kao što je Specijalno veće parlamenta – na presude koje su lično izdiktirali, oni jednostavno pljuju kad god im se za to ukaže prilika.

Evo podatka koji je poznat celoj Rusiji – naime, pioniri masovnog savremenog pokreta, mučenici iz redova „dolgušinaca“ – Papin, Plotnikov, Dmohovski i drugovi, osuđeni su po naređenju Trećeg odeljenja na najstrašnije i najnehumanije kazne zbog širenja par knjižica. Ali mnogima od njih (Plotniku, Papinom) kazna je istekla. I šta se dešava? Njih i dalje drže zatočenim u centralnom zatvoru baš kao i pre, u uslovima od kojih se čoveku diže kosa na glavi. Šta je sa N.G. Černiševskim? Svi znaju da je čovek svoju kaznu izdržao još pre mnogo godina, a još uvek ga drže u toj tundri, okruženog tucetom policajaca!

Eto šta radi naša policija! Naša sloboda, naši životi, životi svih naših bližnjih ostavljaju se na milost i nemilost prvom pandurskom njuškalu!

Gde, u čemu, u kome da nađemo zaštitu svojih najdragocenijih prava – svojih sloboda, života?

Da se obratimo društvu, štampi?

Zar sve naše žrtve, naša suđenja, naše kazne nisu bila jedan dugi, neprekidni vapaj upućen svima onima u kojima tinja iskra ljudskosti?

Kako nam je odgovorila opozicija na vesti o stotinama mučenih, o stotinama drugih osuđeni na sporu smrt, na priču o ponižavanjima i patnjama kojima smo podvrgnuti?

Nećemo nabrajati sve svireposti koje smo doživeli tokom protekle decenije. Spomenućemo samo one najsvežije. Svi se sećaju velikog suđenja, takozvanog suđenja sto devedeset trojki. Sam Želehovski, svirepi Želehovski, javno je izjavio da je od ukupnog broja optuženih svega devetnaestoro njih doista krivo. Svi ostali (zajedno, dakle, sa sedam ili osam stotina oslobođenih i onih koji su odležali godinu, dve ili tri) – svi ostali isključivo su okrivljeni zarad naglašavanja krivice pomenute devetnaestorke. A od tih „naglašivača“, njih osamdesetoro – skoro redom čilih mladića i devojaka u punoj snazi – umrlo je bilo tokom četvorogodišnjeg tamnovanja u istražnom zatvoru, bilo ubrzo po izlasku iz njega. Kada je reč o preživelim, skoro da ne postoji osoba koja iz zatvora nije izašla izuzetno ozbiljno, a često i fatalno bolesna.

Zašto je pogubljeno toliko mlade snage, zašto je upropašćeno toliko života?

Ali priča se tu ne završava. Parlament je našao nemogućim da osudi ovih devetnaestoro ljudi koje je od njega tražio Želehovski. Jedino je Ipolit Nikitič Miškin osuđen na robiju. Svi ostali bili su ili oslobođeni svih optužbi, ili osuđeni na, za nas koji smo navikli na najrazličitije svireposti, najlakše kazne.

Pri donošenju takve odluke, parlament je iskoristio svoje pravo na ulaganje molbe za pomilovanje kojim po slovu zakona može da se ublaži kazna u slučajevima kada se, po njegovom mišljenju, krši zakonska pravda. Da sudska molba za pomilovanje ima upravo taj smisao, da ona nije ono što advokati nazivaju milosrđe i čovekoljublje – govorili su nam i svakome od nas ponavljaju svi pravници. A koliko su sam parlament, državni javni tužilac i predsednik suda bili ubeđeni u to da je presuda konačna dokazuje recimo činjenica da su na uslovnu slobodu pustili Ivana Ivanoviča Dobrovoljskog, kome je, nezavisno od ishoda molbe, sledovalo izdržavanje devetogodišnje kazne u centralnom zatvoru.

Svima je poznato kako je takvo ubeđenje izigrano.

Nastojanjem šefa policije Mezencova i njegovog uglednog pomagača, grofa Palena, ova presuda je poništena, a sastavljena je nova, nečuve-na po svojoj surovosti, obimnosti i apsolutnom preziru prema svakom znaku zakonitosti. Bez ikakvih dokaza, bez ikakvog osvrta na zaključke iz preliminarne ili sudske istrage, od ukupnog broja okrivljenih on je uhvatio njih dvanaestoro i oni su, umesto da budu deportovani, poslati

uhapšenima, bilo finansiranju ilegalne literature. Gesja je bila hodajući adresar i mogla vam je ugovoriti sastanak sa bilo kojim od viđenijih terorista.

Jednom mi je rekla kako je Sofija Perovskaja, koju sam poznavala već nekoliko godina, izrazila želju da se vidi sa mnom. Nameravala je da sama dođe k meni, ali u tome ju je sprečila bolest.

III

Perovsku sam prvi put srela kod Olenjina, starog prijatelja koji je službovao u jednom ministarstvu. Bleda kao krpa, jedva je vukla noge; kako je ušla u sobu, tako se ispružila na divanu. Došla je po svoja primanja, koja je Olenjin skupljao među prijateljima: suma je bila zaista skromna – ukupno stotina rubalja mesečno. Na nesreću, novac još uvek nije bio uplaćen, tako da joj Olenjin nije mogao dati ništa. Ja sam u džepu imala sto rubalja, koje je trebalo da prosledim jednoj osobi koja za nekoliko dana stiže u Sankt Peterburg. Predložila sam Perovskoj da joj ih posudim na par dana, ne sumnjajući da u takvom zdravstvenom stanju i u to doba dana – već je bilo oko jedanaest uveče, niko ne bi tražio novac bez krajnje potrebe.

Ali Perovskaja odbi moj predlog, pojasnivši kako nije sigurna da će biti u stanju da mi novac vrati u tako kratkom roku. U međuvremenu, rekla nam je da je i poslednju kopejku spiskala na vozikanje po gradu, primorana da stalno menja kočije zbog špijuna koji joj je bio za petama. Dodala je da nije savim sigurna da li joj je uspelo da zametne tragove, te da je policija svakog časa može potražiti kod Olenjina.

Nužno je bilo da se skloni što pre. Celokupni sadržaj naših novčanika istresli smo u njen novčanik. Što se tiče Olenjina, bio je to stari lisac i stan mu je bio savršeno 'čist', ali ja sam u džepu imala svežanj najnovijeg broja 'Narodne volje'. Da novine ne bi morali da bacamo u peć, Perovskaja ih je ponela sa sobom, kazavši da je njoj svejedno ako je uhapse sa svim tim materijalom.

Brzo je izašla, ali mi je na odlasku rekla kako bi volela da se vidimo, ukoliko bude bila 'živa'.

Ugovorile smo mesto i vreme; ali nje tamo ne beše, što me je strašno uplašilo, jer sam istog trenu pomislila da je uhapšena. Međutim, idućeg dana su me umirili: Perovskaja jeste bila 'živa', ali nije mogla da izlazi iz kuće usled teške bolesti.

Sve se to odigralo dva-tri dana pre Prvog (trinaestog) marta. Kako sam kasnije saznala, dan pre našeg susreta kod Olenjina uhapšen je Željabov . . .

Prvog marta ujutru – beše nedelja – uputih se k jednoj prijateljici u Gatčinu, koja je, za razliku od sada, u to vreme bila jedna od najmirnijih varošica u celoj Rusiji.¹²⁶

Prve vesti o dešavanjima u Peterburgu primile smo u ponedeljak ujutru od sobarice. Oko jedan popodne došao je lokalni pop, saopštavajući da je i on našao nešto o tome od seljaka koji su se vraćali iz prestonice. Još uvek nije bilo nikakve zvanične potvrde. Uveče je došla Nađina starija sestra sa čitavom hrpom novina.

Nema potrebe da opisujem kako smo se tada osećali. Nađi je čak i pozlilo.

Onda su nastupili istinski užasni dani, dani nesnosnih sumnji, nepoverenja, straha. Kao da se zbio smak sveta. Svaki novi broj novina donosio je vesti o novim otkrićima policije i novim strogostima prema nihilistima. Onda se čulo za samoubistvo nepoznatog čoveka u Čeljožnoj¹²⁷. I svakodnevna hapšenja, hapšenja bez konca – što pojedinaca, što čitavih gomila ljudi.

Kako ući u taj pakao na zemlji? Kako ostati u Gatčini mučen neizvesnošću? Na kraju nisam izdržala i vratila sam se u Sankt Peterburg. Bio je četvrtak.

¹²⁶ U Gatčini se nakon smrti Aleksandra II nastanio Aleksandar III, prestrašen terorom revolucionarnih narodnjaka. U Predgovoru za rusko izdanje *Manifesta Komunističke partije*, Marks i Engels Aleksandra III nazivaju „ratnim zarobljenikom revolucije sa prebivalištem u Gatčini“

¹²⁷ U ulici Čeljožnaja ( ) u Sankt Peterburgu bila je smeštena narodnovoljačka radionica za spravljanje dinamita. U njoj se drugog marta 1881. godine za vreme pokušaja hapšenja upucao Nikolaj Aleksejevič Sabljin (1849-1881), aktivni učesnik u pripremi atentata na Aleksandra II

DODATAK

SMRT ZA SMRT

Posvećeno svetloj uspomeni na mučenika Ivana Martinoviča Kovaljskog, streljanog od strane opričnika¹⁴⁵ u odbrani svoje slobode, 2. avgusta 1878. godine u Odesi.

Šef policije, vođa banditske družine koja vedri i oblači po Rusiji, ubijen je. Retki su oni koji ne znaju čijih je ruku ovo delo. Ipak, da bi izbegli eventualne nesporazume, mi donosimo generalno saopštenje u kojem objavljujemo da smo šefa policije, general-ađutanta Mezenscova, ubili upravo mi, revolucionari-socijalisti.

Takođe objavljujemo da kao što nije bilo prvo, tako ovo ubistvo neće biti ni poslednje delo takve vrste, bude li vlada uporna u očuvanju aktuelnih sistema.

Mi smo socijalisti. Naš cilj je rušenje postojećeg ekonomskog poretka i uništavanje ekonomske nejednakosti u kojoj, kako duboko verujemo, leži uzrok svih patnji čovečanstva. Zato su nam politički oblici sami po sebi savršeno nevažni. Mi, Rusi, u prvo vreme smo bili narod koji je nekako uvek skloniji uzdržavanju od političke borbe, a još više od upotrebe raznih krvavih mera, kojima nije mogla da nas nauči ni sopstvena prošlost, ni vaspitanje. Sama nas je vlada naterala da pođemo tim krvavim putem. Sama nam je vlada u ruke stavila jatagan i revolver.

Ubistvo je užasna stvar. Jedino u trenutku snažnog afekta, kada dođe do pomračenja svesti, čovek, budući da nije čudovište i ljudski izrod, u stanju je da oduzme život sebi ravnome. Ruska vlada je nas, socijaliste, nas, koji smo se posvetili oslobođenju nastradalih, nas, koji smo sebe osudili na različita stradanja kako bi iz njih izbacili druge – ruska vlada je nas naterala da se odlučimo na čitav niz ubistava koja sprovodimo u sistemu.

Na takve nas je poteze navela svojom ciničnom igrom desetina i stotinama ljudskih života i bezočnim prezirom prema svakoj vrsti prava, koji je od vajkada krasio njen odnos prema nama.

¹⁴⁵ Članovi specijalne carske garde, formirane za vladavine Ivana Groznog (prim. prev.)

od dopisnika javlja kako su narodnovoljsku „Podzemnu Rusiju“ radnici imali običaj da „čitaju naglas . . . sve dok se brošura ne bi raskupusala. Poistovećivali su se s njenim junacima, trudeći se da zaborave na razne opasnosti i nedaće sa kojima su se suočavali u stvarnosti“.

Grad je, sav u žalosti, ostavljao neopisivo težak i mučan utisak. Kuće, balkoni, prozori, ulične svetiljke – sve je bilo ogrnuto u crne i bele trake. Zaputila sam se pravo k Dubrovinoj.

Cela porodica je bila na okupu, a na svim licima isti panični strah. Kada me ugleda, Dubrovina vrisnu od straha. Ni ostali nisu izgledali ništa bolje.

– Vrag da te nosi! Zašto nisi ostala u Gatčini? Zašto si došla? Zar ne znaš da me traže? Gde ću te sada?

Sve ovo Dubrovina je izgovorila glasom isprekidanim od uzbuđenja, hitajući iz jednog u drugi kut sobe i tek ponekad zastanjujući ispred mene.

‘Zašto nisam ostala u Gatčini? Zašto sam došla? Gle ti to!’ – pomislih u sebi.

Kroz nekoliko dana moja prijateljica se smirila, a tokom sledeće tri nedelje u par sam navrata, kao i pre, spavala kod nje. Ipak, tog dana ona je bila nemilosrdna. Njen bes prema meni dostigao je vrhunac kada je odjednom u sobu ušetala neka nepoznata, prilično pristojno odevena dama, i izjavila da Dubrovinoj želi da saopšti par reči nasamo.

Za tren oka u sobi zavlada mrtva tišina. Međusobno razmenismo pres-travljene poglede. Porodica je već bila zabrinuta, s obzirom da je mlađa sestra Dubrovine tog jutra izašla iz kuće i još uvek se nije vratila. Niko nije znao gde je, a prvo što nam je palo na pamet bilo je da joj se desilo nešto rđavo.

Ubrzo se, međutim, Dubrovina vratila i, odvojivši me na stranu, kazala kako je dotična dama došla k meni po zadatku Sofije Perovske.

Samo što nisam skočila od sreće. Sonja je bila ‘živa’ i po svoj prilici namerna da pobegne u inostranstvo. Nije mi padalo na pamet da sam joj potrebna za išta drugo, pošto je krijumčarenje ljudi preko granice bila moja stara, ako ne i jedina specijalnost.

Sa takvim ružičastim mislima u glavi uđoh u sobu u kojoj je sedela Perovskaja. Pošla mi je u susret. Počela sam od toga kako mi je drago što je napokon rešila da napusti zemlju.

Izbečila je oči na mene kao da sam odvalila vrhunsku glupost.

Uvidevši svoju grešku, krenula sam da je molim i kumim da pobegne iz Sankt Peterburga, gde su je tako pomno tražili. Nisam u to vreme ni slutila o njenoj ulozi u prvomartovskoj akciji, ali njeno učešće u moskovskom

pokušaju atentata jeste bilo otkriveno preko Goljdenberga¹²⁸, pošto je o tome pisala celokupna štampa. Po meni je to bio naizgled dovoljan razlog da se u datoj situaciji ode iz Peterburga.

Međutim, kategorički je odbila sve moje argumente i molbe.

– Ne mogu da odem iz grada u ovako važnom trenutku. Toliko je posla; treba se videti sa gomilom ljudi.

Bila je izuzetno nadahnuta velikom pobedom partije, verovala je u budućnost i sve videla u ružičastoj boji.

Da bi stavila tačku na moje moljakanje, saopštila mi je razlog svog poziva.

Želela je da sazna nešto više o sudskom procesu protiv careubica. Radi se o tome što je trebalo posetiti jednu važnu osobu, 'general', čoveka koji je držao najviše funkcije u policiji, i koji je nesumnjivo mogao da nam pruži informacije o procesu, iako je sama istraga vođena u najvećoj tajnosti. Dotočna osoba nije održavala redovne kontakte sa revolucionarima, ali sa njom sam se slučajno upoznala nekoliko godina ranije. Eto otkud me se Perovskaja setila. Pitanje je se jako ticalo – čovek koga je volela bio je među optuženima. Iako krajnje iskompromitovana ličnost, igrom slučaja sam nije direktno učestvovao u prvomartovskom atentatu i ona je gajila nadu.

Kazala sam kako ću drage volje poći ne samo svom 'generalu', već i, smatra li to nužnim, svom 'žandarmu', sa kojim sam nekoliko godina ranije bila u kontaktu povodom prepiske sa zatvorenicima. Perovskaja je ovo drugo odbacila, govoreći kako je moj žandarm prekinuo svaki kontakt sa revolucionarima, te da bi me verovatno predao policiji ili za mnom poslao čitav čopor špijuna, u strahu da ga ne razotkrijem. U svakom slučaju, ne bi nam ništa rekao, a pitanje je i da li uopšte nešto zna. 'General' pak, sa druge strane, nije predstavljao ni najmanju opasnost, pošto lično nije bio sposoban ni za kakve podlosti i u dubini svoje duše u određenoj meri se osećao revolucionarom. Dogovorile smo da kod generala odem sutradan u deset ujutru. Perovskaja je želela odgovor što pre. Opet, ma koliko se trudila, nije mogla da viđenje zakaže pre šest

¹²⁸ Grigorij Davidovič Goljdenberg (1855-1880) – narodnovoljac, uhapšen 1879; dao podrobne iskaze, koji su imali važnu ulogu u slomu „Narodne volje“. Život je okončao samoubistvom u zatvoru

kojeg će ubrzo doći, ove greške biti ispravljene, zato što u knjizi koja je tako jedinstvena u svom žanru . . . i koja predstavlja tako dragocen dodatak našem poimanju situacije u Rusiji, ništa ne treba zanemariti kako bi dobili besprekoran prevod“.

P. Kropotkin je pisao kako je „Podzemna Rusija“, nakon postignutog uspeha u Engleskoj, pokazala da ima „veliki uticaj na ljude koji su kadri za saosećanje – uticaj koji je čak bio u stanju da takve ljude natera da se kritički odnose ka svom pređašnjem životu i usklade ga sa novim idealom, bilo u manjoj, bilo u većoj meri, samo da ta promena bude blagovremena“. Knjige Kravčinskog, prema tvrdnji Kropotkina, „ . . . doprinosile su . . . pobuđivanju simpatija“ ljudi iz zapadne Evrope prema Rusiji (*Стеняк-Кравчинский С.М. Собр. соч.*, t. I. SPb., 1907, s. XXII, XXIII).

„Podzemna Rusija“ je visoko ocenjena i od strane piščevih sunarodnika. U *CGALI* postoji odlomak pisma (1882. godina), koje je iz Pariza Kravčinskom poslao N.P.Čakni, u kojem mu javlja: „Bio pre neki dan do Turgenjeva. Pročitao je tvoju knjigu . . . i rekao sledeće: *Napisana na izuzetno darovit, na pojedinim mestima čak i umetnički način . . .* Stoga kao najverodostojniji i najdirljiviji trenutak u knjizi pominje onu priču mlade spahinice o njenom boravku u Sankt Peterburgu: *Tu vidimo голу, neulepšanu istinu, prikazanu na jednostavan i emotivan način, a naročito su upečatljivo dočarana osećanja Perovske nakon hapšenja Željabova . . .*“.

Učesnici revolucionarnog pokreta iz sedamdesetih godina XIX veka, naglašavajući verodostojnost i intezitet revolucionarnih likova koje je Kravčinski opisao, ipak su smatrali da je pisac u određenoj meri „izdigao“ svoje junake iznad stvarnosti i idealizovao ih. Takvog se stava naročito držala Vera Zasulič. „Ali mi uopšte ne želimo da kažemo“, pisala je ona, „kako je on kod svojih ushićenih likova video neke u njima nepostojeće osobine. Naprotiv, on raspoláže karakterističnim, a opet izvanredno osetljivim i hitrim njuhom, što mu omogućava da primeti prave crte, koje zatim jednostavno stavlja pod jarku svetlost svog umetničkog nadahnuća, usled čega se one pokazuju . . . unekoliko preuveličanim. On je pritom bio ubeđen da svoje savremenike i zaista vidi u svetlu u kojem se oni javljaju u istoriji, a čije stvarne razmere od drugih skriva sama neposrednost ljudi i događaja“ (*Работник*. Ženeva, 1896, N 1-2, s. 50).

Kravčinskijeva knjiga je naišla na veoma dobar prijem u radničkoj sredini. U časopisu *Рабочая мысль* („Radnička misao“, 1900, br. 8) jedan

Zaključka? Meni je Vojnić kazao da se vaše društvo (grupa *Освобождение труда* – prim.red.) nije našlo uvređenim poslednjim, već pretposlednjim rečima ovog teksta. Je li to istina? Voleo bih da mi o tome pišete na najoštriji mogući, ako želite čak i na uvredljiv način. Nemojte se, molim vas, čuditi, i kažite da li je to istina. Radi se o tome što zapravo ni lično ne mogu biti zadovoljan svojim zaključkom . . .“ (saopštenje grupe *Освобождение труда* М., 1924, N 1, str. 238-239).

Knjiga kratkih priča „Podzemna Rusija“, objavljena u Milanu, dobila je prelaznu ocenu u štampi mnogih zemalja.

Obraćajući se krajem 1881. godine P.B. Akseljrodu sa molbom da se „zauzme“ za objavljivanje knjige na nemački jezik u Švajcarskoj i Nemačkoj, nagoveštavajući pritom da bi mu bilo još „milije“ ako bi je objavili „u cilju širenja socijaldemokratske propagande“, Kravčinski piše: „Ne sumnjam da će se knjiga prodavati izuzetno dobro . . . To kažem na osnovu izvanrednih ocena koje dobijam sa svih strana, pritom, obratite pažnju, ne od Rusa ili prijatelja, već od profesionalnih književnika“. (Iz arhiva П.Б. Аксельрода. Berlin, 1924, str. 75)

Arhivski fond Kravčinskog (CGALI) čuva odlomak pisma koje mu je iz Pariza poslao Naum Lavov, prenoseći mu utiske koje je „Podzemna Rusija“ ostavila na francuske pisce. U pismu se, prema pričanju Alfonsa Dodea, govori o tome kako je na jednoj od književnih večeri priređenoj u salonu madam Adam u Parizu, autor dela „Tartaren iz Taraskona“ preporučavao scene iz ruskog života prema knjizi „Podzemna Rusija“, kojom je bio „oduševljen“. Jedan od učesnika ovog događaja, Zolja, toliko se zainteresovao za političke prilike u Rusiji, da je ubrzo nakon toga počeo da piše roman u kojem glavnu ulogu tumači pravi Rus. „Pronašao sam izvanrednu knjižicu na italijanskom jeziku, iz koje sam štošta pozajmio“, hvalio se Zolja Dodeu. Ipak, kada je saznao da će ta „knjižica“ za neko vreme, upravo uz podršku Dodea, izaći iz štampe na francuskom jeziku, Zolja je sa žaljenjem odustao od svoje zamisli.

Mnogo je pozitivnih reakcija na „Podzemnu Rusiju“ koje će se pojaviti po dnevnim listovima i časopisima narednih godina, nakon što je knjiga izdata u Španiji, Portugaliji, Engleskoj, Americi, Nemačkoj itd. Po objavljivanju izdanja na engleskom jeziku 1883. godine, pisac svojoj ženi prenosi ocenu recenzenta časopisa *The Athenaeum*, koji ističe pojedine nedostatke prevoda „ . . . u nadi da će u drugom izdanju, do

popodne. Izrazila sam svoje zaprepašćenje, da bi mi ona onda ispričala svoj raspored: po svojoj prilici, predstojalo joj je sedam sastanaka, svaki na suprotnom kraju grada.

Po završetku naših razgovora, Perovskaja pozva mladića iz porodice naših domaćina i posla ga put adresnog biroa, da tamo uzme adresu mog generala. Devojku koja je bila gazdaričina prijateljica Perovskaja je poslala da mi nađe konak, pošto sam rekla da ga nemam.

Opet smo ostale same; iznova sam krenula da je ubeđujem da pobjegne u inostranstvo. Predložila sam i da, ako već ne može da napusti Rusiju na duže, ono bar ode u neku malu pograničnu varoš, gde bi mogla ostati dve-tri nedelje. Nije htela ni da čuje, a moja bojažljivost terala ju je na smeh, premda dobrodušan. Onda je promenila temu. Rekla mi je ko je bio mladić koji je nastradao od bombe bačene caru u noge.¹²⁹ Takođe mi je otkrila identitet samoubice iz Čeljožneje ulice, čoveka kog sam ranije poznavala. Žmarci počеше da me podilaze od ove vesti.

Po povratku devojke koja je bila poslata da mi pronade prenoćište, rastale smo se. Perovskaja me upita da li mi je potreban novac za neku pristojniju odeću pre nego što odem kod generala.

Ovaj put, džepovi su joj bili puni para, ali sam rekla kako mi ništa ne treba, s obzirom da sam imala jednu prikladnu haljinu.

Idućeg dana sam se zaputila k generalu, koji me je primio daleko srdačnije nego što sam očekivala i saopštio mi vrlo konkretne i detaljne informacije. Avaj! kako su samo nepovoljne one bile. Sudbina Željabova, kao i svih ostalih, bila je bespovratno odlučena. Ostalo je samo da se suđenje održi *pro forma*, za javnost.

Sa takvim sam vestima došla na sastanak u šest. Perovskaja je stigla tek u devet. Odahnula sam kada sam je ugledala na vratima. Izrazi naših lica nisu govorili ništa naročito dobro: moj od sekiranja zbog njenog kašnjenja, a njen, kako je sama kazala, od malaksalosti, a možda i od koječega drugog. Doneli su nam samovar i ostavili nas nasamo. Bez okolišanja sam joj rekla sve što znam. Nisam joj videla lice, zato što sam zurila u pod. Kako sam podigla pogled, shvatila sam da drhti celim telom.

¹²⁹ Ignjatij Joahimovič Grinevicki (1856-1881) – učesnik prvomartovskog atentata. Upravo je on bacio bombu od koje je stradao car, ali kojom je i sam bio smrtno ranjen. Izvesno vreme vlada nije mogla da dođe do njegovog imena

Tada me ona ščepa za ruku, poče da se savija sve niže i niže, te konačno pade ničice, zagnjurivši licem u moja kolena. U tom je položaju ostala nekoliko minuta. Nije plakala, već sva drhtala. Onda se pridigla i sela, pokušavajući da se sabere. Ipak, grčevitim pokretom ponovo me zgrabi za ruke i poče da ih stišće do boli . . .

Pamtim da sam joj predložila da ode u Odesu i pozove nekog od Željbovovih rođaka da dođe. Odgovorila je da ne zna njihovu tačnu adresu, ali i da je već prekasno da stignu na suđenje. General se čudio zašto je Željbovov izjavio da je organizator atentata. Kada sam to saopštila Perovskoj, doslovce mi je odgovorila:

– Drukčije nije moglo. Suđenje samo Risakovu bilo bi i suviše bleđa stvar.

General je izneo brojne pojedinosti u vezi ponositog i uzvišenog držanja Željbovova.

Dok sam o tome govorila Perovskoj, primetila sam da su joj oči planule, a obrazi se ponovo zarumeneli. Očigledno da joj je to pričinjavalo veliko zadovoljstvo. General mi je takođe ispričao i da svi okrivljeni znaju šta ih čeka, te da su vesti o svojoj skoroj smrti primili sa zadivljujućom smirenošću i hladnokrvnošću.

Čuvši to, iz grudi joj se ote glasan uzdah; nalazila se na strašnim mukama – htela je da zaplače, ali se suzdržavala. Sledećeg trena, kako god, oči su joj bile pune suza.

Tih dana gradom su uporno kolale glasine da je Risakov otkrio neke tajne. General je to poricao, ni sama ne znam zašto. Sećam se da sam joj skrenula pažnju na tu protivrečnost, a onda i izvela zaključak kako možda ni general ne zna sve. Jednostavno sam želela da je na ovaj ili onaj način umirim, ali ona mi odgovori:

– Ne, sigurna sam da je to istina i da on tu mora biti u pravu. Poznajem Risakova i ubeđena sam da nikog neće izdati. Ni on, ni Mihajlov.

Onda mi je kazala ko je bio taj Mihajlov, pošto se ljudima sa takvim prezimenom među teroristima ne zna broj, i poručila da jednom svom prijatelju prenesem kako je jedan od njih svedočio protiv njega.¹³⁰

¹³⁰ Reč je Adrijanu Fjodoroviču Mihajlovu (1853-1929), Kravčinskijevom pomagaču u atentatu na Mezenцова. Uhapšen je oktobra 1878. godine i izručen Vojnom sudu, koji mu je 14. maja 1880. izrekao smrtnu kaznu. Prilikom Loris-Melikovog obilaska Trubeckog bastiona u Petropavlovskoj tvrđavi, Mihajlov mu je odao imena učesnika atentata na Mezenцова

potpuno tačan ukoliko želim da mu dam kakvo-takvo značenje . . . Samo pridržavanjem takvog kriterijuma moguće je bilo nacrtati ljude koji će eventualno ličiti na živa bića, a ne na lutke ili . . . suzdaljske ikone“ (saopštenje grupe *Освобождение труда*. М., 1924, N 1, str. 227-228).

Leta 1883. godine, „Podzemna Rusija“ izlazi na engleskom jeziku, u Londonu. Autor je uz priču „Sofija Perovskaja“ priložio pismo koje je ova revolucionarka poslala svojoj majci iz zatvorske ćelije, nekoliko dana pred izvršenje kazne. Sa njim je pisac imao priliku da se upozna putem biografije Perovske, koju je napisao L. Tihomirov (objavljena u Ženevi, 1882. godine). Nedugo pošto je londonsko izdanje ugledalo svetlost dana, pisac zadovoljno prenosi svojoj supruzi ocenu jednog od recenzenata, koji ističe da je prevod „obogaćen“ Perovskinim pismom, „najdivnijim i najdirljivijim od svih poznatih primera epistolarnе književnosti na svetu“.

Pojedinačne priče i odlomci iz „Podzemne Rusije“ prevedeni su na ruski jezik osamdesetih godina i objavljivani van granica Rusije, u koju su potom kradimice unošeni. Najpre se pojavila priča „Sofija Perovskaja“ (u prevodu autora), i to u „Kalendaru *Narodne volje* za 1883. godinu“ (Ženeva), da bi 1884. tekst hektografski bio umnožen u Harkovu i Kazanu. Iste godine, moskovski *Общестуденческий союз* („Svestudentski savez“) objavio je litografsko izdanje prva tri poglavlja „Podzemne Rusije“, pod zajedničkim naslovom *Предисловие* („Predgovor“) (prevod je neprecizan, urađen uz gomilu propusta). Ovo izdanje kasnije je umnožavano i na hektografu. Godine 1903, Centralni komitet Ruske socijal-demokratske radničke partije izdao je u Bakuu brošuru koja je sadržala priče o Sofiji Perovskoj i Gesji Geljfan.

Kompletan prevod „Podzemne Rusije“ na ruski jezik, prerađen i dopunjen od strane samog autora, objavljen je 1893. godine (London, izdanje „Fonda slobodne ruske štampe“). Jedan deo tiraža štampan je na tankom papiru i tajnim putevima otpreman u Rusiju, gde je 1896. godine tekst u celosti odštampan na hektografu.

„Zaključak“, koji je autor napisao specijalno za tu priliku, kao što se i vidi iz prepiske Kravčinskog, naišao je na negativnu kritiku grupe *Освобождение труда* („Oslobođenje rada“), do čijeg je mišljenja autor jako držao. Čak ni sam nije bio zadovoljan njime. Novembra 1893. godine, on postavlja pitanje Veri Zasulič: „Zašto se ne oglašavate povodom mog

Dmitrij? Samo zbog toga ću i pisati, baš zato što znam da mu to ne može pričiniti nikakve neprijatnosti, u ma kakvom položaju da je.“

Autor je isto tako smatrao da u knjigu sme da uvrsti beleške o ilegalnim stamparijama, zato što se „o tome . . . pisalo po novinama“.

Uprkos svim preduzetim merama predostrožnosti, likovi iz *Il Pungolo-e* uspevaju da privuku pažnju milanske policije. „Kvestor (opštinski načelnik policije) se raspitivao o autoru feljtona *La Russia sotteranea* . . .“, javlja Kravčinski svojoj supruzi i Ani Apštajn negde potkraj novembra 1881. godine i, pokušavajući da ih umiri, dodaje: „Jedan čovek blizak policijskim krugovima obećao je da će pratiti situaciju i upozoriti me ako nečeg bude bilo . . .“

Početak 1882. godine, Kravčinski se baca na pripremanje posebnog izdanja ovih priča na italijanskom jeziku, istovremeno vodeći pregovore o izdavanju knjige na engleski, francuski i nemački.

Knjiga je na italijanskom jeziku objavljena u Milanu maja 1882. godine, pod istim naslovom, ispod kojeg je stajalo: *Profili e bozzetti rivoluzionari* („Kratke priče i profili revolucionara“). Na naslovnoj strani pisalo je: *Stepniak. Gia direttore di ‚Zemlja e Volia‘* (Stepnjak. Bivši urednik časopisa „Zemlja i sloboda“). Tekstu je prethodio predgovor P.L. Lavrova, koji čitaocima ove knjige u inostranstvu autora predstavlja kao jednog od najaktivnijih ruskih revolucionara. Godine 1885, na početku knjige *Россиа под властью царей* („Rusija pod vlašću careva“) Kravčinski ističe kako je predgovor Lavrova u velikoj meri doprineo uspehu „Podzemne Rusije“.

Ovako zasebno objavljena knjiga bila je obogaćena nizom dodataka: priče „Vera Zasulič“ i „Sofija Perovskaja“ bile su znatno proširene, a naknadno je priključeno i poglavlje „Put u Sankt Peterburg“, napisano po sećanju Ane Apštajn.

Godine 1882, u propratnom pismu koje je Zasuličevoj i Plehanovu Kravčinski poslao uz tražene primerke knjige, stajalo je: „Deo moje *Podzemne Rusije* koji najvišem cenim jesu ‚Profili‘, zato što ja ipak bolje od drugih poznajem te ljude, i hteo sam da po svaku cenu učinim nešto kako se njihovi likovi ne bi u potpunosti utopili na nemirnoj pučini ruskog političkog života. Od onih koji su ostali aktivni, niko osim mene ne piše, niko nema mogućnost da piše, a po svoj prilici i skonča pre nego što mu se ta mogućnost pruži. Ipak, lativši se ovog posla, moram biti

Ostale smo nasamo gotovo do ponoći. Htela je da ode ranije, ali je bila toliko umorna da je jedva stajala na nogama. Ovog puta govorila je retko, kratko i odsečno.

Obećala je da će na isto mesto doći sutra, između dva i tri; ja sam stigla u pola tri. Već je bila svratila, ali i otišla ne sačekavši me, pošto je bila u žurbi. Više se nismo videle.

Dva dana kasnije, Perovskaja je uhapšena.

IV

Nastupiše čemerni dani. Moj neodređeni položaj – ni ‚legalan‘, ni ‚ilegalan‘ – predstavljao je izvor brojnih neprijatnosti. Kao lice koje nije uključeno u pokret, nisam marila da uzmem lažni pasoš; opet, bez tog dokumenta morala sam da svakodnevno tražim sklonište i prenoćište, što nije bilo nimalo lako. Bila sam uskraćena za stanove terorista, tim pre što su tih užasnih dana i sami oskudevali u njima. Došlo je vreme za ‚u se i u svoje kljuse‘. Ali, kome se obratiti? Svi moji lični poznanici, koji su i jedini bili u stanju da mi nekako pomognu, slično Dubrovinoj, držani su ‚na oku‘, pa sam ih tek tu i tamo mogla posećivati.

Htela ne htela, morala sam da pribegnem takozvanom društvenom milosrđu i potucam se po tuđim kućama. Opet, to mi je pružilo priliku da se bolje upoznam sa manje-više neutralnim međuslojem društva, čiji predstavnici ili uopšte ne uzimaju učešće u politici i misle samo na svoju kožu, ili, kao velika većina studentske populacije, prema revoluciji gaje opšte simpatije, ni priklanjajući se nijednoj organizaciji. Samo o tim dvema kategorijama i mogu da govorim, pošto sam jedino sa njima i imala posla.

Kada su u pitanju prvi – samoživcima – govoriti o njima nema razloga, a da budem iskrena, i ne da mi se. Reč je o izuzetno nezahvalnoj temi. Generalno gledano, zaključila sam sledeće: čovek se u Rusiji u to više plaši ukoliko za to ima manje osnova.¹³¹

i podneo molbu za pomilovanje. Umesto smrtne kazne osuđen je na robijaške radove po rudnicima. Prijatelj o kome se ovde govori jeste sam Kravčinski (prim.prev.)

¹³¹ U vezi sa ovom savršeno tačnom primedbom, na pamet mi pada jedan slučaj iz ličnog iskustva. Izvesni P., čovek od nepunih četrdeset leta, sopstvenik nekakvog industrijskog

preduzeća, plemić i ako se ne varam član nekog administrativnog saveta, rečju – čovek od izuzetnog položaja, smislio da učini kakvo novčano požrtvovanje za partiju. Kako je, pak, bio izuzetno podozrive prirode, odlučio je da novac ne preda preko posrednika, već lično nekome od članova. Nakon dugo kolebanja, konačno je smogao snage i o svojoj nameri obavestio izvesnog N. Ovaj je u potpunosti podržao njegovu odluku i kazao da lako može da mu ugovori sastanak sa mnom, pošto smo N. i ja bili dobri prijatelji. Svota nije bila bogzna koliko velika, ali ni zanemarljiva – oko pet stotina rubalja. Nije bilo potrebe gnušati se tog novca. Ugovorenog dana hitamo N. i ja ka kući našeg dobrotvora. Ovaj iz predostrožnosti beše najurio i domara i lakeja. Porodica mu je bila u nekoj banji u inostranstvu, tako da je ostao sam u kući. Na naše zvono odmah je sišao sa svećom u ruci (već je bio mrak), koju je, čim nas je ugledao, ugasio – iz predostrožnosti. Po mrklom smo se mraku penjali uz stepenište. Domaćin nas je odveo u jednu od najzabačenijih soba na drugom spartu savršeno prazne kuće i tek je tu ponovo upalio sveću. Zatim smo povelili razgovor koji je sa njegove strane sve vreme vođen na prilično čudan način. P. ni po koju cenu nije hteo da mi se obraća lično i neprestano je ponavljao: „Zapamtite, nikoga nisam video; niko sem N-a nije bio kod mene“. Nastavio bi u tom maniru, obraćajući se isključivo potonjem, kao da mene uopšte nema u sobi. Ja sam se i sâm ponašao tako. Kada je nakon nekoliko preliminarnih objašnjenja na red došlo pitanje novca, P. me zapanji čudnim zahtevom, o kojem sam ponovo obavešten u trećem licu, – da potpišem, naravno ne svojim pravim imenom, menicu na sumu koju je trebalo da mi uruči. „Drage ću volje uslišiti molbu poštovanog gospodina P. – kazao sam, obraćajući se N-u, – ali hoćete li ga pitati koji će biti smisao te formalnosti, pošto ja definitivno nisam u stanju da to dokučim“. Tada je P. objasnio N-u da je njegov cilj sledeći: ako se desi da policija nešto naučuje o njegovom postupku i bane mu u kancelariju da pročešlja knjige, u kasi će otkriti ničim objašnjivi manjak. Zato mu je bilo važno da ima moju menicu. Bio sam savršeno zadovoljan takvim objašnjenjem. Ali, N. posavetova dovitljivog darodavca da ne uzima nikakvu menicu sa mojim potpisom, pošto postoji šansa da mi rukopis bude prepoznat od strane policije, te mu u zamenu ponudi svoj potpis. Ne znam šta su se na kraju dogovorili. Kada je stvar napokon bila sređena, P. se toliko bio opustio da je počeo da mi se obraća direktno. Pamtim, između ostalog, njegovu izjavu da ne veruje u mogućnost revolucije u Rusiji. „Rusi su kukavice, – govorio je, pojašnjavajući. – To znam savršeno dobro zato što sam i sâm Rus“. Ipak, i pored svega toga, bio je oduševljen smelošću revolucionara i zato je „nakon dugog razmišljanja“ i bio rešio da pruži svoj doprinos. Takođe mi je rekao da bi povremeno dobio neku našu proklamaciju, ali da ih je uvek držao ni manje ni više nego u nužniku, čitajući tek po stranicu u jedan mah kako dugim zadržavanjem „ne bi izazvao sumnju posluge“. Tajio ih je okačenim na tankom končiću, načinjenom na takav način da se, ukoliko nekome slučajno padne na pamet da podigne poklopac, on kida i celokupna opasna kolekcija pada na mesto za koje se nadao da policija neće pretraživati. „Šta kažete na to, a?“ – dodade trijumfalno. Bio sam u neku ruku uvređen tako nesavesnim rukovanjem našim proklamacijama, a opet, nisam mogao da ga ne pohvalim za dovitljivost. Zaboravih da dodam da je tokom naše posete P. svakih pet minuta ustajao sa mesta i prilazio vratima, želeći da se uveri da iza njih nema nikog, iako je znao da u kući nije bilo žive duše, te da su ulazna vrata bila zavrbljena. (prim.

Priče iz ove knjige napisane su na italijanskom jeziku i prvi put objavljene 1881. godine, u milanskom časopisu *Il Pungolo* („Žaoka“), za koji je autor, kao saradnik iz Švajcarske, pisao feljton naslovljen *La Russia sotteranea* („Podzemna Rusija“).

Kravčinskijeve kratke priče nastale su u mučnim uslovima emigracije. Skrivajući se u Milanu pod tuđim imenom, moren prinudnom neaktivnošću, pisac je oberučke prihvatio poziv da objavi niz beleški o oslobodilačkom pokretu u Rusiji, čak i na stranicama, po sopstvenom kazivanju, jedne „nazadne“ novine. „Napisaću makar polurevolucionarno delo“, javlja on svojoj ženi početkom novembra 1881, „a to dolazi kao izuzetno ugodna stvar nakon onog cenzurisanog trabunjanja“ (kako je inače nazivao svoju saradnju sa legalnim časopisima u Rusiji).

Izdavač italijanskog časopisa pred autora je postavio uslov da „izlaže samo činjenice i ne upušta se u teoriju“. Prepričavajući svojoj ženi razgovor sa njim, Kravčinski piše: „Neke stavove, veli on, naša redakcija ne deli sa vama, ali vi ćete joj svakako dozvoliti mogućnost da iznese svoje primedbe, naravno, ukoliko se dogovorimo da vaša ‘pisma’ krase stupce našeg časopisa, što iskreno želimo.“

Osim toga, autor je bio prinuđen da i sam bira činjenice i događaje koje će uvrstiti u knjigu kako pripadnike revolucionarnog pokreta u Rusiji ne bi izložio opasnosti. Predočavajući, dvanaestog novembra 1881. godine, skicu „Podzemne Rusije“ narodnovoljki Ani Apštajn, Kravčinski piše: „Znaš čiji ću lik prvi obraditi? Dmitrov (Dmitro je partijski nadimak J.V. Stefanoviča – prim.red.). O njemu su toliko puta pisali po novinama, da mu sada ime slobodno smemo spominjati. Hteo bih da opišem lik Lava (L.A. Tihomirova – prim.red.), ali to je nemoguće.“

Povodom priče o Dmitriju Klemencu, koji je u to vreme izdržavao kaznu izgnanstva u Sibir, sredinom novembra on piše Apštajnovoj: „Ne misliš valjda da sam zanemario izuzetnost položaja u kojem se nalazi

¹⁴⁴ Autori ovih redova su N.M. Pirumova i M. I. Perper, iz izdanja „Podzemne Rusije“ na ruskom jeziku 1987. godine (prim. prev.)

Navešću samo jedan primer.

Igrom slučaja, saznala sam da je jedna od mojih starih prijateljica, Emilija ***, s kojom smo nekada živele kao jedna duša, kao rođene sestre, doputovala u Sankt Peterburg. Odlučila sam da se vidim s njom. Kako je tek bila stigla, njena adresa još uvek ne beše postojala u adresnom birou, pa sam morala da se za pomoć u vezi toga obratim profesoru Bojku, takođe zemljaku i kućnom prijatelju našem porodice. Pola sam dana izgubila u potragama, provevši sve vreme u nekakvom gotovo grozničavom ushićenju. Bojko mi je savetovao da ne idem, kazujući kako je Emilija verovatno čula da sam pobegla iz zemlje, te da će je moja poseta, još i taj đavo može biti, uplašiti. Međutim, toliko sam poverenje imala u svoju drugaricu da ni pet para nisam davala za njegova upozorenja.

Čim sam se dokopala adrese, zajedno sa Bojkom zaputili smo se k Emiliji.

– Jel' kući? – uzbuđeno upitah vratara.

– Jeste.

Tek malo predahnuvši, pojurih uz stepenice, ostavivši daleko iza sebe svog ozbiljnog pratioca.

Bila je nedelja. Posluga je po svoj prilici bila raspuštena za vikend, pa nam je vrata otvorila Emilija lično.

Usledila je zatim scena koja se ne da rečima opisati.

Ugledavši me, Emilija istog trena poče da se trese celim telom. Pustih korak, ruku ispruženih prema njoj, ali ona neočekivano uzmaknu nazad. Tek nakon nekoliko uzaludnih pokušaja uspelo mi je da zagrlim njeno telo neuhvatljivo poput senke i poljupcima joj obaspem od straha prebledelo lice.

Kada smo napokon ušli u gostinsku sobu, ugledala sam sledeći prizor: Emilijini suprug i brat – takođe moji drugovi iz detinjstva – sede za stolom i igraju karte.

Ni jedan ni drugi se ne pomeriše s mesta, ni jedan ni drugi me niti ne pozdraviše – kao da su se skamenili kad su nas ugledali.

Na izvesno vreme nastade nesvakidašnje napet, mučan tajac.

– Ne mogu da se manu igre! – izustih konačno, čisto da izvučem Emiliju iz nezgodne situacije.

Stepnjak-Kravčinski)

Pokušala je da se nasmeje, ali taj osmeh zaliče maltene na grimasu. Počela sam da govorim o sebi; rekla sam kako sam praktično legalna osoba, te da bih, da ne beše Prvog marta, čak pokušala da isposlujem sebi pasoš – rečju, da nisu izloženi ni najmanjem riziku time što me primaju kod sebe, inače im ne bih ni pošla u goste.

Emilija je dobro znala da ne znam da lažem, pa sam se nadala da će je ove moje reči umiriti. Pusti snovi! Bio je to glas vapijućeg u pustinji, s obzirom da su moji prijatelji bili pod uticajem onog bezrazložnog, paničnog straha nad kojim ljudi nemaju kontrolu i koji ne podleže nikakvim ubeđivanjima.

Emilija, još uvek bleđa kao krpa, uspela je jedino da promrmlja kako se strašno uplašila kada me je ugledala u to doba.

Konačno se i muškarci podigoše sa svojih mesta i pozdraviše sa mnom. Skamenjenost koja ih beše obuzela u prvi mah kao da je polako prolazila.

Zadržali smo se jako kratko. Isprativši nas u predsoblje, Emilija, kao da se pravda, neprestano ponavljaše: 'Tako sam se uplašila, tako sam se uplašila.' Bile su to bezmalo jedine reči koje sam od nje čula. Tek što smo se obreli na ulici, Bojko počeo da mi se podsmeva.

– Dakle? Nisam li vam savetovao da ne idete? A vi sve – brže, brže! – reče on, zajedljivo podražavajući moj glas.

Odgovorih mu, priznajem ne bez srama, da nije važno i da mi je drago što sam videla Emiliju kada mi je, što se kaže, bilo teško pri duši.

Međutim, tada se nametnu izuzetno važno pitanje noćivanja. Već je bilo kasno, pa je naći nešto odgovarajuće predstavljalo krajnje težak zadatak.

Obično čim otvorim oči ujutru počinjem da mislim o tome gde bi mi valjalo prenoćiti, da bi zatim ceo dan provela u potrazi. Ovaj put, pak, usled predstojećeg viđenja sa Emilijom, na to sam zaboravila.

– Moraću da provedem noć na ulici – rekoh.

Bojko to nije hteo da dozvoli, pa počeo da se mozga gde bi mogao da me odvede tu noć. Koliko god lupao glavu o tome, ništa nije mogao da smisli.

Budući da je po pitanju politike bio čist kao suza, i ljudi sa kojima se znao takođe su bili nevini, a time i preterano plašljivi. Niko se od njih ne bi usudio da me pusti u kuću.

– Pa, eto – izusti on konačno. – Haj'te kod mene.

Ipak, smatramo nužnim da naglasimo da ćemo istinsku legalizaciju vlasti putem narodnih predstavnika imati tek pošto izbori postanu potpuno slobodni. Njih bi, stoga, valjalo organizovati pod sledećim uslovima: prvo, u biranju poslanika moraju da učestvuju pripadnici svih klasa, bez izuzetka, proporcionalno broju stanovnika. Drugo, biračima ili poslanicima ne smeju se nametati nikakva ograničenja. Treće, vođenje izbora i izbornih kampanja mora da bude potpuno slobodno. Na vladi je, dakle, da donese sledeće uredbe, koje će biti na snazi privremeno, do sazivanja narodne skupštine.

- Puna sloboda štampe
- Puna sloboda govora
- Puna sloboda javnog okupljanja
- Puna sloboda obraćanja u izbornim kampanjama

Ovo je jedina prilika da Rusija stupi na stazu mirnog i pravilnog razvika. Svečano izjavljujemo, pred celom zemljom i čitavim svetom, da će se naša partija bezuslovno povinovati svakoj narodnoj skupštini koja bude bila sazvana pod gore pomenutim uslovima. Isto tako nećemo biti ni protivnici vlade koju takva narodna skupština izabere.

A sada, Vaše veličanstvo, Vi izaberite. Odluka je na Vama. Mi se, sa naše strane, uzdamo da će Vaša moć rasuđivanja i Vaša savest uticati na to da donesete jedinu ispravnu odluku koja je u skladu sa blagostanjem Rusije, Vašim ličnim dostojanstvom, kao i sa obavezama koje kao vladar imate prema ovoj zemlji.

IZVRŠNI KOMITET

10. (23.) mart 1881. godine

Štampano u prostorijama *Narodne volje*, 12. (25.) marta 1881. godine.“

Ovako su glasili predlozi koje je revolucionarna partija uputila tadašnjoj vladi. U nekoliko navrata oni su bili ponavljani, jednom čak i u poslednjem broju časopisa *Народная воля* (mart 1882. godine).

Vlada je na to odgovorila novim pogubljenjima, novim proterivanjem hiljada mučenika u Sibir, kao i novim surovostima prema štampi i uopšte prema svakoj slobodarskoj težnji.

Nepriistrasni čitalac prosudiće, dakle, ko su ovde pobornici pravde, umerenosti i reda, a ko pravi „uznemiravači javnog mira“.

U interesu naše države, a s ciljem da izbegnemo bespotrebno rasipanje talenta i energije, kao i užase koje svaka revolucija neizbežno nosi sa sobom, Izvršni komitet obraća se Vašem veličanstvu i od srca Vam save- tuje da izaberete ovo drugo. Budite uvereni, onog trenutka kada najviše instance vlasti prestanu da se ponašaju svojevolljno, onog trenutka kada se čvrsto odluče da se posvete isključivo onome što im volja i savest naroda nalažu, bićete u stanju da se rešite svojih uhoda, koje predstav- ljaju sramotu za vladu, moći ćete da raspustite svoju oružanu pratnju i pošaljete ih nazad u kasarne i spalite vešala koja demoralisu ljude.

Onda će i Izvršni komitet spontano obustaviti svoje akcije, a snage koje je okupio biće rasformirane i angažovane u kreativne svrhe u cilju unapređivanja civilizacije, kulture i blagostanja naroda.

Nenasilno nadmetanje u idejama doći će na mesto nasilja, koje je nama mnogo ogavnije nego Vašim lakejima, a na koje nas u ovom trenutku nagoni jedino puka nužda.

Obraćamo se Vašem veličanstvu odbacujući predrasude i nepovere- nje koje u nama pobuđuje prošlost. Zažmurićemo na jedno oko što ste predstavnik vlasti koja obmanjuje ljude i nanosi im toliko zla. Obraćamo Vam se kao sugrađaninu i časnom čoveku.

Iskreno se nadamo da Vas lična ozlojeđenost neće sprečiti da čujete istinu, bilo to iz osećanja dužnosti, bilo iz radoznalosti.

I mi imamo razloga da budemo ozlojeđeni. Vi ste izgubili oca, a mi i očeve i braću, supruge, sinove, svoje najbolje prijatelje. Kako god, sprem- ni smo da u interesu Rusije zaboravimo svu ličnu ogorčenost, a isto to očekujemo i od Vas.

Ne postavljamo Vam nikakve uslove. Ne dopustite da Vas naši predlozi uvrede. Uslove koji su neophodni kako bi revolucionarni pokret ustupio mesto mirnodopskom razvoju ne određujemo mi, već tok događaja. Naše je samo da ih beležimo. Ovi uslovi, prema našem viđenju stvari, trebalo bi da budu zasnovani na dva osnovna principa:

1) opšte pomilovanje za sve političke zatvorenike. Ti ljudi nisu počinili nikakav zločin, već su jednostavno obavljali svoju građansku dužnost.

2) zbor predstavnika celog naroda; razmatranje najpodesnijih oblika organizovanja društvenog i političkog života, u skladu sa potrebama i željama ljudi.

Poznavala sam ga od detinjstva i volela kao brata, ali ne mogu reći da mi se naročito dopala ideja da noć provedem kod njega, tim pre što se njegov stan sastojao iz svega jedne sobe. Progovorila sam o nezahvalnosti njegovog položaja – o domaru, gazdarici, služavki.

– A, nije to ništa – prigovori Bojko. Gazdarica neće ništa znati do sledećeg jutra, a mi služavka. To su gluposti.

– Kako gluposti! Zar je domar glupost? Jeste, pustiće nas unutra, ali će istog trena otrčati u policiju.

– Eto ti ga sad! – viknu Bojko. Zašto da otrči u policiju? Samo će pomisliti da mi se posrećilo . . .

– Dosta, dosta! – rekoh sa osmehom. Neće taj ništa slično pomisliti.

– Još bolje. Znači, idemo.

’Šta mi je zaista činiti?’ – mislila sam u sebi. Ostati celu noć na ulici ne samo da je bilo neprijatno, već i krajnje opasno. Morala sam da se složim sa predlogom svog pratioca.

Pored domara zaista prođosmo potpuno uspešno. Ne samo da nas nije zaustavio, već je i kapu skinuo pred nama. Gazdarica i služavka su već bile spavale, pa smo ušli neprimećeni. Iz grudi mi se ote uzdah olakšanja, ali svejedno nisam mogla da se smirim.

– Pa šta ako smo prošli uspešno – rekoh – ništa to ne znači; domar je verovatno otišao po policiju.

Bojko je terao po svome. U pokušaju da me razveseli, ispričao mi je kako je pre izvesnog vremena povremeno morao da ostane da radi do kasno u noć sa jednim svojim kolegom, koji je tom prilikom u par navrata ostajao kod njega na spavanju. Sve je bilo u redu dok mu jednog predivnog dana u posetu nije došao glavni domar, sa prigovorom da skriva skitnicu bez papira.

– Da – kazao mu je Bojko – i to ne jednu, već čitavu gomilu, i bio bih vam od srca zahvalan da ih likvidirate iz mog stana.

Domar izbeči oči, ništa ne shvatajući. Tada mu Bojko u uglu pokaza čitavu gomilu žohara:

– Evo ih, skitnice bez papira. Pogledajte koliko ih samo ima. A što se tiče mog prijatelja – žohar je to stalno nastanjen, i još sa pasošem.

Domar se grohotom nasmeja; više nije ulazio.

Lako smo mogli da ćaskamo celu noć, ali trebalo je ugasiti sveću, pošto je prozor gledao na dvorište i svetlo bi domara moglo da natera da pomisli da se tu valja nešto sumnjivo.

Bojko mi je ustupio svoju postelju; sam se ispruži na podu, skinuvši jedino svoj redengot. Ja sam legla potpuno odevena, ne skidajući čak ni svoju kragnicu i manžete, a kako je jastuk bazdeo na duvan, glavu sam zamotala u svoju crnu maramu.

'Bude li se policija pojavila noću – mislila sam se – neće me mnogo čekati da se spremim.'

Srećom, niko se nije pojavio i sve je prošlo u najboljem redu.

V

Sada bih kazala par reči o onom drugom sloju ruskog društva sa kojim sam često imala priliku da se srećem tokom svojih sleputanja u potrazi za prenoćištem – o omladini, o studentariji.

Da nisam to videla sopstvenim očima, ne bih verovala da u jednom istom gradu, takoreći rame uz rame mogu da postoje tako zapanjujuće suprotnosti kao one između studentarije i upravo opisanog miroljubivog ruskog stanovništva.

Evo jednog primera građanske hrabrosti o kojem je dugo brujao čitav Sankt Peterburg.

Bio neki student medicine князьок[132]??, iz kruga imućnih 'pomazanika', pa mu palo na pamet da organizuje skupljanje priloga za polaganje venca na grob Aleksandra II. Predlog je naišao na mrtvu tišinu. Po okončanju svog obraćanja, knešćić je u kapu stavio novčanicu od pet rubalja i krenuo od studenta do studenta. Međutim, niko ni kopejku da priloži.

– Ta, gospodo, šta će sada biti? – viknu preneraženi knešćić.

– Predavanje profesora Meržejevskog – začu se podrugljiv glas iz gomile.

Ali knešćić nemaše mira i nastavi da obilazi studente i dosađuje. Na kraju mu pođe za rukom da nađe jednog koji će mu turiti još dve rublje u kapu. Po okončanju predavanja Meržejevskog, knešćić opet počeo po svome, ali ovaj put ne dobi ni groš.

– Ta, gospodo – viknu on u očajanju – šta će sada biti?

energije na destruktivne poslove i krvave sukobe, pogotovo ako znamo da se ista ta snaga u drugačijim okolnostima može iskoristiti u kreativne svrhe, za obrazovanje naroda i opšte dobro.

Ali otkud ta žalosna neizbežnost ovog krvoplića?

Otud, Vaše veličanstvo, što kod nas ne postoji pravična vlada, u pravom smislu te reči. Vlada bi, u skladu sa osnovnim principom svog postojanja, trebalo da bude izraz težnji naroda, da sprovodi isključivo volju naroda. A naša država, da prostite na izrazu, predstavlja pravu *kamarilu*, i kao takva mnogo više zaslužuje epitet „banda otimača“ od Izvršnog komiteta.

Kakve god bile stvarne namere cara, vlada se ponaša kao da je se težnje i blagostanje naroda uopšte ne tiču.

Carska je vlada ljudima već uskratila ličnu slobodu i načinila ih robovima plemstva¹⁴³, dok danas stvara opasnu klasu špekulanata i zelenaša. Posle svake reforme narodu je samo još gore. Ruska država je otišla toliko daleko, dovela narod do takve bede i siromaštva da ljudi više ne smeju da se bore za svoje zajedničke interese, budući da su izloženi najsravnijim ispitivanjima, čak i u svojim sopstvenim domovima.

Jedino krvopije iz redova državne službe, čije podmukle iznude ostaju nekažnjene, uživaju zaštitu vlade i zakona.

Kako je, s druge strane, strašna sudbina poštena čoveka koji se bori za opšte dobro! Vaše veličanstvo, Vi dobro znate da nisu samo socijalisti žrtve proganjanja i deportovanja.

Kakva je to vlada koja održava ovakav „poredak“? Nije li to prava banda otimača?

Zato u Rusiji više ne postoji moralni uticaj vlasti na narod; zato je Rusija dala toliko revolucionara; zato čak i na događaje kao što je smaknuće cara dobar deo naroda gleda sa simpatijama. Ne verujte laskavcima, Vaše veličanstvo. Careubistvo je u Rusiji danas veoma popularna stvar.

Postoje samo dva načina da se razreši ovakva situacija: ili revolucija, koju smrtne presude ne mogu niti sprečiti niti odložiti, ili spontana predaja vrhovne vlasti u ruke naroda koji će onda pomoći u upravljanju državom.

¹⁴³ Reč je o naredbama koje su donete za vladavina cara Borisa i cara Alekseja (XVI i XVII vek), a koje je Aleksandar II samo delimično ukinuo.

teško da će se time nešto promeniti. Revolucionare će iznedrivati događaji, opšte nezadovoljstvo celog naroda i sklonost Rusije ka stvaranju novih društvenih oblika.

Nemoguće je suzbiti čitav narod, a još je manje moguće rigoroznošću ugušiti njegovo nezadovoljstvo. Umesto toga, one će samo povećati njegovu ogorčenost, energiju i borbenost. Ovo poslednje, naravno, sledeći put biće bolje organizovano, jer revolucionari će izvući pouke iz iskustva svojih prethodnika. Na taj način, izvesno je, revolucionarne organizacije će vremenom dobiti na brojnosti i efikasnosti. Upravo takav je bio naš slučaj. Kakvu je korist država izvukla iz brutalnog razračunavanja sa „dolgušincima“ i „čajkovcima“, propagandistima iz 1874. godine? Na njihova su mesta samo došle nove i još odlučnije vođe.

Terorizam je nastao surovošću države nakon 1878. i 1879. godine. Uzalud je vlast likvidirala Kovaljskog, Dubrovinog¹⁴², Osinskog, Lizoguba; uzalud je slomila i uništila na desetine revolucionarnih tela. „Prirodni odabir“ se postarao da za potrebe ove nesavršene organizacije umesto njih dobijemo još izdržljivija tela. Na kraju, nastao je Izvršni komitet, sa kojim vlast još uvek uzaludno vodi borbu.

Ako se makar samo na tren nepristrasno osvrnemo na tragičnu poslednju deceniju, nepogrešivo i sa lakoćom možemo predvideti budućnost revolucionarnog pokreta, uz uslov da politika države ostane nepromenjena. On će rasti, širiti se; terorističke akcije biće preciznije, a revolucionarna organizacija savršenija i jača. U međuvremenu, uvek će biti novih razloga za nezadovoljstvo; poverenje naroda u vlast biće sve manje. Ideja revolucije, mogućnost i neizbežnost njenog ostvarenja nalaziće sve čvršću potporu.

Stravična eksplozija, krvava revolucija, grčevit potres koji zahvata celu Rusiju, dokusuriće stari poredak.

Vaše veličanstvo, ovo je tužna i ružna mogućnost. Upravo tako, tužna i ružna. Ne zavaravajte se da su ovo samo reči. Mi smo više od bilo kog drugog svesni kolika će biti šteta nastala rasipanjem toliko talenta i

¹⁴² Vladimir Dmitrijevič Dubrovin (1855-1879) – jedan od vatrenijih zagovornika terora kao najučinkovitijeg sredstva u borbi protiv carizma. Takođe je među prvima u Rusiji dokazivao opravdanost taktike „crvenog terora“. Pamte se njegove reči upućene svetini okupljenoj na ulici nakon dramatičnog hapšenja: „Ljudi, hapse me jer branim slobodu . . . Careve i imperatore koji vam porezima sisaju krv treba ubiti . . .“ (prim. prev.)

– Predavanje tog i tog (ne sećam se kog su pomenuli) – opet se začu iz gomile.

Prođe i drugo predavanje. Tada kneščić reši da satera studente uz zid i, bacivši novac na sto, povika:

– Šta da radim sa ovim novcem?

– Daj ga zatvorenicima – predloži neko, na opšte odobravanje.

Kneščić sa svojim prijateljima izjuri iz slušaonice. Tada jedan od studenata ustade i pokupi novac koji je ležao na stolu kako bi ga prosledio onima kojima sleduje. Do kraja dana studenti su skupili još pedeset rubalja za zatvorenike.

Sve se to odigralo tek nekoliko dana po Prvom martu, kada su gotovo svi žitelji prestonice bili obuzeti panikom.

Trebalo je živeti u Rusiji toga doba da biste razumeli koliko je hrabrosti iziskivao ovakav postupak studenata Medicinskog fakulteta. I to nije jedini primer takve vrste.

Ono što zadivljuje u životu ruske studentarije uopšte jeste potpuno zapostavljanje ličnih pitanja, karijere, pa čak i svih onih zadovoljstava koja, po opštem mišljenju, 'krase osvitak života'.

Čovek bi pomislio da nemaju drugih zanimanja do intelektualnih.

Bezgranična, sveopšta simpatija prema revoluciji jeste nešto maltene neodvojivo od samog poimanja ruske studentarije.

Spremni su da i poslednju kopejku potroše na 'Narodnu volju' ili 'Crveni krst', to jest u korist zatočenih i prognanih.

Studenti stoje iza svih 'dobrotvornih' koncerata i balova koji se priređuju s ciljem da se prikupi koja desetina rubalja viška za revoluciju. Mnogi od njih bukvalno gladuju i smrzavaju se samo kako bi i oni dali svoj doprinos 'cilju'. Poznavala sam čitave 'komune' koje su mesecima bile u stanju da žive na hlebu i vodi kako bi ušteđevinom pomogle revoluciju. Može se reći da revolucija predstavlja glavno i najjače zanimanje studenata.

U vreme masovnih hapšenja, suđenja i kazni oni ostavljaju svoje poslove, ispite – sve. Okupljeni u grupicama u sobi nekog od drugova, uz čaj oni pretresaju aktuelne teme, razmenjuju mišljenja, osećanja nezadovoljstva, užasnutosti ili zanosa i tako jačaju svoj revolucionarni žar i saosećanje. Treba im videti lica u tim trenucima – tako su ozbiljna, zamišljena.

Na svaku novost iz revolucionarnog sveta studenti se pohlepno bacaju. Brzina kojom se svaka sitnica takve vrste širi po gradu prosto je neverovatna. Čak ni telegraf nije u stanju da parira čudesnoj hitrosti studentskih nogu.

Neko je uhapšen – koliko sutradan, ta tužna vest obilazi ceo Sankt Peterburg. Neko je došao; neko je izdao ili se, naprotiv, držao postojano i hrabro na saslušanju – sve se to vrlo brzo svuda pročuje.

Studenti su uvek tu da pruže najrazličitije vrste usluga revolucionarima, potpuno prenebregavajući opasnost kojoj se time izlažu. A sa kakvim žarom, sa kakvim ushićenjem samo to čine!

Ali, dovoljno će biti da o omladini govorim uopšteno: u pitanju je tema koja daleko prevazilazi moje mogućnosti.

Vraćam se svojim skitanjima.

Nakon što Dubrovina i ostali drugovi više nisu bili u situaciji da me skrivaju, gotovo sve noći provela sam po studentskim stanovima. Jedno tu ipak ne mogu da prećutim.

Obično bih čim dođem kod nekog ko je izrazio želju da mi pruži prenoćište istog trena počinjala jednu te istu pesmu o tome kako nemam ništa sa zaverama, kako nisam čak ni 'ilegalac', već jednostavno osoba bez isprava. Niko me nije vukao za jezik niti pitao ko sam i odakle sam – bilo bi to protivno nenarušivim pravilima revolucionarnog gostoprimstva. Ipak, nisam htela da se kitim tuđim perjem i izdajem se za nešto što nisam bila. Povrh toga, priznajem, potajno sam se nadala da će mi poći za rukom da time umirim svoje domaćine i obezbedim sebi još jedan poziv za prenoćište.

Za divno čudo, moja prevejana diplomatija uopšte nije dala očekivane rezultate. Kratkovidost me nije sprečila da na licima svojih slušalaca primetim izraz izvesnog razočarenja, koji kao da govori: samo to i ništa više?

Naravno, niko me nije ponovo zvao. U početku me je to silno onespokojavalo, ali kasnije mi postade zabavno. Jednostavno sam se pomirila sa svojom sudbinom – po ceo dan lutati u potrazi za prenoćištem. Uopšte uzev, zaključila sam da što je revolucionar opasniji, što ga policija žustrije traži, to je on svuda radosnije primljen, to mu radije pružaju utočište i čine sve za njega. To je i razumljivo. Kao prvo, čovek koji pripada organizaciji uvek ima da kaže nešto zanimljivo; osim toga, kutati takvog čoveka

se ne časeći časa, s obzirom da nam tok događaja koji pretili strašnim nemirima i potocima krvi ne daje za pravo da i dalje čekamo.

Krvava tragedija koja se zbilila na Ekatarininom kanalu nije bila posledica pukog spleta okolnosti i ona ni za koga nije mogla predstavljati iznenađenje. Nakon svega što se izdogađalo u proteklih deset godina, ona je postala neizbežnost i upravo u tome leži njen izuzetni značaj. Čovek koga je sudbina postavila na čelo jedne države trebalo bi to dobro da zna.

Samo nekome ko je potpuno nesposoban da se bliže zainteresuje za život naroda može se desiti da takve slučajeve okarakterise kao zločine pojedinaca, ili čak „bande“. Čitavu smo deceniju svedoci činjenice da je, bez obzira na proganjanja najsirovije vrste kojima je bio izložen, bez obzira na opšte žrtvovanje – slobode, interesa svih klasa, industrije, ne, čak žrtvovanje ličnog dostojanstva od strane počivšeg cara i same njegove vlade; rečju, bez obzira na sve mere koje su preduzete za njegovo suzbijanje, pokret nastavio da raste; najkvalitetnije snage u državi, njeni najodlučniji ljudi, kao i pojedinci koji su bili najspremniji da podnesu žrtve – svi su oni redom pridodali snagama armije koja je pune tri godine vodila očajnički rat sa državom.

Vaše veličanstvo će se složiti da vladu počivšeg cara ne možemo okriviti za „manjak energičnosti“. Ona se podjednako starala da na vešala šalje i dužne i nedužne; kazamati, kao i najudaljenije oblasti, bili su do vrha puni osuđenika. Uhapšeno je i obešeno na desetine takozvanih vođa.

Umirali su spokojno i sa smirenošću mučenika, ali pokret se nije dao zaustaviti; naprotiv, rastao je i iznova dobijao na snazi. Jedan revolucionarni pokret, Vaše veličanstvo, ne zavisi od pojedinaca. Reč je o jednom postupku društvenog organizma, a vešala koja se podižu za najvatrenije pobornike tog dela beskorisna su po pitanju očuvanja postojećeg poretka kao što nošenje krsta kojim su kažnjavani nazareni¹⁴¹ nije moglo da sačuva truli stari svet od pobeđe reformskog hrišćanstva.

Može vlada da sa hapšenjima i vešanjima nastavi do mile volje; možda joj i uspe da suzbije pojedinačna revolucionarna tela. Priznaćemo čak i da joj može poći za rukom da uništi osnovnu organizaciju revolucije. Ipak,

¹⁴¹ Pristalice Isusa Hrista, okupljeni u novu jevrejsku sektu koja će vremenom postati hrišćanstvo. Tvrđili su da je upravo Isus mesija i sin božji, i zbog toga surovo proganjeni (prim. prev.)

može da tvrdi da po svojoj prirodi oni pre neće podsećati na istočnjačke, nego na nemire po evropskom obrascu?

Tako izgleda tužna sudbina koju car Aleksandar III svojom neljudskom tvrdoglavošću sprema Rusiji i sopstvenoj porodici, sudbina čiji dolazak ni on sam vrlo brzo neće moći da odgodi.

NAPOMENA

Ovaj važni dokument, izdat od strane Izvršnog komiteta 10. (23.) marta 1881. godine, takoreći deset dana po ubistvu cara Aleksandra II, poslužiće kao najbolji dokaz za sve ono što sam izneo u vezi istinskih težnji ruske revolucionarno-socijalističke partije. Objavljen je u svega par dnevnih listova, uz nekoliko neibežnih grešaka nastalih usled dvostrukog prevođenja sa italijanskog i nemačkog jezika.

Čitalac će imati priliku da se uveri koliko su umereni bili uslovi koje su ovi „krvožedni” ljudi ponudili vladi – ne uslovi za obustavljanje vatre, pošto bi to bilo čisto licemerje, s obzirom na činjenicu da ne postoji demokratska partija, ma koliko umerene orijentacije bila, koja je spremna da u političkoj slobodi vidi univerzalni lek za zala kojima je radnička klasa izložena – već uslovi za potpuno napuštanje svih nasilnih i krvavih metoda kojima je partija danas primorana da pribegne, i to isključivo zbog toga što država brani mirne načine za oslobođenje najmnogoljudnije i najubogije klase čovečanstva.

PISMO IZVRŠNOG KOMITETA RUSKOM CARU ALEKSANDRU III

„Vaše veličanstvo,

Izvršni komitet u potpunosti razume duševnu patnju kroz koju mora biti trenutno prolazite. Ipak, osetljivost trenutka neće učiniti da odgodimo objavljivanje sledećeg proglasa. Postoji nešto uzvišenije i od legitimnog ljudskog osećanja, a to je dužnost čoveka prema svojoj zemlji, dužnost za koju svaki građanin treba da žrtvuje sebe, svoja osećanja, pa čak i osećanja drugih. Gonjeni ovom neodloživom obavezom, obraćamo Vam

upravo zbog rizika i jeste na neki način 'služenje revoluciji'; konačno, to predstavlja, ako želite, svojevrstu čast.

Jedan student, poreklom iz dobrostojeće trgovačke porodice, rekao mi je jednom prilikom:

– Znaite, na našim su foteljama i divanima sedeli Željabov i Perovskaja. Ni za šta vam se na svetu nećemo odreći tih stvari – dodade on – ta sve vam one sada imaju istorijsku vrednost.

VI

Vreme je da ostavimo te mirne predele i vratimo se u užarenu atmosferu revolucije.

Sećam se, bio je utorak. Tačno u četiri sati, bez obzira na kišu koja je lila kao iz kabla, pošla sam na stanicu da sačekam Varju, koja je trebalo da doputuje specijalno za susret sa Tatjanom Lebedevom¹³².

Možda ćete se zapitati zašto sam u takvoj situaciji baš ja morala da idem na stanicu, kada žena uopšte nije dolazila kod mene?

Radi se o tome što prva prepreka sa kojom se sreće svaki revolucionar koji dolazi u prestonicu jeste pitanje – kuda poći? ko je od drugova živ, a ko uhapšen? kuda se valja kretati bez straha da ćete upasti u zasedu? Zato bi svakome bilo drago da ga neko sačeka na stanici.

Htela sam da Varji učinim to zadovoljstvo. Nažalost, nije došla. U tom slučaju, bilo je dogovoreno da se sama vidim sa Tanjom. Trebalo joj je uručiti dvesta rubalja koje su za tu svrhu bile na čuvanju kod Dubrovine. Otišla sam tamo i, uzevši novac, pohitala ka ugovorenom mestu sastanka u nadi da će svota biti dovoljna da Tanja otputuje u provinciju ili čak van granice.

Nisam čestito ni ušla u sobu, kad Tanja i Slobodina, naša domaćica, viknuše uglas:

– A gde je Varja?

Vest da Varja nije došla silno uznemiri Tanju. Čak je pobledela i nekoliko minuta bila u nemogućnosti da prozbori makar i reč.

¹³² Učesnica u pokušaja atentata miniranjem pruge kod Odese. Jedna od dve žene koja je osuđena na smrt u poslednjem procesu – suđenju „dvadeset dvojki“

Ne gubeći vreme, istog časa sam joj predala dvesta rubalja. Rekla je, pak, kako joj je potrebno još osamdeset, inače u protivnom ne treba ni pomišljati na put, pošto je tih dvesta rubalja imalo posve drugu namenu.

Toga dana na ulici je uhapšen Mihajlo¹³³, upravo na putu na neki sastanak.

Zatim sam obavestena da su novci bili namenjeni Mihajlovoj materi, koja je živela na Kavkazu, kako bi joj omogućili da doputuje u Peterburg.

Kazala sam da se stvar lako da srediti. Kod Dubrovine je uvek bilo nekih manjih svota za potrebe revolucije, i obećala sam da ću se postarati za to.

– Da, budite tako ljubazni – složi se Tanja. – Ipak – reče ona, porazmislivši malo – bolje pustite Slobodinu da to obavi. Moram nešto da vam saopštim. U međuvremenu, kažite mi da li ste sigurni da vas niko nije pratio?

I obe prijateljice stadoše da me zapitkuju nisam li primetila nešto sumnjivo na ulici, na ulasku u stan ili na stepeništu. Odgovorila sam odrično, ali sam dodala da zbog kratkovidosti postoji šansa da sam nešto i previdela.

– Kladim se da je bilo špijuna, a vi niste ništa primetili – viknu Tanja živo, a zatim nam ispriča sledeće:

– Tek što sam izašla iz kuće juče, kad se iza mene stvori špijun. Uze-la sam prvog *пихач-а* [135] ?? koji mi je išao u susret. Špijunu je na raspolaganju ostao običan *ванька*, pa me je vremenom izgubio iz vida. Ali, na uglu Basejneje zadržao nas tramvaj, što mu je dalo mogućnost da me ponovo stigne. Kada je moj fijakerista napokon krenuo dalje, špijun ispusti zvižduk i u kola mu skoči još jedan čovek. Kočijašu sam kazala da vozi do Ligovke, zatim do Peskija, onda u Kolomnu¹³⁴ do Crkve Sv. Arhanđela Mihajla, rečju – skoro čitav sat sam kružila po gradu. Uverivši se da sam se napokon otresla uhode, zaustavila sam kočiju ispred jednog duvandžijskog dućana i izašla da rasičnim novac. Na ulici ne beše nikog do mog kočijaša. Tada sam se rastala sa njim i kući otišla peške. Ipak, nisam bila sigurna da me neko nije pratio.

¹³³ Frolenko (prim. Stepnjak-Kravčinski)

¹³⁴ Kolomna (*муниципальный округ Коломна*) je gradski okrug sanktpeterburškog distrikta Admirateljstvo (prim. prev.)

nagrne u seoske oblasti, naroda naoružanog svime onime što ubitačna nihilistička nauka i sopstveno revolucionarno umeće mogu da mu pruže, i, kao što imamo slučaj u Irskoj, otpočne borbu sa veleposednicima i potpuno golorukim službenicima seoske policije, pozivajući ljude da im se pridruže u poslu opšteg uništavanja?

Postoji li iko ko može, ili bolje reći ne može da predvidi posledice „agrarnog terorizma“, o kojem već postoji dosta „govorkanja“?

Takođe, u igri ostaju dvorske zavere, kao i vojni pučevi. Svakako, u pitanju je treća mogućnost, koja se može odvijati paralelno sa drugim dvema, ili im čak prethoditi. Ove opcije nisu direktno povezane sa terorizmom, već predstavljaju njegovu prirodnu posledicu. Carska vlada je već sada predmet raznoraznih dvorskih spletki; još koju godinu, možda i koji mesec, i uslediće novi napadi terorista koji će je dodatno oslabiti. Onda će se i u Sankt Peterburgu, baš kao u starom Rimu i Vizantiji, kao uostalom i u svakoj despotiji kojoj se smeši kraj, iz redova dvorskih službenika i vojnih generala pojaviti neki novi Sejan¹³⁹, koji će gledati da se ovaj iz takve situacije. Možda čak i pre nego što to Evropa računa, bićemo u prilici da u prestonici gledamo reprize pretorijanskih, ili pak strelečkih pobuna, da se poslužim primerom iz domaće istorije.¹⁴⁰ Kakve će one biti, to niko sa sigurnošću ne može da predvidi. Verovatno će biti raznovrsne. Udruže li svoje snage sa nihilistima, ovi će ljudi zemlji doneti slobodu; dopuste li da budu instrumentalizovani od strane „Svetog saveza“, na čijem je čelu nadvojvoda Vladimir, za kog se već sumnja da želi da sa prestola svrgne svog brata, dobićemo samo novog tiranina na mestu starog. U svakom slučaju, više je nego izgledno da će sa krvavim metodama koje su uveli teroristi ovi nemiri biti sve samo ne blagi. Ko

¹³⁹ Lucije Elije Sejan (lat: *Lucius Aelius Seianus*, rođen 20. godine p.n.e, ubijen 18. oktobra 31. godine n.e) je bio prefekt, tj. zapovednik pretorijanske garde i u jednom periodu vladavine cara Tiberija *de facto* vladar Rimskog carstva. Njegov uspon na vlast obeležilo je bezgranično carevo poverenje koje je uživao, ali pre svega beskrupuloznost u uklanjanju svakog ko bi mu se našao na putu (prim. prev.)

¹⁴⁰ Strelec (*стрелец*) je bio pripadnik careve lične garde, koja je od svog osnivanja sredinom XVI veka činila glavninu ruskih oružanih snaga. Godine 1682. organizovali su puč kojim su na tron doveli Sofiju Aleksejevnu, ćerku cara Alekseja I i polusestru Petra Velikog, koji je ipak sedam godina kasnije preuzeo tron i na silu raspustio gardu. Uhapšeno je ili deportovano na stotine njih, dok je ostatak pripojen redovnim trupama vojske (prim. prev.)

ne mogu ipak svi gubernatori, žandarmi, tužioci i sudije da imaju svoje Gatčine. Bila bi to užasna i žalosna opcija, ali o njoj se već šuška.

Postoji, kako god, jedna još strašnja mogućnost, koja je već bila predmet mnogih „govorkanja“, a govorkanja iz sveta ruskih revolucionara ne treba uzimati i suviše olako, jer ona vrlo lako znaju da pređu u dela. Recimo, o terorizmu se šuškaloo čitave dve godine, a tokom cele 1878. godine ljudi su govorili o careubistvu. Svi znamo šta je usledilo nakon toga.

Sada se šapatom govori o „agrarnom teroru“. Seljačka klasa, koja se nalazi u najtežem položaju i slovi za jedinu istinski mnogoljudnu klasu u Rusiji, podseća na skutan i tajanstven vulkan, po čijim rubovima tlačitelji nehajno plešu. Ironija događaja učinila ja da se ova klasa ne prikloni caru, već jednom carskom mitu, krajnje nestvarnoj tvorevini koja samim tim nema nikakvu praktičnu vrednost. Seljak gaji istinsku i neumoljivu omrazu prema čitavom državnom poretku, koji predstavlja običan izraz moći samog cara, prema birokratiji, veleposednicima, prema sveštenstvu koje se zaklelo na vernost vladi, prema svim „lordovima“, tj. onima koji se nose „po švapski“ ili po evropejski – jednom rečju, prema svemu što mu je donelo toliko godina patnji. Ova klasa je tako očajna, tako nesretna, tako uboga, da će samo jedna varnica biti dovoljna da od njene mržnje načini ogroman plamen koji će progutati čitavu zgradu ruske državnosti, ali i savremeno ekonomsko uređenje, a sa njim i sve ono što nosi obeležje civilizacije. Bila bi to opšta kataklizma, odista užasna, ali i kao takva prihvatljivija od spore smrti pod čizmom tiranina.

Ne smemo smetnuti s uma činjenicu da svi oni koji se u ovom trenutku bore protiv samodržavlja u cilju ostvarivanja političkih sloboda jesu socijalisti. Oni nikad nisu prestali sa širenjem socijalističke propagande među gradskim radništvom. Dokaz da njihov trud ipak nije bio uzaludan jeste pozamašan broj radnika među optuženima i osuđenima u postupcima protiv terorista u poslednje tri godine. Kako god, većina ovih radnika, poput njihovih drugova iz viših klasa, do sad se ograničavala isključivo na politički obračun sa carskom vladom, namerna da se kasnije posveti završetku započetog posla na društvenoj obnovi zemlje korišćenjem nenasilnih i dozvoljenih metoda.

Aktuelna teroristička praksa već je umnogome ubrzala dolazak revolucije. Šta će, pak, biti ukoliko ova gomila naroda spremnog na sve

Onda mi je ispričala sve što zna o Mihajlovom hapšenju. Živeli su zajedno, pa se pravo čudila što i sama nije bila uhapšena.

Poslušavši njenu priču i znajući joj dobro prošlost, uporno sam je nagovarala da bez odlaganja ode iz Sankt Peterburga.

Na trenutak je bila u nedoumici.

– Ne, nemoguće – progovori ona zamišljeno, kao da priča sama sa sobom. – Moram da očistim stan.

– Zašto stvar ne prepustite meni? Mogla bih da to obavim umesto vas.

Tanja ćutke klimnu glavom. Prebacila sam joj kako se grdno vara ako misli da ne može da se uzda u moju diskreciju, da ništa neću čitati, čak niti pogledati neki od dokumenata, pisama itd. Silno smo se pokačile, gotovo i zavadile. Istina, strašno sam se bojala da odem u odvratne jazbine terorista; ali, još više me je plašila pomisao da tamo pustim Tanju, kojoj je u slučaju hapšenja pretilo vešanje. To mi je i dalo hrabrosti da iznova ponavljam svoja nastojanja.

– Vrlo dobro, onda idemo zajedno – izustih konačno. Zajednički ćemo brzo očistiti sobu, a onda možete već sutra napustiti grad.

– Ne, nemoguće, tim pre što moram da prenoćim kući.

Od ovih mi se reči diže kosa na glavi. Preklinjala sam je da se uzme u pamet. Lično, nisam uopšte sumnjala da će je uhapsiti, a čak sam mislila da iz očajanja namerno ide na vešala.

Bilo je trenutaka kada sam verovala da počinje da popušta. Zamislila bi se, što mi je ulivalo nadu. Počela bih ponovo da dosađujem.

– Ne, nemoguće – preseče ona konačno. – Ako ne prespavam kući, onda će domar, koji svakodnevno u sedam ujutru donosi vodu, zateći prazan stan i istog trena odjuriti u policiju. Sve stanice će vrveti od špijuna i mene će svakako uhapsiti. A da odem noćas, ne mogu – moram da se vidim sa mojima. Moram da prespavam kući, pa kud puklo da puklo . . .

Mom očajanju nije bilo kraja. Predložila sam joj da odem lično i prenoćim tamo umesto nje.

– Kada domar dođe – kazala sam – otvoriću vrata i predstaviti se kao bolničarka koja pazi na bolesnu gazdaricu. Sigurno neće nagrnuti u spavaću sobu da se u to uveri.

Tanja je, bog bi ga znao zašto, odbila i taj predlog. Ipak, prihvatila je ponudu da zajednički očistimo stan idućeg dana. Dogovorile smo sve detalje i viđenje zakazali u tačno deset sati u Mogilevskoj ulici.

Tanja je odlučila da ode u Moskvu, a kako je bilo nemoguće da o tome unapred obavesti svoje tamošnje drugove, morala je da odsedne u nekoj gostionici. Za to joj je bio nužan kofer, nešto hrane, veš itd. kako kod posluge ne bi izazvala sumnju.

Na meni je bilo da kupim i u stan Slobodine donesem sve što joj je bilo potrebno. Tanja me je zamolila da trošim što je to moguće manje, odrekavši se čak i novih rukavica i šešira, iako joj je stari bio poprilično iznošen.

– Crni veo za sahrane pokriće to – kazala je.

Kada je sve bilo sređeno, iskrslo je pitanje kako se izvući iz kuće. Tanja je bila mišljenja da nam je bolje da na ulicu izađemo zajedno, s obzirom da špijuni obično prate jednu damu, pa ako vide dve postoji šansa da se zagube.

Izašle smo zajedno. Nismo uspele da pustimo ni nekoliko koraka kada nas sustiže jedan kočijaš, uporno nudeći svoje usluge.

– Špijun – prošapta Tanja – znam ga; videćeš kako će nam biti teško da ga se otresemo. – I doista, sledećih desetak minuta nije nas ostavljao na miru.

Prošavši nekoliko gradskih četvrti napokon smo se našle na jednoj od raskrsnica, na kojoj je dremao kočijaš. Tanja ga unajmi i ode.

Već je bilo kasno kad smo se rastale, pa sam pohitala ka svom prenoćištu, s obzirom da tamo nisu dozvoljavali i suviše kasne posete. Takođe sam uzela kočiju i zaputila se pravo k dogovorenom mestu, koje je trebalo da prepoznam po unapred ustanovljenim znakovima. Na ulazu je, naravno, sedeo domar. Zabranjeno je bilo raspitivati se o bilo čemu, kao i zagledati se u broj kuće. Tako je glasilo pravilo. Ušetala sam odlučnim korakom, iako zbog svoje kratkovidosti uopšte nisam bila sigurna da sam pogodila pravu kuću. Popevši se na drugi sprat, obrela sam se pred trima zamandaljenim vratima. U mraku nisam mogla da razaznam gotovo ništa, pa sam srcem koje je tuklo od uzbuđenja nasumice nalegla prvo zvono. Možete zamisliti oduševljenje kada se na moje, sada već neizbežno pitanje 'Živi li ovde ta i ta?' iz dubine stana razleže neobično mio ženski glas: 'Da, da, ovde. Uđite, molim vas.'

Teško je reći, s obzirom da revolucija, a pogotovo revolucija u Rusiji, jeste izuzetno neobična zver; ne postoji način da se predvidi gde će stati ili koliko će još koraka pustiti, ukoliko je spopadne takav ćef.

Da pokret ne može biti zaustavljen, izvesno je. Imao je i suviše dugačak razvojni put da bi se tek tako raspršio, poput mehurića od sapuna. Njegove snage, koje nisu oličene isključivo u borbenoj organizaciji, što je samo njihova spoljašnja i privremena manifestacija, već i armijom od nekoliko hiljada revnosnih ljudi; kroz opštu žudnju za izbavljenjem iz sramnog i ponižavajućeg položaja u koji nas je samodržavlje dovelo; kroz mržnju, osvetu, kroz revolucionarni žar koji je vlada svojim smaknućima i represalijama tako uspešno razgorela u cvetu naroda, to jest, među omladinom – ove snage traže neki ispust, što je pre mehanička nego filozofska potreba. Uvek se nađe ljudi voljnih i kadrih da ovim snagama daju neki smer.

Nešto će se svakako dogoditi ukoliko revolucija izgubi bilo strpljenje, bilo nadu u postizanje uspeha onim manje surovim sredstvima koja joj trenutno stoje na raspolaganju – nadu u aktuelni politički teror.

Kakve će prirode taj događaj biti, teško je reći. Vođen čistim osećajem čovečnosti, istakao bih par mogućnosti koje mi se čine verovatnim, ako u obzir uzmemo pređašnje činjenice i trenutni stav partije. Cilj mi je jednostavno da informišem javnost i, ako je to ikako moguće, sprečim obistinjenje tih nemilih mogućnosti.

Prva je ono što bih ja nazvao „administrativni teror“, akcija upere-na protiv svih vladinih službenika. Partija je već isprobala ovu opciju, premda samo delimice. Eksperiment je poprimio karakter političke demonstracije koja za cilj ipak nije imala da pomoću terora zbacii carsku administraciju i time pokaže koliko je vlada zapravo nemoćna.¹³⁸

Rezultat bi bio zagarantovan, a čitav je scenario nalik na ranjavanje konja kakvog srednjevekovnog viteza, kojim se životinja onesposobljava za dalje kretanje. Godine 1878. partija je bila i suviše slaba da se upusti u tako zahtevnu borbu. Danas, neuporedivo jača, lako bi mogla da se odvaži na ovakav potez. Cela bi Rusija onda bila pretrpana leševima –

¹³⁸ Trebalo bi ipak istaći da je u Kijevu ovakav metod jedno vreme zaista donosio očekivane rezultate. (Videti poglavlje *Dva bekstva*)

plodom? Zato što je car želeo da sve uradi na svoju ruku, to jest, angažovanjem same svoje birokratije, koja u očuvanju sopstvenog apsolutizma ne želi da odstupi ni za pedalj.

Sam narod, jednom kada konačno postane gospodar sopstvene sudbine, jedini će biti kadar da popravi svoj položaj: društvo kojem na raspolaganju stoji slobodna štampa i samo će biti u stanju da prati i otklanja nepravilnosti u radu administracije. Ovo su činjenice koje zna svaki školarac.

Kada nijednom od prethodnih careva ovo nije pošlo za rukom, i to u mnogo povoljnijim uslovima, kako to može uspeti caru Aleksandru III, u sadašnjoj situaciji?

U međuvremenu, država ne sedi skrštenih ruku. Nezadovoljstvo je sve veće, uslovi u kojima ljudi žive sve su gori, a finansijski i administrativni haos sveobuhvatniji. Povrh svega toga, imamo teroriste koji parališu vladu samim svojim prisustvom, samim znakovima života koje povremeno daju.

Ali, i oni umeju da izvojevaju strašne pobeđe, što su nam već nedvosmisleno pokazali.

Ovakvo stanje je neodrživo. Što se pre vlada iščupa iz njega, to bolje po nju.

Uvažavanjem legitimnih zahteva naroda, priznavanjem najelementarnijih političkih prava koja zahtevaju doba i civilizacija u kojoj živimo, sve će poći mirnim i pravilnim tokom. Teroristi će biti prvi koji će se odreći svog smrtonosnog oružja i prihvatiti se onog najhumanijeg i najubojitijeg – slobode govora u obraćanju slobodnim ljudima, što su u par navrata svima jasno stavili do znanja.¹³⁷

Oni će tako sigurno postupiti, a biće i primorani na to, s obzirom na činjenicu da, u slučaju da odluče da u jednoj slobodnoj zemlji svoje delovanje nastave na dosadašnji način, ne bi opstali niti jedan dan.

To je najbolje rešenje za krizu koja trenutno drma Rusiju.

Ostaje da se vidi da li će vlada pokazati dovoljno mudrosti i moralne hrabrosti da prihvati ovaj predlog.

Šta će se dogoditi ukoliko odgovor ipak bude bio odričan?

¹³⁷ Pogledati u *Napomeni* „Pismo Izvršnog komiteta ruskom caru Aleksandru III“, koje preporučujemo posebnoj pažnji čitaoca

Idućeg jutra u zakazano vreme krenula sam na sastanak. Još i pre nego što sam stigla do ugovorenog mesta, ugledala sam Tanju sa korpom punom zeleniša u rukama i u crnoj marami, kakve obično nose domaćice kada idu na pijacu.

Pođosmo k njenom stanu. Pre nego što smo stigle do zgrade dala mi je ključ i pustila me da uđem prva, da nas domar ne bi video kako ulazimo zajedno.

Tanjin se stan sastojao od svega dve sobe sa kuhinjom. Oduševio me je besprekoran red u njemu. Kuhinjica, mala gostinska soba sa radnim stolićem – sve je izgledalo tako ljupko i udobno. Pravo ljubavno gnezdašće za golupčice.

Ubrzo nakon mene stiže i Tanja, natovarena namirnicama za ručak, i založi vatru. Čitava ta ceremonija priređena je isključivo zbog domara. Onda smo spakovale stvari za put. Tanja je ponela samo ono što domar neće primetiti da nedostaje u slučaju da za vreme njenog odsustva uđe u stan uz pomoć duplikata ključa koje takvi uvek imaju.

Pre nego što me je pustila da izađem, Tanja baci pogled kroz prozor da vidi šta domari rade. Cepali su drva. Naučila me je kako da se neopaženo prošunjam kroz dvorište: trebalo je samo uvrebat i trenutak kada ponesu drva nekome od stanara na spratu.

Tako sam i postupila i uspela da neprimećeno izađem iz stana, sa pozamašnim zavežljajem u rukama. Na ulici sam uzela fijaker i zaputila se k Slobodinoj. Tamo smo poslagale stvari u kofer, koji sam onda ponela na železničku stanicu.

Trebalo je kupiti kartu, predati prtljag i uopšte srediti sve kako bi se Tanja što je to moguće manje pokazivala na stanici. Računali smo da se pojavi pet minuta pred polazak i odmah uđe u kupe. Kao za maler, voz je bio krcat putnicima. Nije bilo nijednog slobodnog mesta, pa su uzeli da prikače još jedan vagon. Na peronu smo pričekali još pet minuta, koji su nam izgledali kao čitava večnost. Konačno, vagon je prikačen. Tanja je sela na svoje mesto, a kupe se ubrzo napuni putnicima. Ipak, bili su to nezanimljivi ljudi. Tanja se požalila kako nije ponela nijednu knjigu, pa sam joj dala novine koje su mi bile u džepu, dodavši da na prvoj većoj stanici sebi može da kupi neko štivo; zatim sam joj pokazala kesu sa pomorandžama, koje sam joj namerno stavila u kotaricu, znajući da ih jako voli, te je šapatom posavetovala da ne puši za vreme puta.

Ona mi se osmehnu, zahvali za pomorandže, a što se tiče pušenja rekla je da ne obećava.

Izašavši iz vagona gotovo pred trećim zvonom, sa perona sam počela da lomotim, ni sama ne znam zašto, svakojake gluposti:

– Pozdravi striku! Poljubi dečicu! – i tome slično.

Voz krenu, a uzdah olakšanja ote mi se iz grudi. Tanja je otišla. Ipak, u Moskvi se nije zadržala mnogo. U jednom od pisama koji mi je poslala iz Moskve pisala je da nema šta da radi, da joj je dosadno i da želi da se vrati u Sankt Peterburg.

I zaista, uskoro se vratila, ali mene tamo više nije bilo. Na poziv jednog prijatelja, koji je posedovao imanje na obali Volge, otišla sam tamo u goste. Nema potrebe da objašnjavam koliko sam se radovala tom putu.

Četiri meseca nakon Prvog marta, kada se sve donekle umirilo, pošlo mi je za rukom da preko supruga jedne svoje prijateljice izvadim pravi pasoš, što je ujedno i kraj moje 'ilegalne' odiseje.“

Postići brzu, veličanstvenu i presudnu pobjedu, kao što su pobjede do kojih se dolazi podizanjem ustanaka, jeste zadatak koji je krajnje nemoguće ostvariti terorističkim sredstvima. Više izgleda ima jedna drugačija vrsta pobjeda, pobjeda slabijeg nad jačim, Davida nad Golijatom. U borbi protiv nevidljivog, neopipljivog i sveprisutnog neprijatelja stradaće jača strana, ali ne od ruke protivnika, već usled stalnog naprezanja mišića, koje ga konačno iscrpljuje više no što bi ga mogli iscrpeti porazi.

Upravo ovako izgleda pozicija zaraćenih strana u Rusiji.

Teroristi ne mogu da zbace vladu, niti su u stanju da je proteraju iz Sankt Peterburga i Rusije, ali nakon što su je primorali da već godinama zapostavlja sva ostala pitanja i posvećuje se isključivo razračunavanju sa njima, što možemo očekivati i ubuduće, njena će pozicija vremenom postati neodrživa. Ugled carske vlade već je pretrpeo ozbiljan udarac, od kojeg će ona jako teško uspeti da se oporavi. Car koji sam sebe zatvara iz straha od terorista jamačno ne predstavlja osobu za divljenje.

Već ovde bih mogao da navedem gomilu glasina koje kolaju u vojsci i narodu. Šta li će se tek govoriti ukoliko car odluči da ostane zatočen još koju godinu? A kako bi i mogao drugačije nego da bude zatočen ako ne odstupi od svoje politike?

Međutim, ne stoji vlada loše gledano samo sa moralne strane.

U ovakvoj borbi između slobode i despotizma, revolucionari, moramo priznati, imaju jednu ogromnu prednost, prednost vremena. Svakim mesecom, svakom sedmicom koja protekne u ovakvom oklevanju, neodlučnosti i iscrpljujućoj tenziji, pozicija njihovih neprijatelja postaje sve nezahvalnija, čime njihova pozicija jača. Tajne sile, spontane i snažne poput sila prirode, kao što su ekonomsko stanje naroda, koji je zapao u neviđenu krizu, finansijska situacija, pa i gotovo jednako fatalno pitanje korupcije u državnim službama, javljaju se naizgled niotkuda i potkopavaju same temelje carstva.

Međutim, novoustoličeni car izražava želju da popravi položaj naroda. On bi da očisti svoju administraciju od pljačkanja i korupcije.

Zaludni su i besmisleni to pokušaji, čak i licemerni! Nije li ovo oduvek bio zlatni san svih careva, počev od Petra Velikog? Nisu li isti ukazi protiv korupcije ponavljani maltene od reči do reči? Zašto oni nisu urodili

do kojeg je takođe došlo sasvim slučajno, na stanici u Jelisavetgradu¹³⁶, događaj je koji je izazvao sumnju da se nešto sprema, što je dovelo do preduzimanja izvesnih mera predostrožnosti po pitanju voznog reda.

Ove i druge slične činjenice, koje bih mogao da navodim u nedogled, po mom mišljenju pojašnjavaju različite pozicije na kojima se nalaze vlada i revolucionari.

Teroristi pred sobom nemaju vladu u evropskom smislu te reči, jer bi usled nesrazmere u snazi njihova borba onda bila nemoguća, već kamarilu, malu i izolovanu kliku kojoj su na pameti isključivo sopstveni interesi, i koja nema uporište niti u jednoj klasi ruskog društva.

Na taj način ovakva borba, premda izuzetno zahtevna, postaje moguća, i u stanju je da traje godinama.

III

Kako će izgledati njen kraj?

To već zavisi od toga kakav će stav zauzeti vlada.

Jedno je jasno; odmazdama se terorizam nikad neće suzbiti. Upravo zato što ih ima tek toliko da se mogu izbrojati na prste, teroristi će ostati nesavladani. Poraz revolucije, poput onog koji se dogodio u Parizu, pobedničkoj strani donosi najmanje deset ili petnaest godina mira. Stotina hiljada žrtava ima da znači da je istrebljeno sve ono najplemenitije, najvelikodušnije, sve ono najodvažnije u narodu, i potrebno je da prođu godine do stasavanja novog pokoljenja, koje će osvetiti svoje poubijane očeve. Ali, šta u zemlji kao što je Rusija vredi gubitak izvesnog broja ljudi iz redova organizacije kojih vlada uspe da se povremeno dočepa?

Preživeli saborci nastaviće borbu žestinom koja je sada dodatno pojačana željom za osvetom, dok će im novčanu podršku obezbediti opšte nezadovoljstvo. Omladina, nadahnuta brojnim primerima junaštva, na pragu je da postane neizmerni i neiscrpni izvor novih regruta, a borba da postane još zaoštrenija.

Međutim, ako vlada ne može da savlada teroriste, na koji će način onda oni pobediti vladu?

¹³⁶ Grad u Ukrajini; pred Drugi svetski rat (1939.) konačno preimenovan u Kirovograd (prim. prev.)

ZAKLJUČAK

I

Ispričao sam vam skraćenu verziju istorije ruskog revolucionarnog pokreta. Najvažnije mi je bilo da opišem njegove glavne karakteristike, stvari sa kojima je retko ko van organizacije upoznat.

Pre nego što se oprostim od čitaoca, želeo bih da se osvrnem na pokret kao jedinstvenu pojavu, celinu čije sam samo neke od delova opisao.

Ono po čemu se ruska revolucionarna partija u potpunosti razlikuje od svih ostalih organizacija koje se kroz istoriju opiru ugnjetavanju svakako nisu sredstva kojima se njeni članovi služe jer, bude li to nužda zahtevala, takvim će sredstvima svako pribegnuti. U pitanju je prvenstveno njen stav prema vladi i zemlji, i u ovom pogledu njena je pozicija prilično usamljena, s obzirom da ne postoji narod koji može da se pohvali ičim sličnim u svojoj prošlosti.

Ruski revolucionarni pokret uistinu predstavlja revoluciju *sui generis*. Nju, ipak, nije izveo narod ili pojedinci koji su za tim osetili potrebu, već neka vrsta delegacije koji sa ovim ciljem dela u ime većeg broja ljudi.

Niko do sada nije, a možda niko i ne može da pouzdano odredi brojčanu snagu ove partije, to jest, broj onih koji dele ubeđenja i ciljeve revolucionara. Sve što možemo reći jeste da je u pitanju izuzetno velika partija, te da u ovom trenutku ona broji stotine hiljada, ako ne i milione ljudi, rasutih posvuda. Kako god, ova masa ljudi, koju možemo nazvati „revolucionarna nacija“, nije direktan učesnik borbe. Ona svoje interese i svoj obraz, svoju mržnju i svoju odmazdu poverava onima koji su se u potpunosti posvetili revoluciji. U uslovima koji vladaju u Rusiji, ipak je nerealno očekivati da ljudi u isto vreme budu i obični građani i posvećeni socijalisti i revolucionari.

Članstvo prave revolucionarne partije, bolje reći borbene organizacije, regrutuje se upravo iz ovog reda revolucionarnih vođa.

Naša je organizacija ograničena u broju; štaviše, ona je takva oduvek bila, a takva će i ostati dokle god se borba bude odvijala u postojećim uslovima. Ne oklevam da to kažem, a čitaocu neka ovo priznanje posluži kao dokaz moje iskrenosti.

Borba u Rusiji se vodi isključivo i u potpunosti putem zavera. Makijaveli je u pravu kada kaže da je sva tajna društva „uništio mnoštvo“. Iz samih uslova koji su po prirodi svojstveni zaveri sledi da sa uvećanjem broja članova družine raste i rizik od njenog otkrivanja. Ovaj zakon, premda nesvodiv na tačan matematički izraz, ima neospornost mehaničkih zakona, i to zna svako ko je bio član nekog zavereničkog društva ili je malo više čitao o ovoj temi. Nema, dakle, potrebe da se i nadalje bavim tim.

U Rusiji, pak, vladaju neki posebni uslovi koji ovaj zakon čine dodatno teškim. Tu podrazumevam materijalne poteškoće koje je neophodno prevazići, a pre svega ogroman trošak kojem se valja izložiti ako želimo da jedna borbena organizacija opstane.

Sume koje se troše na razne terorističke poduhvate, premda zanemarljive u poređenju sa obavljenim poslom, ipak su prilično visoke. Opet, one su zaista ništa u poređenju sa svakodnevnim troškovima održavanja organizacije. S obzirom na ovako komplikovan život, kakav inače vode ruski revolucionari – život stalnog menjanja odeće, adresa i stanova (često su morali da ostavljaju stare stanove sa celokupnim pokućstvom i traže nove na nekoj drugoj adresi, koje će takođe napustiti možda već nedelju dana docnije) – s obzirom na ovakav život, jasno je da će troškovi borbe nužno porasti preko svake mere. Eto zašto je „revolucionarna nacija“ u stanju da održi jedino borbena krilo, organizaciju relativno ograničenu po broju članova.

Proces ovakvog brojčanog ograničavanja svakako nije rezultat nečije čvrste rešenosti. On se javlja sam od sebe, na jedan izuzetno jednostavan, ali i izuzetno okrutan način; drugim rečima, likvidiranjem prekobrojnih. Prirodno, uloga dželata pripada vladi.

Postoji izvesna težnja, inače svojstvena svakom tajnom političkom društvu, kojom se revolucionarna organizacija trudi se da proširi svoj obim; da privuče što veći broj simpatizera, da svoje račve pusti i levo i desno. Onog trenutka, pak, kada se dosegne određena tačka, javlja se potreba za dodatnim obezbeđivanjem sredstava, što za posledicu ima popuštanje u primeni mera bezbednosti, praćeno izvesnim opadanjem nivoa discipline, a koje se redovno podudara sa prekomernim širenjem tajnog društva. Iz ovoga neminovno sledi „propast“, „potop“, neko krvoproljevanje u režiji vlade.

Na primer, pre izdavanja glasila *Земля и воля* („Zemlja i sloboda“), koje su vodili „ilegalci“, u Sankt Peterburgu je tajno izlazio revolucionarno-socijalistički časopis *Начало*. Pomenuto glasilo nije funkcionisalo kao organ revolucionarne organizacije, već u okviru jednog posebnog kružoka, a uređivalo ga je četvoro ili petoro „legalnih“ ljudi. Svaki Peterburžanin ih je poznao i mogao poimence pobrojati. Ali policija, čiji službenici polomiše noge tražeći tragove koji bi doveli do ovog časopisa, nije o tome znala ništa, niti je ikad uspela da nešto sazna. Tako su neki od urednika ovih novina, koji se nisu kompromitovali u drugim radovima, ostali živi i zdravi do dana danjeg.

Prodaja najstrašnijih terorističkih novina, naslovljenih *Народная воля* („Narodna volja“), u Peterburgu se odvija na najjednostavniji mogući način: u svakoj visokoškolskoj ustanovi, u svakoj društvenoj klasi, u svakom većem gradu u unutrašnjosti postoje svima znani ljudi koji se staraju o narudžbinama. Oni uzimaju određeni broj primeraka i prodaju ih svakome ko izrazi želju da ih kupi, po ceni od dvadeset pet kopejki u prestonici i trideset pet kopejki u unutrašnjosti.

Postoji još jedna, ako ne i čudnija činjenica, no koja je ipak savršeno tačna.

Reč je o velikoj dinamičkoj zaveri, organizovanoj od strane Izvršnog komiteta 1879. godine, prilikom carevog povratka sa Krima, verovatno najzamašnjem poduhvatu koji je jedno tajno društvo ikad organizovalo. Ova zavera bila je i suviše zahtevna da je izvedu isključivo snage organizacije; valjalo je angažovati ljude iz golemog spoljašnjeg sveta koji je uvek spreman da bude na usluzi. Ne treba se stoga čuditi što se, usled toliko velikog broja ljudi, dešava da vesti o tajnim pripremanjima za napade brzo procure i prostruje Rusijom. Naravno, ne znaju se konkretne lokacije, ali svaki student, advokat ili pisac koji ne šuruje sa policijom znao je da će „carski voz biti dignut u vazduh na putu sa Krima za Sankt Peterburg“. Govorilo se jednostavno – „svuda“, kako glasi popularno kazivanje. U jednom gradu, ovim je povodom organizovano čak i dobrovoljno sakupljanje novca, maltene javno, a suma od oko 1 500 rubalja u celosti je završila u riznici Komiteta.

Opet, policija nije znala ništa. Od šest napada koji su se zbili u tom periodu, otkriven je samo jedan, pokušaj Logovenka, i to igrom slučaja. Hapšenje Goljdenberga, opremljenog većom količinom eksploziva,

Da vlada ne stoji u tako bezočnoj protivurečnosti sa društvom, takva borba bila bi potpuno nemoguća; društvo svakako ne bi ostalo ravnodušno, već bi reagovalo poput čoveka koji ustaje u odbranu svog spokoja od neprijatelja – teroristi bi očas posla bili istrebljeni.

Jedna je činjenica jasna kao dan. Gde teroristi žive ako ne u društvu? Sa kim svakodnevno komuniciraju ako ne sa ljudima iz društva? Da je reč o običnim prestupnicima koji remete javni red na sopstvenu korist, društvo bi ih, vezanih ruku i nogu, predalo predstavnicima vlasti. Da se ustručava da to učini, ono bi ih svejedno potislo, time što bi im jednostavno uskratilo svoju pomoć. Gde bi se teroristi opskrbljivali sredstvima? Gde bi se skrivali? Odakle bi dobijali pojačanja? Ne govorim o ogromnom nezadovoljstvu, opštem, iskrenom i odlučnom negodovanju koje bi igralo ključnu ulogu kada su u pitanju najdirektniji interesi samog društva, društva za koje se, kao i za ljude, ne može reći da ne zna šta govori ili radi. Ali, zašto bi rusko društvo podržavalo vladu koju svi preziru? I tako, i pored svih vladinih ultimatumata za požrtvovanje, ono ostaje da skrštenih ruku posmatra šta će teroristi učiniti. U potaji, zadovoljno trlja svoje ruke i ne samo da ne potkazuje teroriste, već ih drage volje pomaže, osim ukoliko ih u tome ne sprečava strah. Oseća društvo da time radi za sopstveno dobro.

Izolovanost ruske vlade jedino se može uporediti sa onim što oseća omraženi stranac u nekoj pokorenoj zemlji. Najbolji dokaz za ovo, kao što sam već rekao, jeste njena nesposobnost da se izbori sa teroristima. Da bih vam ovo ilustrova, navešću par sitnijih događaja iz revolucionarnog života.

Za početak, valja priznati da se ruski revolucionari nisu baš najsrećnije snašli u ulozi zaverenika, čast malobrojnim izuzecima. Ruska narav, velikodušna, nehatna, neobuzdana, ljubav ka otvorenosti, navika da se sve radi „zajednički“, sve je to nepomirljivo sa osnovnim principom zaverе – reći ono što treba da se kaže samo onima kojima je to neophodno reći, a ne svima kojima je to jednostavno moguće reći bez opasnosti. Pojedinci poput Perovske i Stefanoviča izuzetno su retki među Rusima. Revolucionarne tajne obično su jako slabo čuvane – tek što su izašle iz kruga organizacije, a one već neverovatnom brzinom kruže diljem nihilističkog sveta, ponekad čak prelazeći iz jednog u drugi grad. Uprkos tome, vlada nikad ništa ne zna.

Da bih pokazao kako je pokret zaista krenuo ovim fatalnim tokom, dovoljno će biti da istaknem da nas je svaki „potop“ zadesio u trenutku kada je organizacija bila na svom vrhuncu. Ovu činjenicu može potvrditi svaki Rus koji je bio, ili jeste, na ovaj ili onaj način povezan sa njom.

Hapšenjima se svakako ne postiže prosto odstranjivanje nečega što bi mogli nazvati „viškom u članstvu organizacije“, već i nešto malo više od toga. Ona deluju poput teških reči, uvreda – jedna izazivaju druga.

Međutim, postoji još jedna činjenica, nesvakidašnje tipična. Koliko god velike bile nedaće koje se dešavaju organizaciji, vladi nikako ne polazi za rukom da je u potpunosti istrebi. Jedan njen deo uvek ostaje netaknut, a preostali članovi su tu da održavaju svoje stare običaje i veze. I tako, svega par meseci posle najužasnijeg „potopa“, organizacija se formira iznova, kao da se ništa nije dogodilo. U međuvremenu, došlo je do neznatnog „zbijanja redova“; na mesta palih junaka dolaze novi borci i ponovo se uspostavlja ravnoteža između brojčanog stanja i materijalnih sredstava. Dodajte ovome disciplinu, i jasno je da će organizacija neko vreme opet delovati neometano, nastavljajući na taj način borbu koja je na tren bila prekinuta, sve dok, usled ponovnog prekomernog povećanja broja članova, tendencije koja je neizbežna u svakom aktivnom društvu, ne dođe do novog „potopa“ i novog prolivanja krvi.

Na taj način, uprkos povećanju broja članova, koje se javlja kao posledica neospornog osnaživanja partije, organizacija uvek ostaje skromna po broju svojih članova.

II

Govoreći o tajnim društvima, čuveni sekretar druge kancelarije Firence ne kaže samo da ih je „uništio mnoštvo“, već i kako „nekolicina nije dovoljna“.

Da je u Rusiji nekolicina sasvim „dovoljna“, i to na jedan pomalo zastrašujući način, zaista je izlišno dokazivati.

Kako onda možemo objasniti ovu nesvakidašnju činjenicu?

Možemo je objasniti posvećenošću, moralnom uzvišenošću i entuzijazmom ovih neustrašivih boraca, što sam i nastojao da uradim u svojoj knjizi.

Ali, navaljivaće neki, to teško da će biti dovoljno da se tako strašna borba održi godinama. Neophodni bi bili čudesni primeri junaštva. Danas čuda više ne postoje, ili bar retko ko u njih veruje.

Kako se onda ona održava? Mora biti da se još nešto krije ispod površine.

To „nešto“ zove se maltene potpuna izolovanost ruske vlade.

Samodržavlje druge polovine devetnaestog veka u zemlji koja održava redovnu komunikaciju sa Evropom i gde više klase dobijaju obrazovanje koje je u potpunosti evropsko – samodržavlje u takvoj zemlji toliko je čudovišno da ga zasigurno niko, izuzev manjine koja iz toga ubire ličnu korist, ne može iskreno braniti. To vodi stvaranju pritajenog otpora koji je praktično prisutan u svim klasama, ma koliko neobrazovane one bile; otpora koji se uprkos rigoroznosti cenzure i samovoljnim potezima administracije ispoljava na tako jasan i opipljiv način da se zaista morate napraviti gluvim, kao što to uspešno čini carska vlada, da o tome ništa ne znate. Dovoljno je da pročitam zahteve nekih zemstava¹³⁵ i pažljivije proučimo rusku štampu iz poslednjih par godina, pa ćemo se lako uveriti koliko žarko čitavo rusko društvo žudi za ostvarenjem osnovnih političkih prava, na primer, za slobodom govora i štampe, za nepovredivošću lične slobode i mesta boravka, za nacionalnim predstavljanjem – ukratko rečeno, za svim onim što je izraženo tom skromnom rečju – ustav.

Ali, kao što sam već napomenuo u *Uvodu*, u programu ruskih socijalista iz minolog petogodišnjeg perioda delovanja beležimo jednu izuzetno značajnu promenu. Počevši kao pristalice ekstremnog krila Internacionalne, anarhista, koji su zagovarali stav da socijalisti treba da se drže podalje od svakog vida učestvovanja u političkoj borbi, ruski socijalisti su, zahvaljujući neumoljivoj logici događaja, ipak imali da nauče, i to o sopstvenom trošku, da politička sloboda ne samo da je korisna, već i neophodna čoveku koji sebe smatra socijalistom, kao uostalom i svakom čoveku koji bi da svoja ubeđenja ili ideje širi među sugrađanima. Morali su da priznaju da bez ovih elementarnih prava socijalizam nikad neće izaći iz uskih okvira tajnih društava, iz čega sledi da on nikad neće moći da bitnije utiče na ubeđenja masa.

¹³⁵ Zemstvo (*земство*) – lokalna plemićko-buržoaska samouprava u Rusiji pre revolucije (prim. prev.)

Kako u Rusiji nije postojala nijedna druga partija koja bi bila u stanju da se uhvati u koštac sa despotizmom, ruski socijalisti su odlučili da stvari uzmu u svoje ruke. S obzirom da je u Rusiji na snazi stanje koje ustanak po evropskom modelu čini apsolutno neizvodljivim, o čemu sam već pisao u *Uvodu*, socijalisti su se okrenuli terorizmu; opredelili su se za sukob sa samodršcem lično, rešeni da mu život načine mučnim i zamornim, a sam njegov položaj nepodnošljivim, sramnim, besmislenim; time će sam strah od poruge bačene na tobože neograničenu mu moć primorati njegovo veličanstvo da se povinuje legitimnim i krajnje skromnim težnjama čitavog naroda.

Težnje socijalista i želje čitavog ruskog društva podudaraju se, dakle, u ovoj tački, a teroristi su, usred praska i plamena podmetnutih bombi, samo glasno kazali ono što su svi ili mislili, ili kolebljivo i plašljivo šaputali, usred bujice laskanja i opšte nametnute ćutljivosti.

Lako se dá pretpostaviti kolika je korist koju revolucionari nesumnjivo mogu da izvuku iz ovakve situacije. Dobili su dragocenu moralnu prednost koja je usledila kao posledica podrške javnog mnjenja. Kod onih odvažnijih ova podrška ne završava se samo na rečima.

Čak ni ljudi koji su im se suprotstavili, protivnici njihovih prevratničkih ideja, ni u kom slučaju ne bi pružili svoju podršku vladi, iako su možda dobijali takve molećive zahteve. Na svaki novi pokušaj ovih molbi, usledio bi isti odgovor ruskog društva, i to kroz reakciju lokalnih uprava i štampe: „Spremni smo da pomognemo borbu protiv socijalista, ali dajte nam za to neophodna sredstva, to jest slobodu govora i mogućnost nacionalnog predstavljanja; onda ćemo rado raščistiti teren za vas. Bez ovih sredstava, nemoćni smo da išta učinimo.“ Ovaj odgovor, istini za volju, nije baš najsrećniji, ali prenosim ga doslovce onako kako je bio sročćen.

Vlada nije prihvatila ove uslove, jasno stavivši do znanja da se tražena pomoć sastoji u tome da društvo jednostavno izigrava špijuna.

Ali društvo ne bi pristalo na tako nešto.

Vlada je tako ostalo potpuno izolovana, a time borba između nje i terorista, premda većito fatalno neujednačena, nija baš onakva kakvom se možda čini izdaleka.

Ovako glasi tajna koja na jedan sasvim prirodan način objašnjava svu čudesnost terorističke borbe.